

પ્રેમરાય અને ચાંદમતી.

રચીને

પ્રસિદ્ધ કરનાર

શણ્ણોડભાઈ ઉદયરામ.

મુંબઈ

નિર્ણયસાગર મુદ્રાયંત્ર.

સંવત ૧૯૩૨ ક્રા.શુન.

સન ૧૯૭૬ માર્ચ.

મૂલ બાર આના.

સર્વે હક કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

પ્રેમરાય અને ચામતી.

પાત્ર.

દોહારાય.....	પ્રેમપુરીનો રાજા.
ગુણવંતરાય	તેનો પ્રધાન.
માનસિંહ.....	તેનો સેનાપતિ.
કાયસ્થ	તેનો આમતંત્રી
પ્રતાપરાય	માનસિંહનો પુત્ર, ચતુરીનો પ્રિય.
પ્રેમરાય	ચામતીનો પ્રિય.
ચામતી.....	ગુણવંતરાયની પુત્રી.
મોહના	ગુણવંતરાયની સ્ત્રી.
ઉદયસિંહ.....	પ્રેમપુરીનો એક રજપૂત.
વિદ્યાધર.....	દરબારી વિદ્યાગુરુ.
ચતુરી	વિદ્યાધરની કરીરાખેલી પુત્રી.
ખાલાદેવી	દોહારાયની ભાભી.
લોકલી તથા નવલ	ખાલાદેવીની દાસિયો.
ચંદ્રાવળી	ચામતીની દાસી.
મેધારીરાય	કપટપુરીનો યુવરાજ.
ખાલારાય	ખાલાપુરીનો રાજા.
પ્રધાન	તેનો કારભારી.
ભાયાત	તેનો પિત્રાઈ.
લીલાદેવી	તેની મા.
ભીમજી	ભાયાતનો કારભાર.
દેવો. જગો, ભગો.....	મારા.

દાસ, દાસિયો, અધ્ધારો, ન્યાયાધિશો, નાગરિકો, પૂજારી, જારણ, ખવાસ ખવારાણો, મુખ્તિદાર સુભટો, ઇત્યાદિ.

૨૪૬૧૫

28615

પ્રેમરાય અને ચાંદમતી.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, પ્રેમપુરીમાં પ્રેમરાયનું ઘર.

પ્રેમરાય— (રાગ મારૂ.)

ક્યાં ખાખોચિયું સાગર ક્યાં, ક્યાં મૂર્ખા ને નાગર ક્યાં;
ક્યાં પર્વત ને પથ્થર ક્યાં, ક્યાં માછલી ને મગ્ગર ક્યાં. ૧
જઈ સાગર નદીમાં ન બળશે, વાઘ બકરાં ટેળામાં ન હળશે;
નેવનાં પાણી મોભે ન બળશે, રંક રાય મેળાપ ન થાશે. ૨
એ તો મહાજનની છે ખેડી, રાખી કપલે રૂન તણી પેડી;
કાઈ નજર નાખવા ન પામે, તેની સાથે પ્રીતિ કેમ જામે. ૩
એકઅંગીર પ્રેમને શું કરિયે, એવો પ્રેમ બારી બળી મરિયે;
મેઘકાળે ચક્રાવળ તલસે, તે તો તેને કાળે નવ ટરસે. ૪
છોતી કુમુદિની^૧ મન કૂલે, ચંદ્ર એને કાળે નવ ચૂરે;
સૂર્ય સંસાર મુજમાટે છે, એવું માન્યામાં ના કાણુ કે છે. ૫
કેમ મન માંડે વલખાં તું મારે, કૂદી ચંદ્ર ઝાલવા તું ધારે;
થઈ નિરાશ પાછું તું પડશે, ત્યારે ખમણા પસ્તાવો કરશે. ૬
હાલ્યા પ્રથમથી જોઈ વિચારી, રાક્ય આશા ખાંધે યોગ્ય ધારી;
મૂર્ખા મ્હોટી મ્હોટી આશા ખાંધે, તેને તેર ત્રુટે સાત સાંધે. ૭
મેં તો મનને ઘણું સમજાવ્યું, યોગ્ય અયોગ્ય સધળું જણાવ્યું;
પ્રેમમાં કે' ન પાડિત્ય આણા, પ્રેમના પંથ ન્યારા પ્રમાણા. ૮
એની પ્રેમ બરેલી આંખો, તેણે સ્તબ્ધ કરી મને નાંખ્યો;
બાણે જૂનો સ્નેહી તેણે જોયો, હાથ લાગ્યો હતો ને ખોયો. ૯

માતીમાંથી પાણીવાણું પરખે, તેમ પરખી કાઢ્યો મને હરખે;
 હવે કેમ રાખું મન બ્રાન્તિ, એ તો લૂટી ચાલી મારી શાન્તિ. ૧૦
 એણે મુજમાં પ્રેમ ખીજ રોપ્યું, રોપ્યું છે પણ તે નથી લોપ્યું;
 મીઠી દૃષ્ટિ રૂપી શીત પાણી, પાયઠ પપ્પવાડિયે પ્રેમ ચાણી. ૧૧
 હવે કેમ બૂલાવો હું ખાહું, એને ક્યમ કરી મળવાને જાઉં;
 મન સ્થિરતા નથી માફ ધરતું, થવા સાહસિક તે નથી ડરતું. ૧૨
 મારો પ્રેમ અયોગ્ય ન થાય, સિંહ તરાણું ખાવા નવ જાય;
 મારે મારે નિરાશ ન થાવું, પ્રેમ દોરે તે પંથે દોરાવું. ૧૩
 પ્રેમ મનગમતી વાતો માને, હોય ઉલટી તે લે નવ ધ્યાને;
 એમાં મારો ન ચાલે ઉપાય, મરું દોરી વહેતી-થું યામ. ૧૪

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ, સેનાપતિનો મહેલ.

માનસિંહ—(એકલો)

(કુહા.)

નૌપતિન^૧ નાકા^૨ દઇ, સૂવે થણી નિશ્ચિન્ત;
 ખડ્ગ, ચાંચવા, ક્ષિતુરનો, ડર નૌપતિને ચિન્ત. ૧૫
 કપટકાર્ય કંઈ હોય તો, બમણી મનમાં ખીક;
 ભયભીત થઈ મન બ્યગ રે', કશું ન લાગે મીક. ૧૬
 સેનાપતિ-હું તો રહ્યો, રહ્યો મંત્રી ગુણવંત;
 પણ જેથી સુખ કાંઈ નહિ, ઉત્તમ તેથી અંત. ૧૭
 કપટી રીઝે કપટથી, ભલો ભલઈ વશ થાય;
 જેના જેથું ગુણ મળે, તે તેથી રીઝાય. ૧૮
 નૃપથી^૩ અમે ન રીઝિયે, અમથી^૪ ન રીઝે રાય;
 ઊંચાં મન જેનાં થયાં, અરિ^૫ તે અંતે થાય. ૧૯
 જાણે રાજા મનવિષે, રૈયત અમને ચા'ય;
 તેથી પ્રીતિ ખતાવીને, મળતો તે થઈ જાય. ૨૦

૧ શુભવંતરાયે નમરી સંમિષ "ચાંદમતીકુંજ" પાતાની પુત્રી મારે બનાવરાખ્યો હતો.
 ૨ ચાંદમતી, ૩ પપ્પવાડિયે સૃષ્ટિવિધાન અધ્યયન કરવા જતી, તેના જોવામાં આવતી.

વેર અગ્નિ મનમાં વણી, બીડ્યો શીડ્યો બુંધવાય,
કોંક દિવસ ભભકો કરી, પ્રકટ ખાર પડી જાય. ૨૧
વરાળ બળ વધતું થતાં, ફોટી નીસરી જાય;
અથવા રૂંધન બળથકી, બહુ ખેલાડી યાય. ૨૨
ગનેસને સમજાયછે, કૂદ રચેછે રાય;
મંત્રી-મસ અકળાયછે, તેથી વળી કળાય. ૨૩
થાઓ ગમે તે આપણું તેની નહિ ચિંતાય;
પ્રજા પીડ બહુ પામશે, એ અતિ ચિંતા યાય. ૨૪

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, ખીચું દિવાનખાતું. પ્રતાપરાય અને દાસ.

પ્રતાપરાય—પિતાજી નવરા છે કે નહિ એ તું જોઈ આવ્યો કે?

દાસ—હાજી, એ હંડા વચારમાં પડ્યાં હોય એમ જણાયું છે.
હું છેક પાહે ગયો, પણ એમણે કંઈ જાણ્યું નહિ, ને ઉચું જોઈ નહિ
એટલે હું તો કંઈ કહ્યા વના પાછો આવ્યો.

પ્રતાપરાય—બહુ સારું. જરા વાર રહીને પાછો ડોકિયું કરી
આવજો. પણ વારું. આગળ જેવી સ્થિતિમાં એમને તું જોતો અને
મને કેહતો તેવીજ સ્થિતિમાં આવે છે?

દાસ—અરે આજ તો મેં એમને શુંબ ખની ગયેલા જોયા. માંનો
ન માંનો પણ એ આપણા રાજના વચાર કસ્યાં કરેછે. શુશ્રુષંતરાય
મંત્રીના હજુગી જે મારો વાહાલો ભાઈબંધ છે તે પણ મને કેહતો
તો કે, મંત્રી, રાજનાજ વચાર કસ્યાં કરેછે. અને તમારા પતાજી
મંત્રીની પાહે જાયછે તાણે પણ એજ વાત કરેછે.

પ્રતાપરાય—મને લાગેછે કે એ સંતોષ રહીને સાંભળતો હશે?

દાસ—ના, ના, હંતાઈ રહીને તો શું, પણ મ્હોટા દિવાનખા-
નામાં થઈને હુવાના આરડામાં જવાનું એક ખાયાણું છે તાં આગળથી
હંભળાય એવું છે.

હ વરાળ રૂંધાયાથી નાનાપ્રકારના ચમત્કાર થઈ શકેછે, તેમ વેરઅગ્નિ મનમાં બુંધાય
કરતા હોય તે નાનાપ્રકારના પ્રપંચ એલ ખેલાવે.

પ્રતાપરાય—ત્યારે તું પણ પિતાજીની કટલીક વાતો મને કહેતો તે એમજ સાંભળી હશે.

દાસ—હા, એમજ, મને મારા ભાઈબંધ એ બધું હુઝ પાંડવું.

પ્રતાપરાય—ખરી વાત કહી. મહોદા માણસની વાતો સાંભળવાથી કાંઈ વાર ધણી લાભ થાય.

દાસ—ભાઈ સાંખ આપે ખરેખર વાત કાઢી. મારો ભાઈબંધ પણ મને એમજ કહેછે. પણ એ શું કરેછે તે હવે જોઈ આવું.

(અવગ.)

પ્રતાપરાય—(દાસ ગળ પાડી) આ ચાકરોનામાં કાંઈ કપટ છે ખરું. આપણા દાસ તો ભોળો જણાયછે, પણ મંત્રીના હજુરી પક્કો દીસેછે. એણે આપણા દાસને, હજુ સુધી ભેદ કહ્યો હોય એમ લાગતું નથી. તથાપિ દાસને એના ભેગા મળી જવા દેવામાં ઠીક નથી.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, માનસિંહનું દિવાનખાનું.

માનસિંહ, દાસ.

દાસ—(અત્રિન કરાજ) પ્રતાપરાયજી વેનવેછે જો જો આપને નવરાશ હોય તો પૂછવાને આવું.

માનસિંહ—હું હવાણાં ઘટનાદ કંઈ એટલે પ્રતાપને કહિયે સુખે આવે.

(કુહા.)

કાંઈ છે મુજ પુત્ર પણ આવે કરે ન કામ;

કામ ધરતે કંઈ સાંપવું, જ્યારે મને કામ.

મને તો તુરંગી જાત છે, નવરું જો પડી જાય;

કરે કુતક વિવિધ તણા, વેગવાન બહુ થાય.

ગતિ મળી કે અતિ ધણું, કરે કાળકા પેઠ;

સરે કામ સવળું કર્યે, અવળે ઉકલે ઠે.

ગૂંચઈ જાય પછી કાંકડું, સૂતર પગડી જાય;

ગચ પડેલી છોડતાં, ગૂંચ ટૂટ બહુ થાય.

નિજ સંગે કંઈ આગને બળવાનું મળી નય;
 ખાઉ ખાઉ કરી વધી નતાં, જોરાવર બહુ થાય. ૨૯
 કોઈ બાળવા નવ મળે, તો શક્તિ ધરી નય;
 શતલ થઈ અટકી પડ્યે, આગળ વૃદ્ધિ ન થાય. ૩૦
 ત્યમ મનવિકાર ધાણમાં, મળે હોમવા જેમ;
 શંભી જવાનું ભૂલીને, થાય ભૂખાણું તેમ. ૩૧
 ધિક્કધિક્કતા વિકારથી, ચઢે ઉકાળે જેમ;
 તેલ અશુદ્ધ સમ તપી નતાં, ઉભરાણુ આવે તેમ. ૩૨
 વિવેકના તેમાં કદિ, લીંબુરસ છંદાય;
 તો તેના જોરે કરી, ઉભરાણુ ખેશી જાય. ૩૩

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ, પ્રતાપરાયનું દિવાનખાનું.

પ્રતાપરાય એને દાસ.

દાસ—(પ્રતાપરાયને) હું જોઈ આયો. બાપાજી હજી વચાર
 છે. તે કહેછે કે હમણાં ઘંટડી વગાડું એટલે મુખે આવજો.

પ્રતાપરાય—દાસ! તું એમ સમજેછે કે પિતાજી રોજ રાજ-
 નાજ વિચાર કર્યાં કરેછે, પણ એ વિચાર તારો ખોટો છે. સમજ
 મનુષ્યને ધણા પ્રકારના વિચાર કરવાના હોયછે.

દાસ—મને તો એમજ લાગેછે કે એ રાજનાજ વચાર કરેછે.

પ્રતાપરાય— (કુહા.)

ચતુર લેહ્ય ધાણું ગહન^{૧૦} છે, કળી શકે નવ ફાય;
 લોકો કહ્યે કંઈક ત્યાં, કારણ કંઈકજ હોય. ૩૪
 ચઢે આધિ^{૧૧} તો વ્યાધિ^{૧૨}, પણ તે નવ પરખાય;
 વ્યાધિ પડે નજરે બધો, પણ નવ આધિ જણાય. ૩૫
 પાડે સૌને વ્યાધિ પણ, છે આધિ ખુખીવંત;
 મૂર્ખ ઠાળિયાને તજી, ઝાલે જે ગુણવંત. ૩૬

દાસ.—તાણે એમ હશે. મને મારો ભાઈબંધ કેહેતો' તો કે, એ તો રાજનાજ વચાર કસ્યાં કરેછે. તેથી મેં ધૂણું જે એમજ હશે, ચમ જે, એક વાર એમને મ્હોડેથી નેકળ્યું કે “રાજ મૂરખ તો પરજન દુઃખ.”

પ્રતાપરાય.—માત્ર “રાજ” એવો શબ્દ આન્યો તેથી આપણા રાજને તેં લાગું પાડી દીધું. એમણે તો સામાન્ય વાત કરી કે ગમે તે દેશનો પણ રાજ જે મૂર્ખ હોય તો તે દેશની પ્રજા દુઃખ પામે.

દાસ.—હા, હા, હવે મને હમજણ પડી, તાણે એમ હશે. પણ રાજની બીક મંતરીને ઘણી લાગેછે તેથી તેનું શરીર ચંતામાં ધટતું જાયછે એવું હજુરી કેહેતો'તો ને તમારા બાપને માટે પણ તેમજ કહ્યું.

પ્રતાપરાય.—એ તો મૂર્ખ છે. બંને જણ રાજ સાથે હળી મળીને કારભાર ચલાવેછે તેમાં રાજની બીક શાની રહી? મેં તને હવણાં કહ્યું નહિ કે જે ગુણવંત પુરષો હોયછે તેને આધિ એટલે મનનાં દુઃખ ઘણા પ્રકારનાં હોયછે.

દાસ.—હા, હા, હા, એ તો ખરી વાત, પણ એથી શરીરને શું થતું હશે?

પ્રતાપરાય. (કુહા.)

બહુ આધિના બળથકી, ચતુર પુરુષ પીડાય;

બહુ બળવંતો હોય પણ બળ તન બે ઘટી જાય. ૩૭

તનમાં મન પણ તોળતાં, બે જો રહે સમોન;

તો તે બે આરોગ્ય રે', વધે બેઠિનું માન. ૩૮

તનનું બળ અતિ વધી જતાં, મનનું તુટી જાય;

મનનું બળ વધવા થકી, તનનું હલકું થાય. ૩૯

દાસ.—એ વાત હવે મારે ગળે ઉતરી. પણ હાંભળો, ઘંટડી વાગેછે.

પ્રતાપરાય.—હા, હું સાંભળ્યું. હવે હું પિતાજી પાસે જાઉં છું

પ્રવેશ ૬ થો.

સ્થલ, માનસિંહનું દિવાનખાનું.

માનસિંહ અને પ્રતાપરાય.

પ્રતાપરાય.—(નમન કરીને.)

પિતા ! મિત્ર જે માફરો, પ્રેમશય કે'વાય,

તેને આજે નવ મળ્યો, માટે મન લલચાય. ૪૦

માનાસિંહ.- (રાગ ઓખાહરાણની ત્રીતાલ ચોપાઈના.)

‘મને હર્ષ ધણી મન આવે, તારો ગુણિયલ મિતજ કા’વે;
રે’વું ગુણિયળ ફરી સંગે, તે તો સુગુણ રંગથી રંગે. ૪૧
મળે યોગ્ય ને યોગ્ય જો સંગી, એકે બીજાના થાય તે રંગી;
એને શાળામાંથી મેં પરખ્યો, તારો સંગી કરાવી હું હરખ્યો. ૪૨

પ્રતાપરાય.-પિતા! પાડ છે પૂરો તમારો, તમે યોગ કરાવ્યો અમારો;
એ છે વિદ્વાન, ધર્મમાં પૂરો, રાજનીતિમાં નિપુણ, શૂરો. ૪૩
એના જોવો જો રાજા હોય, દુઃખ પામે પ્રજામાં ન કાચ;
અમે રમિયે તેમાં રાજા થાય, પછી ચૂકવે બાળનો ન્યાય. ૪૪
તેમાં મંત્રી મુને કરી સ્થાપે, જોવો યોગ્ય તેવો ન્યાય આપે;
ગુરૂ સંતાર્થ સાંભળી હરખે, બહુ વિવિધ રીતિથી પરખે. ૪૫
રચી સેનાના વર્ગ કરાવે, વિધવિધનાં બૂહ^{૧૨} કરાવે;
કાઈ કલ્પિત કિલ્લો ધારી, લઈ લે તેને છાપો મારી. ૪૬
કાઈ રાજછત્ર તેને ધરતું, કાઈ લઈ છડી પોકાર કરતું;
કાઈ ખંમાખંમા મુખે બોલે, દોલારાય એની નહિ તોલે. ૪૭

માનાસિંહ.-એનું વલણ વિચિત્ર છે ભારી, તે તો અંતે નથી લાભકારી;
હવે વયમાં વધ્યો છે જ્યારે, બીજી રીતિ ચલાવેછે ત્યારે ૪૮
દોલારાયની જોઈ અનીતિ, એને મન ઉપજી છે અપ્રીતિ;
કરે ફેયતને બાણ રોજો, એને છેવટ એ નહિ બોલો. ૪૯
દોલારાય કાને વાત બારો, ત્યારે એને હાની ભારે થારો;
બરે સસણ બાઈ સિંહ સાથે, માચું જાય પોતાને હાથે. ૫૦
માટે કે’ એને ચેતી એ ચાલે, નહિ તો માચ્યો જશે કાઈ કાળે
મારો ભાવ એના પર ભારી, માટે આપું સલા’ લાભકારી. ૫૧
વળી એપર કાપે જો રાય, તુંથી એની સંગે ન રે’વાય;
પરાધીનપણું છે એવું, જેમ તેમ નિભાવી લેવું. ૫૨

પ્રતાપરાય.- (દુહા.)

યોગ્ય શી ખામણ આપની, થરો ધણી મૂલવંત;

પ્રેમરાયને રચરો, છે તે બહુ ગુણવંત.

ગુણ સુણ્યા પ્રેમરાયના પ્રીતથી,
 તે દાહાડાની થઈ તેમાં ગુલતાને જો;
 આતુરતા દિનદિન તો વધતી ગઈ,
 તેથી બૂલી તનમનનું હું ભાન જો. સુણ સજની. ૬૩
 સાંભળવા અવાણુરે ખન્યા રસિયા ખહુ,
 કોના ગુણનું કથન કરે જો કોય જો;
 તે તો સૌ પ્રેમરાયનું થાયછે,
 એમ ગણીને અવાણુ અધિરા હોય જો. સુણ સજની. ૬૪
 સુણી સુણી અવાણુ પટારે સાચવ્યો,
 પ્રેમતાણું મેં તાણું દીધું પ્રીતે જો;
 પણ મન તો મંજી જવા અકળાઈ ગયું,
 નયન^૨ કોયને^૪ કરી સૂચના રીતે જો. સુણ સજની. ૬૫
 આખો તો અકળાઈ જોવા એહને,
 કરી અદેખાઈ કોન તણી, ધુધવાઈ જો;
 સાધી સમો જોયા પ્રીતિમરાયને,
 મનહર^૫ મૂર્તિ જોઈને મસ રીઝાઈ જો. સુણ સજની. ૬૬
 ગુણ સાથે ગુંથ્યું રૂપ વિધાવિયે,
 તે જોઈ આખો અતિશય થઈ રળિયાત જો;
 પણ મન તો મોં જોળે સપડાઈ ગયું;
 ગંજી ગયું છે તે દિનનું મુંજ ગાત જો. સુણ સજની. ૬૭
 દૃઢચરણી ઝંઘારામાં રોપાઈ છે,
 પ્રેમવેલડી મધુરી ને વળી લેહેરી જો;
 સ્નિગ્ધ દૃઢચનું નિશદિન સીચી નીર^૭ મં,
 પ્રીતથી પોષી છે પૂરી મેહેરી જો. સુણ સજની. ૬૮
 ખહુ ફાલી રમરાણુ પાતર નાંખતાં,
 કાલજ^૬ ઘેરી લીધું એમેર જો;

૨ કાન. ૩ આખ. ૪ આખો છે તે મનનું શરીર છે એવી અહિ કલ્પના કરે છે.

૫ દિલ ચોરી લે એવી. ૬ ગાન-શરીર. ૭ પાણી. ૮ મેહેર કરવાવાળી.

છવાઈ ગઈ છે મસ્તક કરા ભાગમાં,
પ્રેમપુષ્પનીલાગી મુજને લેહર જો. મુણ સજની. ૬૯
તીલભર તો કાલજડું બાકી નથી,
ખીજ કાને મળે માગ નહિ લેશ જો;
એ એનું, દાવો કાનો છે નહિ,
મન લીધું તો તન અંતરે હું દેશ જો. મુણ સજની. ૭૦

ચતુરી.-(રાગ એના એ.)

મુણી સર્વે ચતુરા તુજ ચિતવેદના,
સાંભળ શાણી સજની મારી વાત જો;
ગુણી ધણી પ્રેમરાય બાણું બધું,
એને કાળે ગળી ગઈ તુજ જાત જો. મુણી સર્વે. ૭૧
આ તો કાંઈ અવર નવર છે નીપજડ,
એના તારો જોગ યશો શી રીત જો;
માતપિતા એપર રાજ છે નહિ,
ફળ શું ત્યારે કરવે એવી પ્રીત જો. મુણી સર્વે. ૭૨
માટે તું મન તારું સમજાવની,
ખીજ રાજકુમાર ધણી તુંજોગ જો;
માગાં તો આવેછે તેઓતણાં,
તેઓમાંથી કર કાનો સંજોગ જો. મુણી સર્વે. ૭૩
ચાગ્ય મળેય જોગ પડે પૂરા સહુ,
લોક કરે નહિ આડી અવળી વાત જો;
માતપિતા રીઝે ખીજ્યાને સટે,
માટે તારે જોવી જોઈયે જાતનો. મુણી સર્વે. ૭૪
સિંહ તજી, સિંહણ મૃગ શોધે નહિ,
પ્રેમરાય તેમાટે તું વીસાર જો;
નહિ તો હું કહું છું તું દુઃખી યશો,
એમાંથી નીકળશે નહિ શુભ સાર જો. મુણી સર્વે. ૭૫

આરમતી. ("ગણપત બોલોને બાલી." એ રાગ.)

વાહાણી આણી^{૧૦} એવું શું ખાલે,
 ન કા મારા પ્રેમ તણી તોલે. વાહાણી આણી-(૮૬)
 બધી મેં તો પ્રેમપુરી બેઠી,
 જડ્યું નહિ એના સમું કાઈ;
 પછી હું તો ગુણ રૂપી મોહી. વાહાણી આણી. ૭૬
 કહ્યા જે તે કુંવરો તે આપ્યા,
 નહિ તે તો ધાસ્યામાં કાપ્યા;
 ન કા' મારા રૂપ્યામાં ભાપ્યા. વાહાણી આણી. ૭૭
 બધા એના દાસ યવા જેવા,
 તેવાને તો હારે ક્યમ લેવા;
 આપ્યા તેવા પાછા જવા દેવા. વાહાણી આણી. ૭૮
 રાજગુણ એનામાં રાજે,
 દયા જેનાં દિલમાં ખિરાજે;
 વિધાનિયે સરજ્યો મુજ કાજે. વાહાણી આણી. ૭૯
 છાની રહી મેં ગીતભાતો બેઠી,
 નથી તેમાં ખામી દીઠી કાઈ;
 ફરીશ મારે વરવાની સોઈ. વાહાણી આણી. ૮૦
 હોરે મૂકી પા'ણ લેવા કુંવું,
 નથી માતાપિતાને સેહેવું;
 મારે માંહે તનમન છે દેવું. વાહાણી આણી. ૮૧
 માંહે મન સૌમાંથી સરજ્યું,
 જઈ પ્રેમરાય ભણી અટક્યું;
 એના પ્રેમવૃક્ષ ઉપર લટક્યું. વાહાણી આણી. ૮૨
 ગણા ખીજાં હોઈ કે ગાંડી,
 ખોટી લાજ સવેતી છાંડી;
 પ્રીતિ પ્રેમરાય પ્રત્યે માંડી. વાહાણી આણી. ૮૩
 રાશિ^{૧૧} સૂર્ય નિયમ ચૂકી માલે,
 અચલ ભલે ચલિત થઈ ચાલે;

ચળે મુજ પ્રીતિ, ન કા' કાળે. વાહાલી આલી. ૮૪

ગુરની ચેતવણી લીધી,

તેણે તજનીએ ઘણી કીધી;

પછી “હા” ની શીખ મુને દીધી. વાહાલી આલી. ૮૫

મનથી છે એ મારો સ્વામી,

પ્રભુની પ્રીતિ થકી પામી;

કાઠયે હઠ કરવી ન નકામી. વાહાલી આલી. ૮૬

ચતુરી.— (“ઓધવલ અપ્પળા તે સાધન શું કરે.” એ ગરબીના રાગ.)

સાચું સૌ છે સજની કે'લું તાહરું,

તારી દૃઢ પ્રીતિ જોઈ કહું છું પ્રિય જો;

ખરી પ્રીતિની રીતિ એવી છે ખરી,

વાહાલા વણ આપે અંતર^{૧૨} નહિ અન્ય જો. સાચું સૌ છે ૮૭

માતપિતાની મરજી જોઈ મેં તો કહું,

તેમાં મેં વળી કશી જોઈ તુજ પ્રીત જો;

અચળ ચળે ક્યમ મન જોશું મોહી રહું

સાચો પ્રીતિની એવી છે રીત જો. સાચું સૌ છે. ૮૮

હિંદી, ધોવાઈ આલે કાચો રંગ જો,

પણ પાકો કા. કાળે નલ ધોવાય જો;

ફાટી દૂટી જતાં જૂદો નવ પડે,

ત્યમ પાકી પ્રીતિ પલટાઈ નવ જાય જો. સાચું સૌ છે. ૮૯

મન જાગ્યો વર મળતાં કોડ પૂરા પડે,

વર મનગમતો તો સારા વેળોગ જો;

રાજપાટ કે હોય સમરધી^{૧૩} છો પૂછી,

ખળતા રહી મનમાં તો ખડું એ ફાગ જો. સાચું સૌ છે. ૯૦

ગુણી વર મળવાથી છે ગુણ અતિ ઘણા,

મનને મુખસાતા રહી. મુખ બહુ થાય જો;

એથી ખીજું મુખ સાફ શું સાંપડે,

અવર મુખ સૌ એથી હઠ ગણાય જો. સાચું સૌ છે. ૯૧

ઈશ્વર એમાં સાથે થશે સજની તુને,
 ગુણી વર સાથે બંધારો તુજ 'જોડ જો;
 મન ફેરવશે ઈશ્વર તુજ માખાપનાં,
 પૂરા પડશે તારા મનના કોડ જો. સાચું સૌ છે. ૯૨.
 ચાંમતી.—પ્રિય સખી! જીવો મારાં માવજી આવેછે. એ-
 મના મુખ ઉપરથી જાણાયછે કે એ કાંઈ પણ કહેવાને આવેછે. જો
 ચાલતાજ વિષયની વાત એમની મેળે કાલાડે તો મારા મનના ખુ-
 લાસો થઈ જાય.

ચતુરી.—મારી વાહલી આલી! પ્રસંગોપાત વાત કાલાડવાની
 એમણે મને સૂચના કરી હતી, ને આજે આપણે બે એકઠાં થયાં
 છિયે તેથી એજ વિષે વાત કરીશું એવી કલ્પના કરી આવતાં હશે
 એમ મને લાગેછે. વાર ઠીક છે; જોઈયે હવે એ શું કહેછે. એ બેઠક
 ભણી વાળ્યાં, ચાલો આપણે ત્યાં જઈયે.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, પ્રધાનાલયની બેઠક.

ચાંમતી, ચતુરી, અને ઓહુના.

ઓહુના.—(ચાંમતી અને ચતુરીના વંદનનો સ્વીકાર કર્યા પછી) પ્રિય
 લાડકી ચાંમતી! તારું પ્રસન્ન મુખ જોઈને મને ધણો આનંદ
 થતો. અને મનમાં અભિમાન માનવી કે આપું એક રત્ન મારેછે,
 પણ હવણું તું તારી મેળેજ એમાં ફેરફાર કરી દીધો છે. તારો
 એકાન્ત વાસ તારા મુખકમળને વધારે ગ્લાની પોહાંચાડેછે, અને
 તે જોઈને મને ખડું ખેદ થાયછે. અયોગ્ય કલ્પનાની કાંસ તું તારા
 હૃદયમાંથી કાલાડી નાંખ એટલે તને અને સર્વને સુખ થાય.

ચતુરી.—(ચાંમતી) મુખ વધારે લેવાતું જોઈને) માજી! આપનો જે
 અભિપ્રાય હતો તે ચાંમતીને મેં જાણાવ્યો પણ એમણે જે અંતઃ-
 કરણની વાત કહી તે બોલેબોલ માન્ય કદરવા જેવી મને લાગી.
 વધારે પ્રયત્નથી ઠેકાણે આવશે એવો જો આપનો વિચાર હોય તો
 મને લાગેછે કે તે ખરોખર નથી.

મોહના—ત્યારે શું મારી લાડકી ચાંદ્રમતી, પોતાનું મન માનવું કરવા સાર માતપિતાને અપમાન પોહોચાડશે? ના, ના, મારી ચાંદ્રમતી એવું કદિ કરે નહિ. વળી વિશેષ વાત જે મારા જાણવામાં ન હતી તે આજે ચાંદ્રમતીના પિતાએ મને કહી તેથીજ હું પિંડે આવી છું. તમે જે જાણો છો કે આપણા દોલારાય જ્યારથી પાટ બેઠા છે ત્યારથી તેમના ખીકણ સ્વભાવને લીધે કપટપુરના રાજાનું પરિમળ બહુ વધી ગયું છે. તેણે કેટલીક સરહદ ડખાવી છે, ને ખંડણી લેવા માંડી છે. નાના પ્રકારની આસાઓ દોલારાયને લખી મોકલી તે પ્રમાણે કરાવે છે. એના યુવરાજ તો ચાંદ્રમતી ઉપર બહુ પ્રસન્ન થઈ ગયો છે. એની રીતભાત ઉપરથી અમારું મન તો એના ઉપર લલચાઈ છે; પણ ચાંદ્રમતી! તું એની કાંઈ પત કરતી નથી. સમાન પદ-વિવાળા સાથે અને તેમાં વળી એના જેવા યોગ્ય વર સાથે લગ્ન કરવાને તારે ઉલટી પ્રસન્નતા ખતાવવી જોઈએ, તેને બદલે ઉલટો અનાદર કરે છે તેથી એ મમત ઉપર આવી ચડ્યો હોય એમ લાગે છે.

ચાંદ્રમતી—મમતે ચડીને એ શું કરનાર છે? વિવાહ એ શું વિવાદનો સોદા છે?

મોહના—એના પિતાનું આસાપત્ર દોલારાય ઉપર તે લઈ આવ્યો છે તેથી દરબારમાં સર્વેના માનીતો થઈ પડ્યો છે. દોલારાયને તે રાજાએ એવી ખીક ખતાવી છે કે જે કદાપિ અમારા પુત્રનું લગ્ન તેમની પ્રધાનપુત્રી સાથે કરાવી આપવા ઉપર લક્ષ નહિ આપે. તો અમારે સામ્ય ક્યાની અગત્ય પડશે. સદાનો ખીકણો દોલારાય જાણે છે કે એ બળિયો છે તેથી માઈ રાજા ખુંચી લેશે માટે તારા પિતાને ધમકી આપી આસા કરી છે કે “જો તમે તમારી પુત્રી એને વેરે નહિ પરણાવો તો પ્રધાન પદવિ ઉપરથી હું તમને દૂર કરીશ એટલુંજ નહિ પણ મારી જ્યાં લગી આણ કરતી હશે ત્યાં પણ રહેવા દઈશ નહિ.”

ચતુરી—ગુણવંતરાય એવી ધમકીથી ક્યાં ડરે એમ છે. અને એમ કરતાં વાત વધી તો પ્રેમશય બંધાને પૂરા પડે એવા છે.

મોહના—તપાસ કરવાથી દોલારાયના જાણવામાં આવ્યું છે કે પ્રેમશય જ્યારે ત્યારે રાજ્યના સામી ખોટી સલાહ પ્રેરતો આવે છે.

રાજથી દંડાયલા, ત્રાસ પામેલા અને જેમના ઉપર અન્યાય થયેલો. એવા લોકોની તપાસ કરી નિત્યનિત્ય રાત્રની વેળાએ તેમને ઘેર જઈ તેઓના કાન ભરેછે તેથીજ કરીને આખી રૈયતનો અભાવ તેના ઉપર થયો છે. આ સર્વ વાત રાજાએ હવાણાંજ જાણી છે તેથી આટલા દિવસ પ્રેમરાય ટક્યો પણ હવે તો ખડુ કઠિણ છે; માટે એના ઉપરની મમતા હવે તું જવા દે.

ચામતી—માવજી! તમારી વાત એક ચિત્તથી મેં સાંભળી. હવે મારી વાત ઉપર તમારે લક્ષ આપવું ધરેછે. તમે આટલું કહ્યું તો હવે હું માઈં દુઃખ તમારા આગળ ઉઘાડું કંઈછું. કરતા હરતા માવતરના આગળ ખુલ્લી વાત કર્યા વિના હવે સિદ્ધિ નથી, માટે અવિવેક જણાય તો તેની ક્ષમા કરજો.

મોહના.—ખાપુ! તારે જે કેહેવાનું હોય તે તું સુખે કેહે.

ચામતી.—માવજી! મારી દાઝ તમે નહિ જાણો તો પછી કાણ જાણશે? સ્વાભાવિક પ્રેરણાથી મને મારી જોડ શાધી કાઢવાની ઇચ્છા થઈ તેને તાપ્પડતોપ ઉત્તેજન મળ્યું. પ્રેમરાયના સદ્ગુણની અને તેના આચરણની વાતો મેં સાંભળી ત્યારથી માઈં વળણ એના પ્રત્યે થઈ ગયું છે, તમારે સ્હોડથી પણ મેં એનાં વખાણ સાંભળ્યાં છે તો હવે મારે એ વિષેની વધારે વાત કરવાનું રહ્યું નથી. મનના ઉપર ખલ્લત્કાર ઓછીજ અસર કરી શકે છે. માઈં મન એનામાં લાગ્યું ને યોગ્ય છે કે અયોગ્ય તે મને આપ જણાવો.

મોહના.—યોગ્ય છે. પણ—

ચામતી.—ત્યારે મારા મનના ભાવ્યાની સાથે મને જોડશે નહિ અને ખલ્લત્કાર કરશે એથી ફળ શું થશે? કદાપિ એના ઉપરથી માઈં મન ઉતરી જાય એવાં કારણો હોય તો ઉપાય ચાલે, પણ આ તો એથી ઉલટું થાયછે. જેમ જેમ એના વિષેની વાત વાયછે તેમ તેમ માઈં મન એનામાં વધારે દૃઢ થતું જાયછે. માજી હું શું કહું? આજે છ છ મહિના થયા હું. જંપાને ખેડી નથી. એના ગુણદોષ અને રીતભાતની ચોકસી કરવામાં અને નાના પ્રકારથી કશી જોવામાં મારો કાળ મેં નિર્ગમન કર્યો છે, પણ માવજી ખરું માનજો કે

હજીસુધી એની સાથે મેં આ વિષે ભાષણ પણ કર્યું નથી. આજે બે મહિનાથી આંખદારે મેં એને સૂચ્યું છે ને ત્યારથીજ તે ચતુર બેતી ગયો છે. એની ખુબી એજ જોવાની છે કે મારી આંખ એના પ્રત્યે ખદલાઈ ત્યારેજ એની આંખ ખદલાઈ એવો સંજીવણી પ્રેમરાય છે. કોઈ પણ પ્રકારનું લાંછન મારા જાણવામાં આવ્યું નથી. માવજ એના જેવી જોડ તો ઓછાનેજ મળે. ત્યારે માંડ મન ભંગ કરવાને તમે આગ્રહ શું કરવાને કરોછો મારો નિશ્ચય કરવાનો સંભવ નથી પ્રેમરાયનું જે થશે તે માંડ થશે.

મોહના—આવી તારી હઠ જો તારા પિતા જાણશે તો તને તે ફરી જાણશે? વળી તેની પ્રધાનપદવિ જાય અને ધરખાર તજ દેશવટો લેવો પડે તે ઉપર તું કાંઈ પણ લક્ષ આપતી નથી?

ચાંમતી—પ્રિય માવજ! મારા પિતા શૂરવીર છે તે પુરુષાર્તન વિનાના દોહારાર્થનું આવું અવિવેકનું જોલવું માન્ય ફરી તેને ટેકા આપે એમ કદિ હોય નહિ. વળી મારા પિતાના આધારથીજ આટલું પણ રાજ્ય ચાલેછે એ વાત એ ક્યાં નથી જાણતા? તેમ છતાં મારી હઠ છોડાવવાનો જાણે મમત હોય નહિ તેમ ખલાતકારથી, મન ઝેળબાવિના જે મૂને પરણવાને ઇચ્છેછે તેની સાથે કદાપિ હું અવિચાર કરી પરણું તો શું તમે માનોછો કે તે મને સુખ આપશે?

મોહના—સુખદુઃખનો આધાર ભાગ્યપર છે.

ચાંમતી—વિચારપૂર્વક કામ કરવું અને પછી એમ કેહેવું કસાઈ હોય તે કસાઈનુંજ કામ કરે. વિવાધર ગુરજના આશયથી એ કુવરનાં સર્વ આચરણ મારા જાણવામાં આવ્યાં છે. એક કન્યા સાથે પરણવાનો એ છરાવ કેરી ચૂક્યો છે. પણ મળમાં એના પ્રત્યે મારો અભાવછે ને એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ થાય તો પૂરો અભાવ થાય એમ સમજ સર્વે વાત ડગાવી રાખી છે. વિશેષ વર્તમાન હું સ્વમુખે નહિ કહું જો મારા પિતાજીને જાણવાની ઇચ્છા હોય તો ગુરજને પૂછવાનું કેહેજો. આવું છતાં પણ કદાપિ મારા પ્રિય પિતાજી જે મારા ઉપર આટલી બધી મમતા રાખેછે તે પોતાની પ્રધાન પદવિ મારા બલિદાનવિના રાખી શકવાને સમર્થ હોય નહિ, તો પછી હું માંડ સ્વાર્પણ કરવાને તત્પર છું.

ચતુરી—પ્રિય ચાંદ્રમતી, તું કાંઈ વાતે હરખડી જઈશ નહિ. માવજતી હવે ખાતરી થઈ ચૂકી હોય એમ જણાયછે એટલે પિતાજીને સમજાવવાને એમનાથી બનશે એટલો ચત્ત કરશે.

મોહના—પ્રિયપુત્રી ! મને તારા વિષે બહુ લાગેછે. હું હંવાણું જઈને તારા પિતાજીને સર્વ વૃત્તાંત કહું છું. મારું ચાલતા મુઠ્ઠી પેલા દુર્જનસાથે નહિ પરણાવા દેહું. પરંતુ પ્રેમરાય ઉપર દોહારાય બહુ ક્રોધ્યો છે તેથી તેના જિવતરનો ભરોસો નથી એવું તારા પિતાજી કહેતા હતા. વળી એ એક હલકી પદવિના રજપૂતનો પુત્ર છે. ઉપજીવિકાનું પૂરું સાધન નથી એવા વૈરાગી જેવા સાથે તારું લગ્ન થાય તો આપણી પદવિને લાંચછન લાગે કેમકે સામી દોળીવાળાઓએ તારા અને પ્રેમરાયના અયોગ્ય સંબંધની વાત કાલની ચલાવી છે.

ચાંદ્રમતી—પ્રિય માવજત ! મેં તમારે ઉદરે જન્મ લીધો છે તે લાંચછન લગાડવાને લીધો નથી, પણ એટલું તો કહું છું કે મારા સરખી નિરપરાધીનવિષે કાંઈ વિપરીત નિષ્ણવાનું હોય એવાં ચિન્હ દેખાયછે. ઈશ્વરેચ્છા પ્રપ્ત છે. (એક પાત્રે.)

ચતુરી.—સખી, એક કંઈ નહિ. પરમેશ્વર તને સહાય થશે.

મોહના—મારી પ્રિય ચાંદ્રમતી ! તું સંતાપ કરીશ નહિ. ઈશ્વરેચ્છા ઉપર તારો ભરોસો છે તો તેને બળથી વળગી રહેજે. એથી સાંજે જ થશે. તારો ક્રોડ પૂરા પડે એમ હું અંતઃકરણથી ઈચ્છતી હોઉં એમાં કંઈ નવાઈ નથી. વાંદ કીક છે જોઈયે હવે શું થાયછે. હું જઈને તારા પિતાજીને તારા સર્વ મનોભાવ જણાવું છું.

(ચાંદ્રમતી તથા ચતુરી તેને વંદન કરે છે ને તે જાય છે.)

ચાંદ્રમતી—(મોહના ગયા પછી) પ્રિય સખી ચતુરી ! માવિતર તે માવિતર. માવજિયે તો પોતાનો અત્યાગ્રહ મૂકી દીધો. હવે જોઈયે પિતાજી શું ધારેછે.

ચતુરી—મને લાગેછે કે એ પણ પોતાનો વિચાર ફેરવશે.

ચાંદ્રમતી—પણ સખી ! પ્રેમરાય ઉપર દોહારાય ક્રોધ્યો તેની મને બહુ ચિંતા થાયછે. પ્રેમરાયને એતી ક્ષી ખપ્પર નહિ હોય. હું એને એક વાર પણ એકાન્તમાં મળી નથી. મારો એના ઉપર

ભાવ છે એજ માત્ર નયનદ્વારે દર્શાવ્યું છે. પણ હું જે એને વિષે સં-
કલ્પ કરી બેઠી છું, અને મારા મનથી માફ તન મન અર્પણ કરી
ચૂકી છું એ પૂર્ણ રીતે એને જાણાવ્યું નથી. વાત તો ગનેસને આ-
ખી પુરીમાં પ્રસરી. એકાએક પ્રસંગ એવો આવ્યો કે મારા મનોભાવ
મારે સામઠા પ્રસિદ્ધ કરવા પડ્યા. એણે એના મિત્રવિના કાઢીને
વાત કરી નહિ હોય ને ચાલતી વાત સાંભળશે ત્યારે એ શું ધારશે ?

ચતુરી—પ્રિય સખી ! તારો વિચાર ખરો છે. મૂર્ખરાજા રહે
તો તેની નગરીમાં નિશ્ચિંતપણે રહેવાય નહિ. તારા પિતાજીએ
હજી સુધી કાંઈ નિર્ણય કર્યો નથી. રાજાના હેરકે ઢેકાણે ઢેકાણે
ફરેછે. માટે તારાથી તો એને હવણાં મળાય એમ નથી. તેમજ જે
દાસ દાસી સ્વામીભક્ત પૂરા નથી તે પણ દ્રવ્યની લાલચે ધૂટે, માટે હું
જાતે જઈને પ્રેમરાયને મળું અને સર્વ વાત વિદિત કરું.

ચાંદમતી—મારી વાહાણી સખી ! તારી સલાહ અવસરને અ-
નુસરતી જેવી જોઈયે તેવી છે. મેળાપ કરવાનું આમંત્રણ હું પત્રિકા-
દ્વારે દેવાને ઇચ્છું છું તે પત્રિકા પણ સાથે લેતી જા.

ચતુરી—વાર ત્યારે તું તે લખ. (ચાંદમતી લખી તૈયાર કરી આપે છે
તે લઈ ચતુરી જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, પ્રેમરાયનું ઘર.

પ્રેમરાય અને પ્રતાપરાય.

પ્રતાપરાય.—આપણે બંને, સવાર સાંજ, પાંચ પાંચ ઘટિકા,
સેનાને બૂલ કરાવ્યા જઈયે છીયે તેથી ઘણા પ્રકારે લાભ થતો જા-
યછે. મુખ્યનાયક આપણા ઉપર પ્રસન્ન રહેછે ને આપણી આયના
લોપ્તો નથી.

પ્રેમરાય.—(દુહો) કામ પાડવું હોય તો, અતડે રહે ન સાર;

હરી લઈ ચિત, રહી ચેતતાં, પામી લેવો પાર. ૯૩

મારા ઉપર સેનાના લોકો આટલા પ્રસન્ન રહેશે એવી મને
શા ન હતી, તોપણ તેમસરખા સુષ્મ મિત્રની સહાયતા હતી તો

મને એ લાભ મળ્યો. દોહારાયનો હું સ્વાભાવિક વેરી થઈ પડ્યો છું એવું એમનો કાયસ્થ કહેતો હતો તે મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે, પ્રધાન અને તમારા પિતાનો તે પક્ષે શત્રુ થયો છે અને પ્રધાન પદવિની તે આશા રાખે છે એવી વાતો ખુલ્લો ખોલ્યો થાય છે; પણ ચિંતા નહિ. પ્રધાનની પ્રજા ઉપર પ્રીતિ છે એ તેના ગુમ ગુણને લીધે અને ચાંદ્રમતી ઉપરના પ્રેમને લીધે હું તેમ થવા દેનાર નથી. કાયસ્થના દુર્ગુણની ઘણી વાતો આપણે કાને આવી છે અને જાણીએ છીએ તેથી નિરપરાધી પાંચ ગૃહસ્થને દેહાંતદંડ દેવાગ્યો ત્યારથી હું પણ એની પછવાડે થઈ લાગ્યો છું. સેના આપણા સ્વાધીનમાં કેરી લેવાનો મારો મુખ હેતુ એજ છે. તમારી સત્તાથી મારું કદ બંધાય તો પ્રજાનાં દુઃખ નિવારણ કરવાની મારી ઈચ્છા વૃદ્ધિ થાય.

પ્રતાપરાય.—વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી પ્રજાના દુઃખ નિવારણ અર્થે તમે ધણીજ રંજ એવવા માંડી છે. કાયસ્થને તમારી સ્વાભાવિક રીતે ખીક લાગતી હોય એમ જણાય છે પણ પછવાડેથી ઘાટ ઘડવાની પેરીમાં ફેરે છે. આપણી મિત્રતાને લીધે એનાથી ઉપાડીને પગ ભરાતો નથી પણ જો એ પ્રધાનપદવિએ પોહોંચ્યો તો એ શું નહિ કરે તે કહી શકાતું નથી.

દુહો. મુજને પાસ સાધન સગસ, તો મુખ દાતા થાય;

કુજન પાસ જો હોય તો, દુઃખ અતિ થઈ જાય. ૬૪

પ્રેમરાય.—ઈશ્વર કૃપાલુ છે એ ખોટું થવા દેશે નહિ. આપણે સ્વાર્થ ઓછોજ ઈચ્છ્યો છે. પરમાર્થ ઉપર પ્રીતિ છે તો ઈશ્વર સહાય થશે. આપણા પ્રતાપવાન અને ધર્મજિહ્વ તેમજ પ્રજાપાલક આગણા રાજાને કેપટથી એમના દુટ ભાઈ દોહારાયે મારી નખાવ્યા એવી છાની છૂપી વાતો સંભલાય છે. ખરું શું હશે તે ઈશ્વર જાણે, પણ એનાં કૃત્ય જોતાં કદાપિ ખરું પણ હોય. અરે! લોભ મનુષ્યને કેવા આંધલા કેરી દે છે?

(છપય.) એક માત ને તાલધંકી, જન્મ્યા બે ભાત;

એક રમકડે રમ્યા, ધાવિયા એકજ માત.

એક પારણામાં, પોદિયા દિન ને રાતે;

સરખાંની સંભાળયકી ઉછર્યા ખે જાતે.

વળી બાળભોગ સૌ ભોગ્યા, ઉછર્યા ભરચક પ્રીતિથી;

તે એક બીજના પ્રાણ લે, દુષ્ટ લોભની રીતિથી. ૯૫.

પ્રતાપશય.—સત્ય કોહોછો. સંસાર પ્રપંચનો ભરેલો છે. મા-
યાની અંધારી વિરલાનીજ આંખે નથી અંધારી. બાકી માણને તો
આંધલાભીત કરી દે છે. મને આશ્ચર્ય લાગેછે કે.—

(હુહો.) એક વૃક્ષનાં ફલ સહુ, સરખા ગુણનાં થાય;

પણ ક્યમ ભેદ મનુષ્યમાં. તે કાથી ન કળાય. ૯૬

પ્રેમશય.—એક હવા ને એક જલ, એકજ ભૂમિ હોય;

ખાતર એકજ હોય પણ, બીજ સમ નિપજે તોય. ૯૭

હિરની રચના સ્વકળ છે, તેનો ભેદ પામવાને આપણી તો
માત્ર કલ્પના છે. વળી તમારા દૃષ્ટાંત પ્રમાણે બેતાં એક માળાપનાં
છોકરાંના ગુણ સરખા હોવા બેધર્મ. સ્વાભાવિક વલણ અગ્રેસર
થાયછે એ વાત ખરી, કેમકે.

સ્વાદ, અપર સાધન થકી, પળમા તો પલટાય;

પણ સ્વાભાવિક સરસ ગુણ, સાધનથી ન આણાય. ૯૮

તોપણ સાધન ધણે ક્રમે પોતાની સૂતા ચલાવી શકિએ. તેથી
કરીને જો.—

સરસ જાતિ કદિ હોય ને. સાધન સરસજ હોય;

નહિ તે સમાન નીપજે. અન્ય વસ્તુ કદિ કાંય. ૯૯

સ્વાભાવિક બુદ્ધિની જો ખોટી વાસના હોય તો તે સર્વ નારા
પામે એવાં પદ્ધતિ અને જાથુનાં સાધન મળે તો કાંઈક અસર કરી
શકે. નહિકર પોતાનો ભાવ ભજવ્યા વિના રહે નહિ. વળી.—

સંચિત જ્ઞેનું જ્ઞેયું, બુદ્ધિ તેથી થાય;

ક્રિયા કરે તે અનુસરી, નહિ કંઈ અવર કળાય. ૧૦૦

પ્રતાપશય.—દોહારાયનું સ્વાભાવિક વલણ, ખોટા માર્ગ ભણી
એટલું બધું જોર કરતું જણાયછે, કે નીચ વાસનાનો પટ, ટકાડ
અને ઘાડો પેઠાનું અનુમાન થાયછે.

પ્રેમરાય.—જેવાં કર્મ તેવું ફળ. આપણે તો આપણી નેળે પ્રબળતા કલ્યાણાનુચ્ચયે જિવતરનું સ્વાર્પણ કરવું પડે તો કરવું પણ “દુટ્ લોકો” આ પૃથ્વી ઉપર જીવી જાય છે.” એવી ધૂમને વધારે ઉત્તેજન પામી જવા દેવી નહિ. ચામતીનો પ્રેમ મને ઘણા વિચાર ઉપજાવે છે. મારી સ્થિતિ રહી હલકી, ને કામ માયે છે ભારે. એનું શું થશે ? પણ કાળા માથાનું માનવી શું કરી શકતું નથી ? ચામતીના પ્રેમને લીધે પ્રધાનનું વલણ મારા પ્રત્યે થયું તો પછી શું થાય છે તે મને જોશો. તમારા પિતાની ઈચ્છા નહિ છતાં તમે જોખમ માયે વોહોડી લઈ મારી સાથે સામીલ રોહોછો. આપણું કામ પરીપકારાર્થ છે માટે હું તેમ કરવા દઉં છું. તથાપિ તમારા પિતાનો તમારા ઉપર અભાવ થાય એમ હોય તો તમે ઉધાડા નહિ પડો તો ચાલશે. અગત્ય પડશે તો તમે ક્યાં વેગળા છો.

પ્રતાપરાય.—કાયરથના છળથી મારા પિતાજી ત્રાશી ગયા છે તેથી તેની સત્તા વધે એવું સાધન થવું જોઈયે નહિ. એવા વિચારથી મારા પિતાજી ચેતતા રહે છે. તેમ છતાં કદાપિ એકદમ દુટ્લોકો નરમ પડે એમ ખનતું હોય તો ગમે તેવું કામ માયે લેવાને તે તત્પર છે.

પ્રેમરાય.—આપણે ઉડભંગવેડા કરવાના નથી. જોઈ વિચારીને પગલું ભરીશું.

સાધન સમય વિચારીને, ધિરજે ધાટ ધડાય;

તો નવ વણસે કામ વળી, હાંસી નં અંત્યે થાય. ૧૦૧

પ્રતાપરાય.—એ વિષે તો આપણે પ્રસંગોપાત્ત પેરવીમાં રહીશું પણ ચામતીની એકવાર ભેટ લેવા સંબંધી તમે શો વિચાર કર્યો ? આખી પ્રેમપુરીમાં એક વાત ચાલી છે તે કદાપિ તમારે કાને નહિ આતી હોય ?

પ્રેમરાય.—ના ભાઈ હું તો કાંઈ જાણતો નથી.

પ્રતાપરાય.—કેહે છે કે તમે ચામતીને નિત્ય મળોછો, ને ચતુરી મારે અહિ પ્રતિદિન આવે છે. ચતુરીને હું અંત કરણથી ચાહું છું. પણ મારું વલણ તેને જ સમજવા દીધું નથી, તો તમારી સાથે હું શી રીતે ગવાયો એની સમજ પડતી નથી.

પ્રેમરાય.—કપટી લોકો કપટની વાત જાણે. એ સર્વે વાતાં કાયસ્થનાં હશે એમાં શક નહિ. લોકોની આગળ આપણું બોલ ઘટાડવાની અને હલકા પાડવાની તેનીજ યુક્તિ હશે.

પ્રતાપરાય.—ચતુરીની ચતુરાઈથી માંડે તદ્દય ભેદાયું છે પણ ચાંદ્રમતી સાથે તમારું લગ્ન થવાને જેટલો અંતરાય છે તેટલોજ અંતરાય માંડે લગ્ન એનીસાથે થવામાં છે એમ સમજી ભવિષ્ય ઉપર વાત નાંખી છે. આપણી જોડી છે તેવીજ એ બંનેની જોડી છે. તો તે જોડી વિખુટી પડવા દેવી નહિ.

પ્રેમરાય.—મેં તો નિશ્ચયજન કરી રાખ્યો હતો કે માંડે લગ્ન ચાંદ્રમતી સાથે કરે તો તમારું લગ્ન ચતુરીસાથે કરાવવું; કેમકે તમારું વલણ એના પ્રત્યે થયેલું છે તેના ભેદ હું ઘણા દિવસથી પાઈ ગયો છું.

પ્રતાપરાય.—તમારી આસા હું ક્યારે લોપું છું જે આ વિષેમાં આનાકાની કરું ?

પ્રેમરાય.—તમે વિવેકી છો તે એમજ બોલો, પણ અરે પૂછાવો તો ચતુરી ઉપરનો તમારો પ્રેમ તમને એમ બોલાવે છે.

પ્રતાપરાય. નજરમાં આવે તેમ જાણો. પણ આપણે એકવાર તેમની એકાન્ત ભેટ લેવી જોઈયે. આપણા મનમાં ગમે તે હોય ને તેમના મનમાં તેના વિચાર પણ હોય નહિ તો પછી પ્રીતિ બાંધી પરતાવાનું થાય.

પ્રેમરાય.—પુરીમાં વાત ચાલી તો તે વાતનો વિદિતકરનાર થઈને હું ચાંદ્રમતીકુળમાં મારી ચાંદ્રમતીની ભેટ લેવા ધાંડું. પણ અગાઉથી સૂચવ્યાવિના ઉપાડી પગડું કેમ ભરાય ? હંનું સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો નથી તો પછી મળાય ક્યાંથી. પણ પ્રિય મિત્ર ! પણ પેલા સુશોભિત રથમાંથી કાણ ઉતરે છે ? એવા રથમાં બેસીને મેં ચાંદ્રમતીને ઘણી વાર જતાં જોઈ છે. અરે એ તો નહિ હોય ?

પ્રતાપરાય.—જોયું, પ્રેમ આંખને કવી જૂલથાપ દેવરાવે છે. એ તો મારી ચતુરી હોય એમ લાગે છે, જુવો એ આપણા ભણી આ-વે છે. હા, એજ એજ, જુવો એ ચતુરી ખરી.

પ્રેમરાય.—ખરી વાત ભાઈ, લટકો તો એવાજ છે.

પ્રતાપરાય.—હવે ભ્રાન્તિ શી, આ આપણા ઘર બહારી વળી.

(બંનેજણ સામા જાયછે અને પાછળના દિવાનખાનામાં દાખલ કરેછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ, પ્રેમરાયના ઘરની પાછળી બેઠક.

પ્રેમરાય, પ્રતાપરાય અને ચતુરી.

ચતુરી.—(બંનેને વદન કરીને પ્રેમરાયને પત્રિકા આપતાં) ગુણીજનો !

મારા એકાએક આવવાથી કદિ તમને આશ્ચર્ય લાગશે, પણ રાજા અને તેના કાયસ્થના હેરકો પ્રેમરાયને પંજામાં આણવાને કરતા કરેછે, એ જ્યારથી જાણ્યું છે ત્યારથી ચાંમતી બહુ ચિંતાતુર થઈ ગઈ છે. કપટપુરીના યુવરાજ ચાંમતી વેરે પરણવા આવ્યો છે, દોલારાય તેનો દાસ થઈ ગયો છે ને, પ્રધાનને ધમકી આપે છે કે જો એની સાથે લગ્ન કરશે તોજ પ્રધાનપદવિ રહેશે. આવું મહાસંકટ વચમાં આવી પડ્યું છે. પ્રધાન રાજાને અનુસરતી વાત કરેછે અને ચાંમતીને એની માતાદ્વારાયે સમજાવેછે પણ એ તો કહેછે કે હું માં તને મન પ્રેમરાયને અર્પણ કરી ચૂકી છું. ગુણી પ્રેમરાય ! તમે એમ ધારશો નહિ કે એણે ઉતાળથી ઉડભંગવેડા કસ્યા છે. નિરંતર તમારી પાસે ને પાસે રહીને તે તમારાથી જાણીતી થાય એમ તમારી રીતભાતથી તે જાણીતી થઈછે તેમાં વિદ્યાધર-ગુરુજીયે સારો આશ્રય આપ્યો છે. ચાંમતીના ઘરના સર્વ માણસોને કોડ્યા હોય એમ જણાયછે તેથી કોઈની સાથે પત્રિકા મોકલાય એવું હતું નહિ ને સંકડાંમાણમાં આચિંતાં આવી ગયાં તેથી હું પિંડે આવી છું. મારી ગાડી પૂઠે કોઈ માણસ ધારીને આવતું એ જોયું પણ અર્ધથી પાછું ગયું તથાપિ હું પણ વેગળે ઉતરી પડી. (પ્રેમરાયને લીન થઈ જઈને પત્રિકા વાંચતાં જાઈ.) જોયું પ્રતાપરાયજી ! પ્રેમનું કામ આવું છે. પત્રિકામાંએ કેવા લીન થઈ ગયાછે ?

પ્રતાપરાય.—પ્રેમની રીતિથી હું કેવળ અજાણ છું તમે એક વાર મને પ્રેમને પંથ સઢાવો તો પછી ઉત્તર આપું.

ચતુરી.—પ્રેમનો પંથ ખતાવ્યો ખતાવી શકાતો નથી. હૃદયરૂપી

પાત્ર ખીજે કોઈના પ્રેમની અસરથી પટ પાંખી ગયું હોય નહિ તો પ્રેમનો તાજે રસ વિકાર પામ્યાવિના તેમાં રહી શકે. ને ખીજના પ્રેમનો પટ ખેડા હોય તો જો રસ પડે તેને તે પટ વિકારી કરે નાંખે, માટે પ્રેમદે-
નારની પ્રથમ ખાતરી થવી જોઈયે.

પ્રેમરાય.—(ચોક્કસત કાને પડી જાય) પ્રતાપરાયના લ્હયમાં એક જાણના પ્રેમનો પટ ખેડા છે. તે પટ ઘોઈ નાંખવાને મને નથી લાગતું કે તમે પણ શક્તિવાન હો.

ચતુરી.—એવો જળરો પટ ખેસારનાર મળ્યું છતાં, પ્રેમને ધંધે ચઢવા એ માફ સાધન કેમ ઈચ્છે છે ?

પ્રતાપરાય.—એટલા માટે કે પ્રતાપિ પ્રેમનો પટ લ્હયમાં વ્યાપી જઈ ખીજ કરાઉપર ચિત ચોટાડવા દેતો નથી તેથી હું મુક્ત થાઉં.

ચતુરી.—પ્રેમખાણથી ભેદાયળું લ્હય આરપાર જોઈ શકાય છે.

પ્રતાપરાય.—ત્યારે માફ લ્હય ભેદાયું છે એ તો મેં કહ્યું તો હવે તમે તેની આરપાર જોઈ શકો છો ?

પ્રેમરાય.—તમારાં બંનેનાં ચક્ષુ નેત્રપરસ્પરીમાં વાતો કરે છે તે હું જોઈ શકું છું તો પછી જેનાથી લ્હય ભેદાયું છે તે કેમ જોઈ શકે નહિ ?

ચતુરી.—ના, ગુણીજન ! જો પ્રેમ લ્હય ભેદવા ગયો તે પ્રેમ ભેદવા જતાં અંદર સપડાઈ ગયો છે તેનાથી ખાહાર નીકળાયું નથી તે તો સામા લ્હયમાં ગોથાં માચ્યાં કરે છે ને ઉલટી કેદી થઈ પડ્યો છે.

પ્રતાપરાય.—તે પ્રેમને મેં લ્હયની શય્યામાં એનથી પોહોડાડ્યો છે. ને કેદી નહિ પણ એક પરમપ્રિય બ્રાહ્મણની પેઠે તેની પરીણાગત ઉ-
દાવવામાં આવે છે.

પ્રેમરાય.—ત્યારે મને લાગે છે કે ચતુરી હવે આરામ પામેલા પ્રેમને વિશેષ સુખી કરવાની પેરીમાં રેહેશે.

ચતુરી.—ચામતી-મારી પ્રિય સખી પોતાની ધારણામાં પાર પડી તો પછી મારા વિચારને ઘણુંજ ઉત્તેજન મળશે. પ્રેમના અભિથી ખળી મરવાનું છે. ઘઝ ઉઘાડી કરવાનું યોગ્ય ઠકાણું હોય તો શાન્તિ થાય, નહિકર ઉકળી મરવાનું છે. આપણી તો ઈચ્છા અને તેવી

હોય પણ કદાપિ મહાનજ્જનોને રચતું હોય નહિ તો પછી આપણે વિચાર જણાવિયે તો હાંસી થાય.

પ્રતાપરાય.—ખરો ભેદક હાંસી થવા દે નહિ. તે તો ભેલું હોય તે રજાડે.

પ્રેમરાય.—મિત્ર, સત્ય કહ્યું. ચામતિયે માંડે લદ્દય ભેલું તો હવે રજાડવા માંડ્યું છે. તમારાથી મારે કશું છાનું નથી. જીવે એની પત્રિકા હું વાચું છું. એણે માંડે મન હરી લીધું છે માટે મન હરે છે માત્ર લખ્યો છે.

(મનહર.)

ચાલ અલી? વેલો ચાલ, ચારૂ^૨ વાડી ભેટ લેવા,

રૂડી રજનીમાં ભેગો લાવ લેવા પ્રીતથી;

મધુકરે^૩ કમળમાં વાસ કીધો વાંસનાથી,

તિલભર દૂર હવે રેલું ખોડું રીતથી.

નુતન ન પ્રીત રીતભાત પૂરી ભાળી લીધી

વંશ^૪ કાપે, કમળ ન કાપે, તું ખચીતથી

દળ^૫ તણા ભાર પડે, ઉપાય ન એક જડે

નહિ તોડે જોડ તોય, નેક ધારી ચિત્તથી.

૧૦૨

ચતુર ચામતી-હંદના પ્રથમ અક્ષરોમાં તો અને વંદન કરેછે. ચતુરી! આદરભાવ અને પ્રેમયુક્ત લદ્દયે તે મને વંદન કરેછે તેવાજ આદરભાવથી અને પ્રેમાશક્ત લદ્દયથી હું તે માન્ય કરું છું.

ચતુરી.—ગુણી પ્રેમરાય! અમે ગોથાં ખાઈએ એના ભેદથી મારી સખિયે લખ્યું છે તો પછી અન્યના હાથમાં જાય તે શી રીતે કળી શકે?

પ્રેમરાય.—ખરી વાત, સમય જોતાં એ ડાહ્યાપણનું કામ કર્યું છે. મારો ખરો પ્રેમ એના પ્રત્યે છે તેની એને પતીજ થયેલી જણાયછે તેથી મને આનંદ થાયછે. વાહવા! શું દ્વીઅર્થી લખ્યું છે. અન્યને કેવું જણાવેછે! સુંદર વાડીના મધ્યમાં સરોવર છે તેમાં કમળ છે. કમળને ને ભમરાને પ્રીતિ છે. તેથી કમળ ભમ-

રાને નોતરેછે કે આ સોહામણી રાતમાં પ્રીતિનો ભેગો લાવ લેવાને માટે હે ભર, તું ચાલ, હે મધુકર! કમળની વાસનાસાથે તે તેનામાં વસવાનું કશું તો હવે એક તિલં જોડેલે અંતરે રહેવું પણ રીતથી ઉલટું છે—ભાવાર્થ—તારે અહરનિશ કમળમાંજ રહેવું, કમળને છોડીને જરા પણ વેગળે જવું નહિ. તારી ને મારી પ્રીત કંઈ નથી નથી પણ જૂની છે, તેથી આટલી વારમાં તારી સર્વ રીતભાત મેં જોઈ લીધી છે. ખાતરીસાથે દાખલો એટલોજ કે કમળમાં તું બેઠા હોઈ ને સૂર્ય અસ્ત થવા આવે, તેનો તને અનુભવ છતાં પ્રી-
તિમાં તું એટલો મગ્ન થઈ ગયેલો હોયછે કે વિયોગ કરી જવું તને ગમતું નથી ને કમળ મિચ્છાઈ જાયછે તેથી તેનાં પાંદડાંનો ભાર ઉપર પડેલો સહન કરેછે. નીકળી જવાનો એક ઉપાય જડતો નથી, ત-
થાપિ મનમાં નેક છે તે ધારણ કરી જોડ નહિ તોડવા સાથે, વાંસ શરખાને કાપી નાંખવાની શક્તિ છતાં ખચીત તું કમળ કાપતો નથી.

પ્રતાપરાય.—પ્રિયા પ્રિયતમનાં આંકાં ખતાવી ચામતી દર્શાવેછે કે પ્રેમનાં કામ આવાં છે.

ચતુરી.—સત્ય છે, પ્રેમનું કામ આર છે. કશી જોયા વિના પ્રેમ બંધાય નહિ.

પ્રતાપરાય.—ત્યારે તમારા પ્રત્યેના મારો પ્રેમ જોવા તમે મને ક્યારથી કસવા માંડશો?

ચતુરી.—તમે કસાવાને તૈયાર થઈ રહ્યા છો, એટલી કસોટિયે મેં તમને કસ્યા.

પ્રેમરાય.—તમારા પ્રિયની તો તમે ટુંકામાં ખાતરી કરી લીધી પણ તમારી પ્રિયસખીના પક્ષથી મને કશી જોવાની ઈચ્છા હોય તો સુખે કસો.

ચતુરી.—અમે બંને સખિયો ઘણા દિવસથી તમારી બંનેની રીતભાત જોતાં આબ્યાં છિયે એટલે અમારે કશું જોવા જેવું રહ્યું નથી. પણ તમે દ્વીઅર્થી મનહર કેહેતા હતા તો તેનો હવે ખીજો અર્થ કહી સંભળાવો.

પ્રેમરાય.—હા, હા, પરીક્ષા કરવાનું ઠીક શોધી કાઢાડયું. રમ-

ગણુ ગાખજો કે ચાર્મતી મને એટલી બધી પ્રિય થઈ પડી છે કે તે બીજાની તો શું પણ મારા પોતાનાથી દગાચ એવું હું કંઈકતો નથી.

ચતુરી.—ધન્ય છે તમારા પ્રેમને.

પ્રતાપરાય.—મારો પ્રેમ તમારા પ્રત્યે છે, તેવિધે તમારે શ્રીમંતુ એવી ધન્ય કહેવરાવાને હું શું કરું?

ચતુરી.—પ્રિય પ્રતાપરાય ! મારા પ્રત્યેનો તમારો પ્રેમ ધન્ય કે-
હેવાય એવી તમારી વૃક્ષ કંઈક છે તેથીજ હું તમારા પ્રેમને ધન્ય કહું છું.

પ્રેમરાય.—પ્રિયમિત્ર ! તમે ચતુરીના પ્રિય હવે દી ગ્રંથા પણ
ગુણુત ચતુરી ! પ્રતાપરાયજી તમારા પ્રિય થવાથી અમારા પ્રિય મઠી
ગયા એમ સમજશો નહિ.

ચતુરી.—ગુણસંપન્ન પ્રેમરાય ! તે મારા પ્રિય છે તેજ તમસરખા
મુક્ત પુરુષના પ્રિય છે એ જણાવી તમે મારા મનમાં આનંદનો મેઘ
વર્ષાવી અભિમાન ઉત્પન્ન કરાવો છો. પરંતુ તમારા મનનું સમાધાન
થવાને માટે હું એમને પ્રિયતમ કહીને બોલાવીશ. પણ તમારા મિ-
ત્રને પ્રિયતમ કહીને બોલાવનાર છે એવું જણી આસંકારો નહિ.
જ્યારે તમને પ્રિયતમનું પદ આપવાને મારી સખી બાહાર પડી છે
ત્યારે તમારા એકના એક પ્રિયમિત્રને કોઈ પ્રિયતમ કહેનાર મળે નહિ
તો તમારે શરમાવું પડે એટલાજ માટે મારો તમારા ઉપર ઉપકાર
થવાની આશાએ હું તમારા પ્રિયમિત્રને પ્રિયતમ કહીશ.

પ્રેમરાય.—સ્વાર્થ હાંકવાને માટે અને પારકા ઉપર પાડ ચ-
લાવા સાર, ચતુર મનુષ્યો કેવી ચતુરાઈ લડાવે છે ?

ચતુરી.—પોતાનું બોલું પ્રતિપાદન કરવા સાર તમારા પ્રિય-
મિત્રના તમે પારકા થાઓ એ અસત્ય દિવ્યારે શાને કરવો ? તમે
કોઈ પારકા નથી. મારા પ્રિયતમને તમે પારકા હો તો મારા પા-
રકા થાઓ.

પ્રતાપરાય.—મારી પરમપ્રિયા ચતુરી ! તમે મને ઉતાવળો પ્રિ-
યતમ હોતી ત્વરાથી પરસ્વાધીન કશો.

ચતુરી.—જેવું ! મિત્રતા તો આવીજ જોઈયે. પોતાના મિત્રે
એક આરોપ ગ્રહણ કશો ત્યારે બીજો પોતાને લેવાનું મન થયું

મને પોતાની પરમપ્રિય ચતુરી કહેછે ને તે પોતાની પરમપ્રિયાને સ્વાધિન થવાને પરસ્વાધિન કહી મને પોતાની ઠરાવી તાત્કાળ પારકી ઠરાવેછે. પણ હશે ચિંતા નહિ. પોતાના હોય તે નજરમાં આવે તે કહે. મને અહિં આપ્તાને વાર થઈ પણ તે થઈ લાગતી નથી. યાંચ પળ પણ ભાગ્યે વીતી હશે એમ લાગેછે તથાપિ માથે પ્રપ્ત શ-ત્રુઓનું સાલ છે ને મેં આગળ કહ્યું છે કે કાંઈ મારી પૂરે જોઈ કાંઈ ઈરાદાંથી. પાછથું વાળું હોય એવો ભાસ થયો હતો તેથી ધારતી લાગેછે માટે આપ બંને સુજોથી મારે વિષ્ણુદાં પડવું જોઈયે. પણ હું ભૂલી. વચ્ચે આડી વાત ચલાવી, ચાંમલિયે પ્રેમરાયને શું લખ્યું છે તે પોતે એકલાજ સમજીને રહ્યા ને મેં જણાવાની વિનંતિ કરી પણ વાત ઉડાવી.

પ્રેમરાય.—વળી બીજો એક પ્રધારે આરોપ મૂકવો હોય તો મૂકો, પોતાના પ્રિયતમની સાથે વાત કરવામાં ગુંથાયાં ને મારી વાતને લક્ષ આપ્યું નહિ તે તો ડપાવી દે છે ને ઉલટો વાંક કાઢાડેછે. હોય ચતુર મનુષ્યો એમજ કરે. પણ તમારાથી કાંઈ છાંનું તો છેજ નહિ. વળી તે મનહરનો પ્રત્યુત્તર મારે તમને મ્હોડેજ કહેવાનો છે. મારી પ્રિયા ચાંમલી પોતાના ચાંમલી કુંજમાં, શોભાયમાન રાત્રીને સમયે પ્રીતિથી ભેગાં થવાનો લાભ લેવાને ઇચ્છેછે તો કહેજો કે એવા અવસરની રાહ જોઈને બેસી રહ્યો હતો મેં ભેટ લેવાને એ-ટલો બધો આતુર હતો કે તે આતુરતાને લીધે શું કરવું તે સૂઝ પડ્યું નહિ. મારી પ્રિયા ચાંમલી મને પોતાનો મધુકર એટલે તદ્દર્શ અથવા પ્રિયતમ પાત્રી કહેછે કે પ્રાણપતિ તમે તમારી વાસનાથી એટલે કીર્તિથી મારા તદ્દયકમળમાં આવી વાસ કીધો તો હવે એક તિલભર પણ આધે રહેવું પ્રીતિથી ઓટું છે, ભાવાર્થ—મને સૂચવેછે કે રાત્રિ દિવસ ભેગાંને ભેગાં રહેવાય એવું હવે કરવું જોઈયે. ગુણસ ચતુરી, તમે તમારી પ્રિય સખીને કહેજો કે હું એમજ ઇચ્છું છું. વળી તમારી સખી કહેછે કે તમારા પ્રત્યે થયેલી મારી પ્રીતિ નૂતન એટલે નવી નથી પણ સર્વ પ્રકારની રીતભાત પૂર્ણ રીતે જોઈ તપાસીને પછીથી કરી છે માટે પ્રિયા ચાંમલી મને કહેછે કે તારો વંશ કાપવો ઘટે તો તું કાપજો પણ અચિત્ત માંડે તદ્દયકમળ કાપીશ નહિ—ભાવાર્થ—દોહારાય તેમજ કપટ-

પુત્રીના યુવરાજ એ મારા વંશના એટલે રજપૂત વંશના છે તેને કતલ કરવા ઘટે તો કતલ કરજે પણ મને છોડી દઈને મારું લૃપ્તકમળ કતલ કરીશ નહિ. વળી વંધારે કહેછે કે એ સામા લોકોનું દલ એટલે લક્કર વંધારેછે એવો મનમાં ભાર પડી જાય ને એકે પણ ઉપાય જડે નહિ તોપણ આપણી પ્રીતિના મનમાં નેક ધારણ કરી આપણી જોડ વિખુટી પડવા દઈશ નહિ. ગુણુમ ચતુરી ! દોહારાય રજપૂત છે તો હું પણ રજપૂત ખરો છું. તમારી પ્રિય સખીને કહેજો કે ત્યાં સુધી મારામાં જીવ હશે ત્યાં સુધી હું જોડમાં જોડ પડવા દેનાર નથી. હવે હું જોડ છું કે કપટપુત્રીના યુવરાજ મારી પ્રિયા આરમ્ભતીને કેવો સંતાપેછે.

ચતુરી.—ધન્ય છે તમારા પ્રેમાગ્રહને. સર્વે તમે યથાર્થ કહ્યું. હું તમારી પ્રિયા આરમ્ભતીને સર્વ વૃત્તાંત જઈને કહુ છું. આપ પણ ત્યાં વેહેલા પધારજો હું બંનેની આજ્ઞા લઉં છું.

પ્રતાપરાય.—પ્રેમરાય તો પોતાની પ્રિયા આરમ્ભતીને મળી ઠરાવ કરશે પણ આપણે મળી ક્યારે ઠરાવ કરીશું.

ચતુરી.—મારાં થનાર સાસુસસરાની એકવાર આજ્ઞા તો લો, પછી મને પૂછો. હવણાં તો હું જાઉં છું. (બંનેને નમન કરી જાય છે. આગલા ખંડમાં જતાં મનુષ્યો તેને પકડી લેછે. ધાઓ ધાઓ કરી તે ખૂમ પાડેછે. પ્રતાપરાય અને પ્રેમરાય ભરાથી દોડી આવેછે. ખીજામાણસો તેમના ઉપર પડેછે. બંનેની પાસે કાંઈ હથિયાર નથી તેથી છુવટે ફેટલાકાને નિર્મળ કરતાં છતાં પણ લાઇલાજ થઈ જાય છે. માણસો તેમને બાંધીને તથા મ્હોમાં રૂચા ધાલીને ગાડીમાં ધણી ભઈ જાય છે.)

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ. ૧ લો.

સ્થળ, આરમ્ભતીકુંજ.

આરમ્ભતી—(અહા) અરે ! ચતુરી ગઈ તે ગઈ. પાછી ના આવી. રસ્તામાં વિદ્વ તો નડ્યું નહિ હોય ? કાણુ વિના ચતુરી મારો જીવ હંગા

કરે એવી નથી. અરે એને તે શું થયું? પ્રિય સખી ચતુરી! આવ તું વેહેલી આવ, અને વધામણી ખા કે તારો પ્રિયતમ આલે તુંને ભેટશે. (કાન દબન) શું એ ગાંડીનો ધધડાટ થાય છે. હા એમજ છે, પણ એ ધધડાટ તો ફુલના પાછલા ભાગ ભણી થતો સંભળાય છે. મને લાગે છે કે મારી પ્રિય સખી મારા પ્રિયતમને લઈનેજ આવવા સાંકે થાભી. પણ આ વેરણ વેળા વેહેલી વહી જાય તો બહુ સાંકે.

(દુહા.)

વેળા ! તું પ્રિયતમ વિષે, વેળા પાડે કેમ ?

ધર્યા સટે તું ધણી વધે, વઘી જઈ કરે કંઈ રેમ. ૧૦૩

વિરહ લીધે હું વ્યાકુળી, અઘીરી તનમન સાથ;

તું વેહેલી વહી જાય તો, વેહેલી ભેટું નાય. ૧૦૪

તનમન તનમન થઈ રહું, થન થન નાચે આજ;

સખી વેળા તું સમજાવે, તે સૌ પ્રિયતમ કાજ. ૧૦૫

વેરણ પણ વાહાલી કહું, જો તું ઝટ વહી જાય;

વેળા ! તુંજને પીનયું, થા કંઈ કરતાં સાચ. ૧૦૬

પ્રિયતમ તુંજને હોત તો આવી ફર ન થાત;

માપી મુજને તુંજ મને, વેહેલી ઝટ વહી જાત. ૧૦૭

પ્રિયતમ તેડી લાવવા, અંચલ થઈ ગયું ચીત;

પણ તે ત્યાં લપટી ગયું, પાછું ન વાળું અચીત. ૧૦૮

માટે હું એપાકળી, લવું લવાયજ તેમ;

સમજ સૌ સાહેલડી ! ધરજો મુજપર રેમ. ૧૦૯

આટલી વેળાએ તે હું કાને મોકલું ! જોઈ વાંચું અંદ્રાવળી એના

આરડામાં શું કરે છે ! નહિ નહિ એનું કામ નહિ. આટલા દિવસ

અડચણ વેઠી એના વિના ચલાયું તો હવે થોડા સાંકે મૂળ મેળવવું નહિ.

ધણાં વર્ષનું ગુણ કૃત, ધિરજો નવ જળવાય;

જરા ત્વરા કરવા જતાં, પળમાં વણસી જાય. ૧૧૦

અરે પણ આવો વિચાર કરવો મને છાજતો નથી. એ દા-

સિયે મને ઉછેરીને આવડી મહોટી કરી, અને જનિતા નેટલી કાળજી

રાખે આટલી એણે મારે માટે રાખી. મને કાંઈ થતું તો એનું મુખ

લેવાઈ ગયેલું મેં ઘણી વાર જોયું છે. ખરે માગી એ અર્ધમાતા.
માગી એના પ્રત્યે પ્રીતિ ન એતી મારા પ્રત્યે પ્રીતિ જોઈનેજ મારી
માતાએ એને મારા સ્વાધીનમાં કરી છે. - મારે મારા આનંદની વાત
સાંભળીને એ પણ આનંદ પામશે. વળી એથી મારું કામ સરશે. પણ
અરે ! ગમતી વાતના લાભમાં મન વિચાર કેવા કરેછે ?

સોરઠા.

ગમતી મનને વાત, તો ખાનાં શોધે બધે;

જુવે કરી નહિ જાત, એક જુવે-કૃત જ્યમ સધે. ૧૧૧

પ્રેમરાય તુજ પ્રેમ, મુજને દોરી બધછે;

ચૂકાવે મુજ નેમ, એમ અધીરો થાયછે. ૧૧૨

કાયસ્થ ઘણાં કાવતરાં કરાવેછે. મારા પિતાનો તે કંટો વેગી
થઈ બેઠો છે. તે કપટપુરીના મેધારીનું તે માથે સાજ છે, તેવામાં
લાલચથી ડૂબે એવાં હલકાં મનુષ્યનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી. હવે
તો પ્રેમરાયના આવતા મુધી આમ તેમ કરું. (આમ તેમ કરતાં) પણ
અરે ! પ્રિયતમને મળવાની ઉત્કંઠાને લીધે અધીરાઈ ઉપજેછે તે સાથે
વળી અંતરમાં ઝંડો બળાપો થાયછે એનું કારણ શું ?

બેઠસમય જ્યમ પાસ, ત્યમ આતુરતા અતિ બધે;

પછી મન ઉપજે ત્રાસ, વિયોગે ડર આપી બધે. ૧૧૩

થયો નથી અંયોગ, તો શી ખીક વિયોગની;

પણ કહી તે યોગ, પ્રથમ થકી દિલ દુખ ધરે. ૧૧૪

કાં તો દુઃખે નાય, કાંતો પ્રિયશિર દુખ પડકું;

કાં તો તુરૂં સાથ, કાં તો કંઈ વિઘ્નજ નડકું. ૧૧૫

મળશે પ્રાણધાર, મનસ્થિરતા તે પણ થશે;

ત્યાંમુધી સૌ ભયકાર, ભીતી મનની નહિ જશે. ૧૧૬

પાછલી પારિયે જોઈ આવીને જોઈ અંદ્રાવલી ક્યાં છે ? (તેમ કરે
અને કાંઈ અવાજ કાંતે પડે અટલ) મારા પિતા અને મેનાપતિ સંબંધી,
વાત ગભરાટથી કાંઈ કહેતું જતું સંભળાયું. શું એને તેઓએ ઝા-
લવાની આજ્ઞા કરી હશે ? કે તેમને રાજા ભણીથી કાંઈ અડચણ થઈ
હશે ? (ગભરાટમાં આમ તેમ કરેછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ, ચારમતીકુંજનો મોખરો.

પ્રથમ ચંદ્રાવળી ને પછીથી એક અશ્વાર તથા ચારમતી.

ચંદ્રાવળી.—ચારમતી ગમે તેટલી ચતુર પણ છેવટે પાળક તે પાળક. એના અનુભવ કટલો? એ તે કાણુ વાં? મારા હાથમાં ઉછરેલી એક છોકરી. નહાનપણથી તે આજ સુધીની સર્વ રીતભાત હું જાણનારી, તે દાઈના આગળ પેટ સંતાડ્યે ક્રમ નભે. વાં ને થયું તે ઠીક થયું. એણે આપણાથી કપટ રાખ્યું તો એના કપટે એને ખાધી. રાત તો ગઈ. હજી પેલો ક્રમ નહિ આપ્યો? જોઈ વાં નીચે એ વાટ તો નથી જોતો? (નીચે જઈ આમ તેમ જાઈ.) હાં, એ આપ્યો દુખાયછે. (પાસે જાયછે તેને એક અશ્વાર કાનમાં કંઈ કહીને કશું આપેછે, તે લઈ તાબડતોળ તે ઉપર જાયછે, તેને ચારમતી સામી મળેછે.)

ચારમતી.—ચંદ્રાવલી! તું આવડી શાસ ભરી ક્યાંથી આવી?

ચંદ્રાવલી.—બા સાહેબ! તમે તો મને અત્યાર સુધી કશું કહ્યું નથી પણ હવે તો મેં બધું જાણ્યું છે માટે મારાથી સંકોચારો નહિ. લે! આ કાગળ ને પોશાક.

ચારમતી.—(પત્રિકા લઈને વાંચે.)

(મનહર.)

પ્રેમીજન પ્રેમાધિન, પ્રેમને આવેશ મૂડી,

મનહર મિત્ર કરી, ચિંતા ધરી ચાલશે;

રાજ ચાત્ર ચીજ તો શું, મૂકે ચાર ચીજને કો?

યત્ન ગમે તેમ કરી, ચાર કર જાલશે;

નીયમ કસ્યો ને થાઓ ગમે તેમ જીવ જાઓ,

આપેછે વ્યર્થ પ્રેમી તે તો પોતે પાળશે;

શીઘ્ર ચાર સોસ કરે, ચિંતા શાને કાળ ધરે?;

પડ ઘડી રાંતે આવી સારી શાન્તિ આલશે.

૧૧૭

વાહ પ્રેમીજન! તને ધન્ય છે, તારૂં વચન અને આશીષ હું પ્રેમ સહિત માથે ચડાવું છું. (દાસીને) 'ક્રમ ચંદ્રાવલી, આ કાગળ અને પોશાક તુને કાણુ આપ્યો?

ચંદ્રાવલી.—બા સાહેબ, પ્રેમરાય સાથે તમે પ્રીતિ બાંધી
વાત મને જાણવી નહિ તો પ્રેમરાયે પોતે જ કહી.

ચાંદ્રમતી.—શું એ પોતે નીચે આવ્યા છે ?

ચંદ્રાવલી.—હા, બા સાહેબ, એમણે કાગળ આપતાં કહ્યું કે,
ચતુરીસાથે એ મોકલવાનો હતો, પણ તેને પ્રતાપરાય કાણ જાણે કાંય
જતાં રહ્યાં છે તે જડતાં નથી. પ્રધાન અને સેનાપતિનાં ઘર જન્મ કરી
કાણ જાણે શોય કરે ત્યાં દોહારાથે વર્ત્યાં છે તે કહી શકાતું નથી.
મેધારિરાય તમને પકડવા અહિં આવ્યો હશે કે આવશે માટે પ્રેમ-
રાયે આ પોતાનો સર્વ પોશાક મોકલ્યો છે તે પહેરીને તમે પુરૂષના
વેશમાં નીચે આવો. એ ઘોડા ઉપર અશ્વાર થઈ ઉભા રહ્યા છે, ને
એક ઘોડો તમારેસાથે તૈયાર રાખ્યો છે.

ચાંદ્રમતી.—(તાત્કાળ પુરૂષના પોશાક પહેરતાં) વાડીની પછવાડે થતી
વાત સાંભળી તે છેવટે ખરી ઠરી. ચંદ્રાવલી ! હવે સર્વના જીવ પર
આવી, એટલે હું તો મારી મેળે મારા ધારેલા પતિ સાથે જાઉં છું તું
સમયસૂચકતા રાખી, માવજતની સંભાલ લેવા જા. દાસી માણસને
કાંઈ પીડા કરશે નહિ. ઉતાવળમાં હું શું કહું, તું ડાહી અને દૃઢ
છે માટે મારાં માતાપિતાનું જન્મ રક્ષણ થાય તેમ કરજે. લે પેલી
મારી- શૃંગારપેદી- એમાં કટલીક મોહરો અને મારા મુલ્યવાન
અલંકાર છે તે વેચી તારાથી ખનતી યુક્તિયો કરજે.

ચંદ્રાવલી.—વારં બા સાહેબ ! મારાથી નીપજશે એટલું હું
કરીશ. પણ આ વીંટી તમને આપતાં હું વીસરી ગઈ. પ્રેમરાયે
આ વીંટી આપતાં કહ્યું છે કે એક જોલ સરખો પણ જોલ્યાવિત્રા
ઘોડે અશ્વાર થઈ મુરાર ઘોડા પછવાડે તમારે ઘોડો મારી મુકવો કે
કાંઈને જાણ પડે નહિ. તમને શક પડે એમ જાણી, ચતુરીને નહિ
અપાઈ શકાયલો કાગળ પોતે લેતા આવ્યા અને આ વીંટી એ-
ધાણી માટે આપી.

ચાંદ્રમતી.—(વીંટી પહેરતાં રોમાંચિત થાયછે, તેવી સ્થિતિમાં આંખમાં આંસુ
સાથે, અને વધારે ચોકસી જોઈને મનમાં ઘ્યુપચ થતાં) પણ પ્રિય ચંદ્રાવલી, ઇ-
શ્વર મેળવશે ત્યારે આપણે પાછાં મળીશું. મારાં માતાપિતાને

કહેજે કે પ્રેમરાય શૂરવીર છે તેથી અમે જ્યાં હોઈશું ત્યાંથી પણ તમારી સંભાલ લીધાવિના રહીશું નહિ. ખનશે તો પાછું પગલે આ-અય લઈ આવીશું.

(ઘાસીને લટોને, હરિણીની પદે છલંગો મારતી નીચે ઉતરી પડી ઘોરેઅસવાર થઈ આગલા ઘોડા પછવાડે ચોતનો ઘોડો મારી મૂકે છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, રાજમેહલ.

દોલારાય અને કાયસ્થ.

કાયસ્થ—રાજાજી! આખરે ગુણવંતરાય પ્રધાન, અને માનસિંહ સેનાપતિ, કેદ થયા છે. ત્રણ વાર છટકી ગયેલા પકડાયા. કેટલાંક માણસનાં તેમણે ખુન કર્યાં.

ગીતિ.

મૂળ સિંહ, પછી ખિજબો, ખમણા તે ખળવંત ખની ધ્રુધવે,
બંધ થકી જો છટકે, પટકે પળમાં જરાય ખાધ થયે. ૧૧૮

દોલારાય.—આખું નગર તળે ઉપર થઈ ગયું છે એટલી ખધી ધામધુમ તમે શું કરવાને કરી? હવે મને પ્રજાની ધાસ્તી લાગે છે.

કાયસ્થ.—ઘેટા ઝાલવા મોહોતા, સિંહનો શિકાર કરવો હતો તે અમરથો થાય. એ ખેતી આખો ફાટી હતી તે વેળાએ તમે હોત, તો મૂઠિયા વાળીને નાશી જાત. એવા ખળિયાને જો મેં નરમ કર્યા હોત નહિ હો તમે ગાદિયે ક્યાં જઈને ખેસવાના હતા જો. માથે ખે કદા શત્રુ હતા.

રાજ્ય સૂરીરમાં શત્રુ, કંટકે કપરો ભરાઈ નવ હાલે,
પેટો, ભાગ્યો, નિસર્યો, સપડાવી સૌ સ્થિતિ વિષે સાલે. ૧૧૯
તથાપિ, પ્રધાન શત્રુ થાત તે પરવડત, પણ કપટપુરીના રાજા થાત, તે તો શાણકું હાથમાં ઝલાવત.

દોલારાય.—કાયસ્થ! મેં તમને ઘણી વાર મના કરી છતાં હદ ખાહાર જઈ હલકાં વચન કોહોછો. એ તમને જાજતું નથી. આખરે હું તે રાજા સાધારણ માણસ નહિ. (મનમાં.)

મૂર્ખ છિદ્ર જો જાણે, મેણાંની શાયડી કરી શા'રે,
બળતાં દોર પરોવી, વીંધી બાંધી મરણ વિના મારે. ૧૨૦

કાયસ્થ.—એમ કે, વાંદ ત્યારે આજથી રાજ્ય ચલાવો જોઈયે.
એમ નહિ ધારસો કે મ્હોટા રાત્રુ કેદ પડ્યા એટલે સર્વે પતી
ગયું. રૈયતને શાંત રાખવા મેં ઘણી યુક્તિયો કરી છે, તેથી કોઈ ધરી
આવતું નથી. કેમકે,

શરિ, સાગરના જળને, આકર્ષણ કરી બહુજ ઉભરાવે,
પણ મર્યાદા મ્હોટી, થતાં ઉલ્લંઘન તરતજ અટકાવે. ૧૨૧

હોલારાય.—તમારી હોંશિયારીને લીધેજ હું તમારી સલાહ પ્રમાણે
નહાનપણથી ચાલ્યો આવ્યો છું. ને મેં તમને વચન આપ્યું હતું કે
રેહેતાં રેહેતાં હું તમને પ્રધાન કરીશ તે દાહાડો આજે આવ્યો ત્યારે
તમારે માંડ માન રાખવું.

કાયસ્થ.—નિજ સ્વારથને સાંડે, આવી લાલચ ઠગ ઠગવા આવે,
દધિ પ્રેરી ભરતીને, મીઠો રસ ભરી ગ્રહી નદજળ લાવે. ૧૨૨
હું હોત નહિ તો તમે રાજ કે દાહાડે થવાના હતા.

હોલારાય.—(ગભરાઈને) ભાઈ કાયસ્થ ! પાછલો ઇતિહાસ વાંચ-
વાની આ વેળા નથી. હવાણાં તો બધી સમાધાની ઝંડી દેવી ધટેછે.

• (મનમાં.)

લાલચ દઈ વશ કરીને, કપટી તો નિજ કપટ સરસ સાધે,
'ગલ અંકોડે દેતાં, મત્સ્ય તરત મત્સ્યમારને લાધે. ૧૨૩

કાયસ્થ.—(મનમાં) સાજો રખારો હવે કેવો હેકબ્રણે આવ્યો.
પેહેલેથી અડાવતો આવ્યો હોત નહિ તો મને પ્રધાનપદવિ કોઈ દિવસ
મળનાર હતી ? (ચાસન.) એ વાત તો તમે ડાહી કહી. જુવો આપણી
ટોળીનાં સર્વ માણસો ચકલે ચકલે મૂકી દીધાં છે, ને વાત એવી
ચલાવી છે કે, કપટપુરીના કુંવર મેધોરિશય વેહેરે આરમ્મી પગણા-
વવાની રાજ્યે પ્રધાનને સલાહ આપી, તે નહિ સ્વિકારતાં, રાજ્યે
આગ્રહ કસ્યો એટલે ઉલટો પ્રધાન તરવાર લઈ રાજ્યને કાપી નાખવા
ઉઠ્યો, તેની પછવાડે સેનાપતિએ પણ ધા કરવા માંડ્યો, પણ રાજ્ય
ખશી ગયા, ને પાસેના સુભટોએ બંનેને ઝાલી લીધા, ત્યારે રાજ્ય

ઉગચ્ચા. 'આવા કારણને લીધે રાજાજિયે તેમનાં ઘરખાર જમા કરી તેઓને કેદ કર્યા છે ને પ્રધાનપદવિ કાયરથને આપી છે ને સેનાપતિ સુભટવીરને કર્યો છે.

લોહારાય.—વાહવા કાયરથ પ્રધાન! ઠીક ચુકિત કરી. પણ એટલું કેહેવાથી પ્રજા શાંત થઈ?

કાયરથ.—દરખાર જાણે જરા વધારે ખર્ચડાટ કરવા માંડ્યો એવું મારા જાણવામાં આવ્યું કે તેમને તાખડતોખ કાપી નંખાયા, અને આપણા ભણીના સુભટોની પદવિ વધારી તેમને નવાં અધિકારી રથાખ્યા. તેઓ ઉઘાડી તરવારે નગરમાં ફેરે છે ને તરવારનો કાચદો છૂટો મૂક્યો છે એટલે હવે તો ખધું ચુપાચુપ થઈ જવા આવ્યું છે.

લોહારાય.—સેનાનો બંદોખરત શી રીતે કર્યો છે?

કાયરથ.—સુભટવીરને તમારી સલાહ પ્રમાણે સેનાપતિ રથાખ્યો છે. સેનાના લોકોનો તેના ઉપર માનસિંહ સેનાપતિ જેટલો ભાવ નથી, તથાપિ, તેનાથી ઉતરતો તો ખરોજ, એટલે માનસિંહ તમારા ઉપર તરવાર ઉચકી તે વૃત્તાંત બધી સેના એકઠી કરી એવી અસરકારક રીતે કહી ખતાવ્યું કે માનસિંહ તમારો મ્હોટો અપગ્રધ કર્યો એવું સર્વના મનમાં તોડકાલ આવી ગયું. અને કેટલાક એવું કરવા લાગ્યા તેના ખુસકા બાંધ્યા.

લોહારાય.—રાખાશ કાયરથ પ્રધાન રાખાશ. પણ દરખારના ખીજા ગુણવંતરાજ ભણીના માણસો ખરી વાત બાહાર પાડશે ત્યારે પછી જો જો આપણા ભોગ મળે નહિ.

કાયરથ.—આપણી ટોળીની સામે જેટલા હતા તેમાંથી ધણા ખરા મરાયા ને ધણાજ બળિયા હતા તેઓને ભોંયરામાં જુદા જુદા કેદ કર્યા છે. દરખારમાં હવે એક પણ એના ભણીનું રહેવા દીધું નથી. તો હવે તમે શું કરવાને ડરી મરોછો? તમારા જેવા ખીહીકણ તો કાઈ જોયા નહિ.

સિંહ ગરજના સુણુંતાં કાયર કંપે ખુવો ગણી મનમાં,

પણ શુરો જો સામે, તો તે તકકી ઉડે તરત તનમાં. ૧૨૪

તેમ છતાં તમે કાં ડરો છો ? તમારે યુદ્ધમાં તો ઉભાં રહેવું પડ્યું નથી ને કદાપિ તેમ હોય તો કોણ બાણ શુંએ કરો !

(ગીતિ.) શૂર હણાયો શત્રુ, તોપણ દેખી ડરે બીકણ ખાઈ,
પણ ને સામો શૂરો, અરિ પડતાં તે પડે હુબક ખાઈ. ૧૨૫

દોહારાય.—હું કંઈ ડરી જતો નથી, પણ સાવધાન રહેવાને ચેતાવું છું. પણ કાયસ્થ ! એકાએક સામટો લાગે ઠીક આવી ગયો.

કાયસ્થ.—હવણાં એ લોકોને કેદ કરવાની મારી હિંમત ચાલત નહિ પણ પ્રેમરાય, પ્રતાપરાય અને ચતુરી એ ત્રણને પકડીને કેદ કર્યાં તેમાં ઘણી સંભાળ રાખી હતી તોપણ ગુણવંતરાયના અને માનસિંહના બાણવામાં આણું, પણ આપણાં માણસ ખાતંભી લેવા તેમને ત્યાં અજાણ્યાં થઈ, તેમનાજ પક્ષનાં છે એવું જણાવી ફેરા ખાયા કરતાં, તેઓમાંથી એક તે વેળા ત્યાં હતો તે ત્રકાળ મારી પાસે આવ્યો ને કહ્યું કે એક ઘડીમાં આપણા ખાડામાં આપણને પડવાનું થશે.

દોહારાય.—એ હેરક પૂરો પોહોંચેલો, નહિકર સર્વે જીધું વળી જાત.

કાયસ્થ.—આપણું કામ ક્યાં કાયું છે. અગાઉથી તૈયારી કરી રાખી હતી કે કદાપિ બાણ થશે તો પ્રધાન ઉપર તળપ મારવી પડશે તેથી તેજ વેળાએ ખંનેનાં ઘર ઘેરી લઈ તેમજે કેદ કર્યા.

દોહારાય.—જે થયું તે ઠીક થયું. પણ જે ભોંયરામાં તેમને પૂર્યા હોય તે ઉપર પૂરો જાળતો રાખજો. ને પેલા પ્રેમરાયને તો પૂરોજ કરજો; એ કાઈ વિલક્ષણ માણસ મને લાગે છે. એના મ્હો સામું મારાથી તો જોવાંતુંજ નથી.

કાયસ્થ.—લોક પ્રેમરાયની ઘણી પૂછપરછ કરે છે, પણ એવિષે એની વાત ચલાવી છે કે, એ ચાંચલીને લઈને નાશી ગયો છે, ને પ્રતાપરાય ચતુરીને લઈને ભાગ્યો છે. પ્રતાપરાય ને ચતુરી તો જુદા જુદા ભોંયરામાં કેદ છે પણ પ્રેમરાયને જ્યાં પૂર્યો હતો ત્યાં તે નથી, એમ ઉપરથી જોનારે મને કહાવ્યું છે. અંદર ઉતરવાની કાઈની છાતી ચાલતી નથી, તોપણ હું હવે એની તપાસમાં છું. એ છૂટ્યો તો પછી થઈજ રહ્યું તો. પ્રધાન આદિ જે જોરાવર રહ્યા છે તેમના ઉપર હાથ ચલાવા સર્વે ના કેહે છે; કાઈની હિંમત ચાલતી નથી.

દોલારાય.—ત્યારે એટલું કામ તમેજ કાં કરતા નથી?

કાયસ્થ.—તારે મારા પાપ, અમે તો કલમ ચલાવિયે કે કપટ રચિયે. તરવારને અડવાનું અમારું કામ નહિ. પણ આ ઉપરથી તમે એમ નહિ ધારશો કે તરવારનું કામ કલમથી ભારેછે. તરવારને ધા રૂઝાય પણ લેખાણનો ધા રૂઝાય નહિ. કેમકે,

શસ્ત્ર અસ્ત્રનો ધા તો, રૂઝે કે કાં કરે મુક્ત દુઃખથી;

પણ ધા લેખાણ કરે, સદા વિચોગી કરે સર્વ સુખથી. ૧૨૬

દોલારાય.—એ તો વાત ખરી, પણ ત્યારે તમે પેલાઓને મારે શું ધાર્યું?

કાયસ્થ.—આખરે એજ કે સર્વેને એક જોખરામાં એકઠા કરીને એ ચાર પાંચ માણ દારૂ નાંખી વૂઝી દઈશું.

દોલારાય.—પેલા મેધારિયાનું શું કશું? એ વિષે કેમ કાંઈ કહેતા નથી.

કાયસ્થ.—હવે બધી ચિંતા મારે છે. તમે નિરાંતે ખાઓ પિયો ને આનંદ કરો. મારા હાથમાં પ્રધાનમુદ્રા આવી એટલે હું મારી મળે, બધી કાળજી રાખીશ. મેધારિયાનો ઘાટ સારો ઉતાલ્યો છે. હવે વધારે વાર મારાથી ખોટી થવાય એમ નથી હું જાઉં છું. (નિવૃત્ત.)

અવેશ ૪ થો.

સ્થળ, કારાગ્રહનું જોખર.

ત્રેમરાય.

ઈશ્વરની ગહન ગતિ છે. મનુષ્ય, મનના તરંગ ગમી એટલા હંચા ચડાવેછે પણ પાછા તે ઠરતાં ઠર રહેછે.

(કહા.) મનના તરંગ મસ ખની, મનમધ્યે રામી જાય;

સાગર લેહેરો લક્ષ થઈ, સાગર માંડ સમાય. ૧૨૭

ખાલી મનના ઉભરા, ચડહિતર બહુ થાય;

દૂધ ઉભરા બહુ ચડી, પાછા ખેશી જાય. ૧૨૮

ત્રેમાવેશના મારા તરંગ અંતે ઉભરા સર્વે ખેશી ગયા, મેં કવી આરા રાખી હતી અંતે શું નીચજીયું?

મનુજ આશ મહોડી કરે, ઉલટા ધરી ખડું અંગ;

લક્ષ્મી લાધું ગણે, અંતે આશાભંગ.

૧૨૨

તૃષાતુર^૨ મૃગ તરફડી, પોહોંચે મૃગજલ ઠાર;

જાય, જાય જળે ત્યાં વળી, પણ નવ પામે પાર.

૧૩૦

મારે પણ એમજ થયું. આંજી હું મારી પ્રિયા સાથે વાત કરતો હોત અને નયને નયને મેળવી ઠારતો અને ઠારતો હોત, પણ હરિણની પેઠે ચિતવેલું ઠેકાણું આંધું દોડી ગયું. મને મારી ચિંતા થતી નથી. પણ મારી પ્રિયાની થાયછે. અરે! અત્યારે તારી શી વળે થઈ હશે અને તું ક્યાં હોઈશ. પ્રિયા! જ્યાં હોઈ ત્યાં એમ નો ધારતી કે, કાયરની પેઠે કંદાળી અને ડરીને હું તુને મળવા આવ્યો નથી. પેલા દુષ્ટ મેધારિની ઉશ્કરણથી ખડું ઉલટપાલટ થઈ ગયું. ત્રણ માણસોને ધાયલ કરતાં પણ વિના હથિયારે મારો ઉભાય ચાલ્યો નહિ, વળી ચતુરીનું રક્ષણ કરવા જતાં, શત્રુઓએ મારા હાથનો કમળો કરી લીધો. બિચારી ચતુરી અને પ્રતાપરાયને કાણ જાણે ક્યાંય પૂર્યા હશે. શૂરવીરનું લક્ષણ સોમા લડીને જય મેળવવાનું છે. પાયલા લેડા કરવામાં નથી, જે સામે લડીને મારો પરાજય કર્યો હોત તો હું પોતે પોતાનેજ ધિકારીને શાન્ત થાત, પણ અરે! માંડ આવું શરીર કેપેછે. ભુજા ધણ ભારે થયા છે. જે આંધેડિયે મેધારિને દેખું તો પાથમાં ધત્તીને ભચેડી નાંખું, પણ શું કંઈ?

(ફોહો.) મેધ ગર્જના સાંભળી, સિંહ ધાણું ધુધવાય;

પ્રહરી શિર મરી જાય પણ અરિ^૩ પાથે ન આવાય.

૧૩૨

(આવેશમાં તે આવેશમાં એક મજબૂત જાણી હતી તે પગપ્રહારથી અને હાથથી હથહથાવીને કાહાડી નાંખે. તે પોતાના સાચિયોનો પતો લાગશે તેથી ઉત્સાહથી એક ચાલીમાં જાયછે.)

અરે! આ તો અંધારી ચાલી છે, પણ પણ પેલા આવ્યો છે, ત્યાંથી વળવાનું જણાયછે. (તોફાની ગચલી જાણી હાથમાં લઈને દોડી જાયછે.) હા. અંડી વાત, આ ખીજ જડેલી જાણી કાઈ ખીજ ભોંયરાની દેખાયછે, એમાં આપણું કાઈ હશે. જાણીના પ્રહારથી પાહારનું તાણું

તોડવું એ તો કશા લેખામાં નથી. (તાણુ તોડવા માંડે, તેના અવાજ સાં-
ળી, અંદર ને ચતુરી હતી તે ત્યાં આગળ દોડી આવે, ને જાણી હિંમતવાળી પ્રેમરાયને
બાહાર આવી મળે.)

પ્રેમરાય અને ચતુરી.

ચતુરી.—પ્રેમરાય, આ અંધારી ચાલીમાં થઈ, જ્યાં જવાઈ શકાય
ત્યાં જોઈ આવી, પણ પ્રતાપરાયના ભોંયરાનો કહિં પત્તો લાગ્યો નહિ.

પ્રેમરાય.—હું પણ ભીતે ભીત ખોળી વળ્યો. મને લાગે છે કે
પ્રતાપરાય ને ભોંયરામાં હશે તેની આવી ચાલી હશે ખરી, પણ ત્યાં
કાણુ જાણે શી રીતે જવાતું હશે.

ચતુરી.—તેનો માર્ગ કોઈ ખીજો હશે. અરે ! પ્રતાપરાય હાથ
લાગ્યા હોત તો કેવું સાંઝે યાત !

(ગીત.) મુજ સરખી અધિરી કા; નિજ પ્રિય શોધી નિરાશ થઈ જાય;

નિરાશ ત્યમ હું થઈ છું; મિત્ર વિયોગ ગઈ બધી આ'ય. ૧૩૨

હું કેવી ભાગ્યહીણ કે જ્યારે મારા મનોભાવ મારા મનના મા-

ન્યાને જણાવવાને પ્રસંગ પામી ત્યારે તેજ દિવસે અનેના આવા

અણધાર્યો વિયોગ થયો; ને તે વળી એવો કે ફરીને મળવાની આશા

તો રખાયજ નહિ. જો એ મને આ ભોંયરામાં મળ્યા હોત તો મારા

મનનું દુઃખ નિવેદન કરી હું નિવૃત્તિ પામત.

પ્રેમરાય.—સંકટની વેળાએ મને લાંબા વિચાર કરીને, હલકું

સંકટનો વધારે ભય ભરેલો દેખાવ આપણી નજરે પાડે. પણ જે

રહ્યાવિના હવે સિદ્ધિ નથી.

(ગીત.) મૂન નિજ વિવિધ ખીજે, સંકટ કેઈ ચિતાર ફેલાવે;

વદ્ધકકાચ સમાનજ, લઘુનું કરીને મહાન ખતલાવે. ૧૩૩

ચતુરી.—ગુણી પ્રેમરાય તમે સત્ય કોહો છો, પણ,

(ગીત.) પ્રિય પોતાનું જોતાં, સુખ દુખ સાચે હૃદય તળપ મારે;

અર્ધો ભાગ અરપવા, પ્રિય મળતાં તે વાર તરત ધારે. ૧૩૪

પ્રતાપરાય અને તમારાચી હું જુદી પડી ત્યારે ફરી આશાની

ભરેલી હતી, અને ખીજેજ કાણ મારી વલે કેવી થઈ !

પ્રેમરાય.—

(ગીતિ.)

એક પળે શોભતી પ્રકૃતિ પુષ્પે હસે મધુર વેલી;

વિપતતાપ પડવાથી કરંમઈ ખીછ પળે પડે વેલી. ૧૩૫

પણ ચતુરી ! તમે હવે વધારે બળાપો કરશો નહિ. આપણું નિરૂપાય થઈ ગયાં છિયે, પ્રતાપરાય અહિં આપણા ભેગાં થયા હોત તો મને લાગેછે કે તમારું બંનેનું દુઃખ જોઈને હું વધારે દુઃખી થાત, કેમકે, આપણા વેરી દુઃખ લોકો આપણને ખાવાનું આપતા નથી માટે જુએ મારી નાંખવાનો તેઓનો વિચાર હોય એમ જણાયછે. તેવામાં પોતપોતાના પ્રિયને તરફીને મરી જતાં જોવાં તેના કરતાં તેમનાથી વેગળા હોઈયે તે વધારે સારું.

ચતુરી.—સત્ય કાહોછો પ્રેમરાય. એવી સ્થિતિમાં અન્યોન્યને વધારે દુઃખ થાય. (આંખમાં આંસુ સાથે.) •

(ગીતિ.) પ્રેમીમન^૨ ને જળની, સંબંધીશું સ્થિતિજ રહે એક;

મન ધારા છિદ્રોથી રૂદન કરે ગભરાઈ ગઈ ટેક. ૧૩૬

અરે ! પણ એક ક્ષણને અંતરે આવી બધા આવી પડવાની હતી તો એક ખીજનો મનોભાવ દર્શાવે હોત નહિ તો સારું થાત. ગુણી પ્રેમરાય ! છેવટે બળાપારથી અગ્નિ ચિતામાં બળી હોલાવાની મારે વેળા આવી. હું ગમે તે કુળની, અને ગમે તે માખાપતી હોઈશ, પણ પ્રતાપરાય સરખા તમારા સદ્ગુણી મિત્ર સાથે જોડવાનું જીવન મને સંતોષ થવા માંડ્યો હતો.

પ્રેમરાય.—તમારા મનમાં કાંઈક હંડી બળીતો છે, અને તે તમારાં માતાપિતા સંબંધીની છે એ જાણીને મને ધણું ખેદ થાયછે.

ચતુરી.—ગુણી પ્રેમરાય ! માખાપ વિનાની છોકરી, પોતાનાં માખાપ કાણ છે, અને તે ક્યાં છે એ જાણું નહિ, તેમજ પોતે ક્રિયા કુળની છે તેની કાંઈ પણ જાણ હોય નહિ એનાં જેવી ખીછ દુખિયાણું તમે કોને કહેશો ?

૧ સંબંધવાળાં પ્રીતિનાં ભરેલાં મન, સંબંધવાળા જળાશયની પેઠે સમાન સ્થિતિમાં રહેછે. તેઓને સ્થિતિ બદલવાનો બલાતકાર કરવામાં આવેછે તો મન અને ધારા એ બંને છિદ્રોથી આંખોથી રૂદન કરી, કંકળેછે અને પોતાની સ્થિતિ, સંબંધીના જેવી રાખવાને ઉછાલા મારી, ધારા કરેછે.

પ્રેમરાય.—હૈં ! અને તો તમને આપણા ગુરૂના એક ગરીબ રજપૂત મિત્રની પુત્રી જાણિયે છિયે.

ચતુરી.—દયાળુ અને પરોપકારી વિદ્યાધર ગુરૂનેજ હું તો પિતા સમજું છું, કેમકે મારામાં કશી સમજણ નહતી તે દિવસની હું એમની સંભાળ નીચે છું. અને જે ગરીબ રજપૂતને તમે ગુરૂજીનો મિત્ર કહી વાત કરો છો, તે ગરીબ રજપૂતને તો કોઈ પણ પ્રકારે ઓળખતી નથી.

પ્રેમરાય.—આ તો શી અમત્કારિક વાત ! ત્યારે વાંદ તમારા મનમાં શંકા ઉત્પન્ન કેમ થઈ ?

ચતુરી.—એક દિવસે હું ગુરૂજીની પોથિયો ફેરવતી હતી તેવામાં; એક ઘણી સંભાળથી પાંધેલી પોથીમાં એક ન્હાની પત્રિકા જોવામાં આવી. તેમાં માત્ર આ એક દુહો હતો. (કહી સંભળાવે છે.)

(દુહો.)

બાળક આ રજપૂતનું,

લાઈયું રાખો સાથ;

પુરી પ્રીતિથી પાળજો,

રીઝવવા જગનાથ. ૧૩૭

પ્રેમરાય.—તમારૂં જિવંતર ખરેખાર કોઈ વિલક્ષણ છે. (જ્યારે વાર ફેલાવું મનન કરીને) જગનાથ જે પ્રસન્ન થઈને રીઝવવા, આ રજપૂતનું જોડું બાળક પાસે રાખી, પુરી પ્રીતિથી પાળજો, એવો સ્પષ્ટાર્થ છે.

ચતુરી.—હા જ એવો ભાવ છે, કોઈ વિશેષ પત્તો હાથ લાગતો નથી.

પ્રેમરાય.—રોહો... જગનાથ એવું રાજનું પણ નામ હોય.

ચતુરી.—હૈં ત્યારે હું કોઈ રાજની પુત્રી હોઉં ?

પ્રેમરાય.—હાં, શાણી, ચતુરી, એમ પણ હોય. પણ રોહો. ખીજે એક પત્તો હાથ લાગે છે.

ચતુરી.—હૈં પ્રેમરાય, ખરે !

પ્રેમરાય.—ચારે તુક જુદી જુદી લઘને તેઓના પ્રથમ અક્ષર.—

ચતુરી.—હા, હા, બા-લા-પુ-રી એમ નીકલે છે ખરૂં. વાહરે !

પ્રેમરાય, પણ એથી શું સમજવું ?

પ્રેમરાય.—(ઉઝા વિચારમાં પડીને અને સમજવામાં આવેલું કબાવીને)

આપણા પ્રજાપાળક રાજા જે હોલારાયના વંડીલ ભાઈ થઈ ગયા, તેમની મહિષીનું નામ બાલાદેવી હતું.—શિવ, શિવ, મારાં રૂવે રૂવાં ઉભાં થાયછે. એ ધર્મદેવી પ્રજાનાં સુખ સારૂ ખહુ પ્રયત્ન કરતાં એવું મારા પિતાએ ઘણાં ઉદાહરણ આપીને મને કહેલું, તેનું સ્મરણ થાયછે. તેથી તેમનું અકાલ મૃત્યુ પુત્રપ્રસવ પછી થયું એમ કહેવાયછે તે સાંભરવાથી મને ખહુ દુઃખ થાયછે.

ચતુર્થી.—હા મને સારી પેઠે સાંભરેછે કે, દયાવાન સ્ત્રીનો દાખલો આપતાં, બાલાદેવીનો નામોચ્ચાર આપણા ગુરૂજી વારે વારે કરતા. (ગીતિ.) નામ ગુણીનું સ્મરતાં, પ્રેમ ધણી મન ગુણી ઉપર ઉપજે;

ગુણ પ્રતિમા ખતલાવી, ગુણ દર્શાવ્યે અસર સરસ નિપજે. ૧૩૮

પ્રેમરાય.—એ પવિત્ર માતાનો ગુણાનુવાદ સ્મરણ કર્યાથી માંડે લૅદય આવી સંકટની વેળામાં સિંહનું છે તે કામળ થઈ જાયછે. જવાદો એ વાત, કેમકે એ રાજમાતાની સાથે મારી ખરી માતા સાંભરી આવેછે.

ચતુર્થી.—ગુણી પ્રેમરાય ! તમે પરોપકારી છો માટે તમારા સ્વભાવને મળતાં મનુષ્ય હોય તેમના ગુણ તમને લૅદયભેદક થઈ પડે એમાં નવાઈ નથી, (પ્રેમરાયની આંખમાં આંસુ જાળત.) ૦

પ્રેમરાય ! તમે શું કરવાને અકળાઓછો. આવી વેળાએ આપણે એમની વાત કરી છોડી દો એટલે તમારા જેવા પરદુઃખ ભંજનજી લૅદયભેદક દુઃખ થાય નહિ. (તેનાં આંશુ પોતાના પાલવથી લોહી નાંખતાં.) ચાલો હવે મને કોહો કે બાલાપુરી અને બાલાદેવીનો સંબંધ શો છે.

પ્રેમરાય.—અરે ! બાલાદેવીના ગુણની વાતો મેં એટલી અસંખ્ય સાંભળી છે કે એમનું પવિત્ર નામ સંભારતાંજ, તેમની વાતનું યથાસ્થિત ચિત્ર ખડું થાયછે અને માંડે લૅદય ઉભરાઈ આવેછે. તમારી વાત સાંચે બાલાદેવીનું સ્મરણ એમ થયું કેાદુલામાં બાળક રાખે છે. તેથી બાલાદેવીના બાળક સાંચે તો કાંઈ સંબંધ એસતો નથી એમ વિચાર ઉપજ્યો પણ બાલાદેવીને તો પુત્ર પ્રસવ્યો હતો અને

* ગાદી ઉપર બેસતા પહેલાં રાજાને રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે વેળાએ જ રાણી, રાજા સાથે સામીલ હોય છે તે " મહિષી " કહેવાય છે.

તે તો મરણ પામ્યો હતો એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે. માટે કાંઈ શક લેવા જીવું નથી, તેમજ બાલાદેવીના નામ, ઉપરથી બાલાપુરી નામનું કોઈ નગર આપણા રાજ્યમાં સ્થંપાયલું પણ નથી. માટે એ સંબંધ તો કરો ખેસતો નથી. (રાજર કાંપછ.)

ચતુરી.—પ્રેમરાય, પ્રેમરાય, જાઓ બાઈ, તમે બાલાદેવીની વાતના સ્મરણ ઉપરથીજ આટલા બધા પોચા હૃદયના થઈ જાઓ છો તો પછી તમારીજ માતાની વાતથી તો કેટલું બધું થાય એ કહી શકાતું નથી.

પ્રેમરાય.—બા ચતુરી, મને એમજ થાયછે. હું જન્મનોજ દુખી છું. મેં માનું કશું સુખ દીકું નથી, મારા પિતા ઉદયસિંહ મને કેહેતા તે ઉપરથી હું જાણું છું કે મેં જ્યારે ધાવણ મુક્યું અને થોડું થોડું અન્ન ખોટતો થયો ત્યારે મારી બાલાદેવી માતાનું મૃત્યુ થયું તે માતા પણ એવીજ દયાળુ હતી તેથી સરખા નામની એકની વાત સંભારતાં ખીજનું સ્મરણ થઈને મને દુપટ દુખ થાયછે. કેમકે,

(ગીતિ.) સ્મરણજ સંકલના તો, સુખદ વિપયમાં સુખદ બને સારી;

દુખદ વિપયમાં જૂડી, દુખદ બનીને દુખ બહુ દે ભારી. ૧૩૯

ચતુરી.—ખરી વાત હવે મને સમજાયું. ત્યારે તો બાલાદેવી રાણીનું નામ તમને અતિ દુખદ થાય એમાં નવાંઈ નથી.

હવે એ દુઃખની વાત જવા દો. પણ બાલાપુરી વિષે તમે કેમ કાંઈ કેહેતા નથી.

પ્રેમરાય.—મારી માતાના ગુણ સાંભળીને બાલાદેવી બ્રહ્માં પ્રસન્ન થયાં હતાં, અને તે ઉપરથીજ અમારા કુટુંબના નિર્વાહને અર્થે રાજજીને કહીને તેમણે ગ્રાસ બંધાવી આપ્યો હતો, તે દોહારાય ગાદી ઉપર બેઠા પછી, બાલાદેવીની ઉદારતાથી નવા બાંધી આપેલા સર્વ ગ્રાસ બંધ થયા તેમાં અમારો પણ બંધ થયો, વળી દસ વીધાં પસાયતી ભોંય હતી તે કોઈયે કાંઈ ઉપકાર કર્યા હશે તેના પદલામાં આવી દીધી ત્યારથી મારા પિતાને બહુ સંકટ સોસલું પડ્યું. દોહારાય પ્રથમથીજ એમના ઉપર રોષે ભરાયલા જણાતા હતા, તેનું કારણ કશું કળવામાં આવ્યું ન હતું, પણ મારા પિતા મને કેહેતા કે

“એ રાજ સદ્ગુણીનો શત્રુ છે. ને એના પિતાનું ને માઈ નામ એક છે, તથા તોઁરી માતાનું રાણીને નામે નામ હતું, તેમજ પ્રજાપાલ પદ મેળવી ગયેલા આપણા પ્રેમરાય રાજનું ને તાઈ નામ એક આણું તથા એના ક્રોધમાં વધારો થતો ગયો. એમ ધરાયછે.

ચતુરી.—પણ ઢોલારાય સરખા મહાપાપી અને દુર્ગુણીને ક્રોધ ઉપજે એમાં નવાઈ નથી. આપણે ગુરૂજના કહેવાથી, અને લોકોમાં કહેવાયછે તથા જાણિયે છિયે કે ઢોલારાયના ઉપર આપણા વૃદ્ધ ઉદય-સિંહ રાજની અકૃપા હતી, તથા ઢોલારાય પણ તેમના ઉપર અભાવ રાખી વર્તતા, માટે તેમનાજ નામરાશી તમારા ગુણી પિતા ઉદયસિંહ ઉપર તેમને રોષ આવેજ; વળી પ્રજાપાળ પ્રેમરાય રાજનું મ્હેા તો ઢોલારાયને-છીડુ ગમતું નહિ, તો તેમનું નામ ધારણ કરનાર જે તમે, તે તમારા ઉપર કેમ રોષ ના આવે? વળી પ્રજાના દુઃખ નિવારણ અર્થે તમે એટલાં બધાં સંકટ માથે વોહોરી લઈને કામ કર્યાં છે, કે પ્રજાએ તો તમને પ્રજાપાળ પ્રેમરાયને સ્થાનેજ ગણ્યા છે. મેં ધણા લોકોને બોલતાં સાંભળ્યા છે કે “આપણું દુઃખ જાણી, આપણા સ્વ-ર્ગવાસી પ્રજાપાલ પ્રેમરાય રાજને દયા આવી, તથા તેઓ પોતાનો આત્મા પોતાના પાપના નામરાસી ઉદયસિંહના ગુણી પુત્રના શરી-રમાં મૂકી એકજ નામથી અવતારી થયા.”

પ્રેમરાય.—ચતુરી, મારા મનમાં પ્રજાનાં કલ્યાણના ઉપાય ક-રવાની ઘણી આશા હતી તે હવે બધી ડટાઈ જવા આવી. એક વાર જો હું બાહાર નીકળું તો પછી હું શું શું કરું તે જાણે જીવે. બેહેન ચતુરી! માઈ હૃદય અકળાઈને ધણું ભરાઈ ગયું છે. મારા સરખા દુખિયારાનો આગળ કિંદય થવાનો ક્યાંથી? મારા પિતાનાં દુઃખનું કારણ હું ને મારી માતાજ થયાં; અને મને ગુરૂજની સુપ્રત કરતા ગયા. અને છેવટે દુઃખમાં યાત્રા કરવા જતાં સ્વર્ગવાસ થયાના દુઃખદાયક સમાચાર મને મળ્યા. મેં આટલા દિવસ કેમ કાલાડ્યા છે તે માઈ મન જાણેછે. ચતુરી, એ વાત સંભારવાથી માઈ મન અમુંઝાઈ જાયછે. નહિ સગું, નહિ વાહણું, એવી રિથતિ છતાં, ગુરૂજની કૃપાથી જીવાડેથી હું માઈ દુઃખ વીસરવા લાગ્યો હતો, ગુરૂજને મેં પિતાને સ્થાને

ગણ્યા છે, પ્રતાપરાયને પ્રિય બંધુને રંધાને મૂક્યા છે, અને પ્રિય ચતુરી તમને મારી વાહાલી અને ન્હાનકડી બેહેનને ઠકાણે લેખી છે.

ચતુરી.—ગુણી પ્રેમરાય તમે મારાપ્રત્યે આવો પ્રેમ રાખો છો એ હું જાણું છું, તો પણ આજે તેવોજ ભાવ તમારા શ્રીમુખે સાંભળીને મને અત્યાનંદ થાય છે; કેમકે મારી સ્થિતિ પણ એવીજ છે. ધણી ગ્રીતે આપણી સ્થિતિ સમાન છે.

પ્રેમરાય.—માટેજ મારી તમસમાન સ્થિતિમાં તમારા પ્રત્યે વિશેષ ભાવ થયો, કેમકે—

(ગીતિ.) સરખી રિથિતિ સંધાને, સ્વાભાવિક સૌ ગુંણ ગુંણને ભેળે;

વર્ષાકાળ સમયમાં, ગાજ વિંજલિને મેઘ મેળે મેળે. ૧૪૦

હવે એક વાત—જે હજી શુધી મેં પ્રતાપરાય વિના કોઈના આગળ નિવેદન કરી નથી તે તમને કહું છું. મારા પિતાએ મને કહ્યું છે કે “તુને વારસો આપવાને મારી પાસે કંઈ નથી, માત્ર તારા હાથપગનો અને તારી ખુદ્દિનો વારસો આપી જાઉં છું; તો પણ જો તું મને કીલ આપે તો એક સ્થાન હું દેખાડું, તે સ્થાન, કશું પણ આપપરાક્રમ કર્યા વિના જીવે નહિ તો હું તે સંબંધી કંઈક વાત કહું” મેં કીલ આપ્યો ત્યાર પછી ભીંતમાં એક તાકુ ખતાવીને કહ્યું કે “આ તાકામાં કંઈક વસ્તુ છે, તે સ્વતઃ ઘણી મુલ્યવાન નથી, તથાપિ તેના સાધનથી તને અત્યાનંદ અને ઘણા લાભ થશે; પણ તું કંઈ એવું પરાક્રમ કરે કે તથા લોકોમાં તારું રૂઝું નામ નીકળે, અને તારા ગુંડા સ્વીકાર કરે કે પરાક્રમ તને જાની વસ્તુ જોવાની સંતા આપે છે તો જ તારે જોવું અને જોતી વૃજાએ, તેમને સમક્ષ રાખીને જોજે તથા તેમની સલાહ લઈને અને તારી રૂઝી ખુદ્દિ જોમ પ્રેરે તેમ વર્તજે.”

ચતુરી.—ખરે, એવી અમત્કારિક વસ્તુ તે શી હશે ?

પ્રેમરાય.—

(ગીતિ.)

જિસારા^૧ મન દધિને, ભરતી આણે શશિ^૨ થઈ તે પોતે;

નિયમ નિયમ^૩ માં રાખી, એકર કરી દે તરતજ તે જોતે. ૧૪૧

મારી જિજ્ઞાસા મને રોજ ઉશ્કેરતી તે એટલી બધી કે જો મેં કાંઈ આપ્યો હોત નહિ તો જોયાવિના રહેત નહિ. તથાપિ ગુરુજીને મારા પિતા કહી ગયા હતાં એવું મને લાગ્યું તેથી તેમને વાત કરવામાં કરો શકે નહિ આણતાં કહ્યું. તેઓ બોલ્યા કે મને પણ પ્રતિજ્ઞા દઈ એમજ કહી ગયા છે. પણ વળી મારી અત્યંત જિજ્ઞાસા જોઈને તે બોલ્યા કે તમારા પિતા ઘણાજ વિલક્ષણ હતા, તમે પરાક્રમી ઉઠા એટલા માટે એ એક કદાપિ તેમની યુક્તિ પણ હોય, તોપણ તેના રૂઢા ઉદ્દેશને ગમે તેમ સમજીને પણ પુષ્ટિ આપવી.

ચતુરી.—કદાપિ તમે સારા ઉઠા એટલા માટે કહ્યું હોય, તોપણ તેમના એવા રૂઢા ભાવને લીધે તેમના વચનનો સત્કાર કરવોજ જોઈયે. કેમકે— (ગીતિ.)

શુભ ઇચ્છકનો આશય^૧ સેલ કઠણ કે સુખદ દુખદ લાગે;

પણ લાભકારી અંત્યે, રવિ તપી છેવટ બધી ભૂખ ભાગે. ૧૪૨

પ્રેમરાગ.—હું તો એ વાત સાચીજ માનું છું. પણ આ બંધમાંથી છૂટ્યા વિના હું શું પરાક્રમ કરી શકું કે તે અત્યાનંદ પમાડનારી વસ્તુ જોવા પામું. અરે! સર્વ શક્તિમાન દયાળુ પરમેશ્વર, તુંને મારી દયા આવતી ના હોય તો મારો દુખી પિતા જે તારી સેવામાં નિત્ય નિત્ય તત્પર રહેતો, તેના ઉપર દયા કરી તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય એવો એક વાર મને લાગ આપ. અરે ચતુરી! મારી પ્રિયા આરુમ્ભી બાહાર રહી રહી કાંઈ યુક્તિ નહિ કરતી હોય? અરે એ બંધાવળી તે શું કરે. કેમકે— (ગીતિ.)

પ્રિયને બંધજ બાંધ્યા, તે બંધાયા બંધાય નિજ તનને;

તેથી નહિ સસકાતાં, બાળી મૂકે કઢી બંજી નિજ મનને. ૧૪૩

પ્રીતિ બંધે બાંધી, પરસ્વાધિન થઈ તનમનથી એ તો;

બંધઈ તે શું છોડે? છોડવતાં તો પડે ગુચઈ તે તો. ૧૪૪

પાપી હું તો પૂરો, નિરઅપરાધી સર્વોંગે બાંધી;

પ્રેમ^૨ લતે વળગાડી, મારી મૃગલી કટાક્ષ^૩ શર સાંધી. ૧૪૫

ચતુરી.—અરે વળી તમે ચાંચતીને પાંછી ક્યાં સંભારી. તમે એને સંભારીને દુખી થાઓ નહિ એટલા માટે મેં મારા દુઃખની વાત કાઢાડીને તે ઉપર તેમારું લક્ષ્ય ખેંચી લીધું હું કેમકે, એના સ્મરણથી તમને કેટલું દુઃખ થાય. તે હું મારા પોતાના પ્રતાપરાય સંબંધિના વિયોગથી સારી પેઠે કલ્પી શકું છું.

પ્રેમરાય.—મુખથી ગમે તે વાત થતી હોય પણ તદ્દય પોતાની પ્રિયાના સ્મરણવિના એક ક્ષણ કેમ રહે? આપણી સ્થિતિ એના જાણવામાં આવી હોય તો આટલી વળામાં આપણો છૂટકારો થાય એવું કશું વિના રહી હોય નહિ. મારી વીંછી અને ચાંચતી ઉપર લખેલા મનહરની પત્રિકા શત્રુઓએ મારી પાસેથી લઈ લીધી તે તમે કદાપિ જોયું હશે. એજ સાધનથી મને ધાસ્તી લાગે છે કે તે નિષ્કંપથી અપ્પલાને મેધારિયે છેતરી હોય.

(ગીતિ) આશા ભરી પડી એ, કેદ ચડી પ્રેમપાનની પૂરી,

તેથી શુધ્ધ વણુ તે, તરત ઠગાવા રહી નહિ અધૂરી. ૧૪૬

પ્રિયતમની વળી ભારી, તે સાથે રહી લત મનમાં જારી,

તેમાં પ્રિયની વસ્તુ દખે તો તે ઠગાય ઝટ નારી. ૧૪૭

ઈશ્વર કરે ન એમ થયું હોય નહિ તો બહુ સાઈ.

ચતુરી.—મને પણ એવાજ શકે ઉપજે છે.

પ્રેમરાય.—

(દુહા.)

પરમ કૃપાળુ ઓ પ્રભુ! સર્વ સ્થળે તુજ દષ્ટ;

દુખી અમને અહિં જોઈને, કાઢ્ય અમારાં કષ્ટ. ૧૪૮

પરમ કૃપાળુ ઓ પ્રભુ, તું ન્યાયી કેવાય;

તે કારણ તું ન્યાય દે, તો સુખ અમને થાય. ૧૪૯

બેલી નિરઅપરાધીનો, પરમ કૃપાળુ ધરા;

તો ગ્રહી લે કર અમતણો, તુજ ચરણે અમ શીરા. ૧૫૦

સાધન તે દીધા વિના શાને દીધું શૂર;

પ્રવાહપટ દીધા વિના કેમ ચડાવે પૂર. ૧૫૧

સૃષ્ટિની રચના વિષે, છે તારો સંકેત,

તેમ મને કુંગાળ તે કશ્યો ધરી કંઈ ખેત? ૧૫૨

અથવા છે અપરાધ કુંઠ, કે શા કારણે કાળ;
 કેસ્યો દીનથી દીન તે, લઈ સેવકની લાજ. ૧૫૩
 લાજ રહી શી માફરે? તુજને મારી લાજ;
 આશા છે અંતર વિષે, થઈશ સાંચ તું આજ. ૧૫૪
 વળી વિનવું તે પ્રથમ તું, પ્રિયાતણી લે ભાગ;
 તારે જોળે અર્પી મેં, લે એની સંભાળ. ૧૫૫
 પવિત્ર પ્રતિમા સત્યની, શુદ્ધ લક્ષ્યની નાર;
 મલિન અડે નહિ કાઈ કર, છે તેવી પ્રભુ તાર. ૧૫૬

ચતુરી.—ભાઈ પ્રેમરાય! ન્યાયી ઈશ્વર આપણને ન્યાય આપશે. આપણે એના ઉપર આશા ખાંધીને હવે સ્થિર બેસી રહેવું. એની જોડી ઈચ્છા હશે તેમ નીપજશે. મેધારિના દુષ્ટ વિચારને તે ખુટિ આપશે નહિ. તેનો મલિન હાથ પવિત્ર ચામતીના શરીરને સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. મારે તમે ખળાપો કરશો મા.

પ્રેમરાય.—ચતુરી! હવે મારી નસોમાં રજપૂતનું તમ લોહી ફરે છે. સર્વને આવાં દુખી કરાવનાર એ દુષ્ટ મેધારી છે, વાહ ધન્ય છે નામ પાડનારને.

ચતુરી.—ખરેજ ખુદ્દિનો શત્રુ એવો એના નામનો અર્થ છે તે ભજવ્યા વિના કેમ રહે? મારી પ્રિય સખી એવી વૈરાગ્યી છે કે તે એના ટુકડે ટુકડાં કરી નાખે ને એને છતી જવા દે નહિ.

પ્રેમરાય.—ખુદ્દિના શત્રુને સ્વાધીન થનાર નીચ હોલારાય પોત્તમું અર્ધું રાજ્ય જોઈ બેઠા પણ લાજ લાગતી નથી. ને રાજ્ય દબાવનારને શત્રુ લેખવાને બદલે તેનો મિત્ર થઈ સહાય થાય છે. તેમજ નિરપરાધી પોતાની પ્રજાને અને પોતાના સહાયકારીને પીડીને તે સંતોષ માની લે છે. હે પરમ પ્રિયા! રાજાની અમીરી દુષ્ટખુદ્દિને લીધે તું વિપત્તિમાં નાખી હશે, તેથી હું જેમ તારું ચિંતવન કરું છું તેમ તું મારું કરતીજ હોઈશ. પણ ઈશ્વર કૃપાથી તુંને અડચણ થઈ હોય નહિ એવું ઈચ્છું છું. અરે! તું તારા કુંજમાં કદાપિ વાટ જોતી બેઠી હોઈશ કે ઈશ્વર જાણે તારી શી ગતિ થઈ હશે. પ્રિય ચંતુરી! તમે સર્વે દુખી થયાં તે મારા એકલાનેજ મારે.

ચતુરી.—પ્રેમરાય તમે આવેશમાં આવા વિચાર કાં કરો છો ? તમે ગુણી છો, માટે સર્વના સંકટનું કારણ પોતાને માની લો છો; પણ ખનવા કાળ આગળ કોઈ સમર્થ નથી.

(ગીતિ.) ખળવત ખનવા કાળજ, તે આગળ કંઈ જનમતિ નવ ચાલે;

નિપજ્યા પછી નિરંતર, ભાવી વસ્તુ જન પછીથી ભાજે. ૧૫૭

પ્રેમરાય.—મારી વાહણી ચતુરી. તું વિવેકનાં વચન બોલે છે પણ તારી સખીને દુષ્પી કરનાર હુંજ કારણ છું. અરે એક વાર છૂટી એના શત્રુએનો પરાજય કરતાં તે મને દૃષ્ટિયે જુવે ને પછી હું મરે તો મને સંતોષ વળે. આ તો અંધારામાં વિલાપ કરીને અને તરફડીને મરવાની વેળા આવી. સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર ઉપર હવે તો ચિદ્રી છે. ખીજો ઉપાય નથી; તેને જેમ રૂંદ દીસશે તેમ કરો.

ચતુરી.—તમારા સરખા પરદુઃખભંજનનો નારા કરીને હજારો ગરીબનાં દુઃખ વધારવાને ઈશ્વર કદિ રાજી હોય નહિ માટે તે સાંકળ કરો. (જરા જોશી વાળે) અરે! આ મને ભીનું શું લાગે છે.

પ્રેમરાય.—પગપ્રહાર કરીને જાળી તોડતાં મારા પગને ધણુંજ નુકસાન પોહોંચ્યું છે તેમાંથી લોહી નીકળે છે, તે સમૂળગો ઉતરી ગયો છે. હાથ અને આખું શરીર નિર્બળ થઈ ગયું છે. ને આ ભીતો નસ્યા પથ્થરની છે તેમાંજ નિરૂપાય થઈ ખેરી રહ્યો છું; નહિ-કર જાળીવતે તોડી પાડ્યા વિના જંપું નહિ.

(ચતુરી તેના પગની સાંભળ લેઈ.)

પ્રવેશ ૫ મો.

મોહનાદેવી વિદ્યાધર અને પછીથી અંદ્રાવલી.

વિદ્યાધર.—(આશ્ચર્ય પામીને) અહો મોહના દેવી, તમે મારા ધરમાંથી ક્યાંથી નીકળ્યાં ? હું બાહાર ગયો ત્યારે ખુણે ખોચલે જોઈને ગયો હતો ને ખારણે તાજું દીધું હતું.

મોહના.—સર્વ વાત હું માંડીને કહું છું પણ તમે ગોંસાઈના વેશમાં ક્યાં જઈ આપ્યા ?

વિદ્યાધર.—કાયસ્થના કોપની વાતથી તમે અજાણ્યાં નહિ હો.

મોહના.—આપણાં સર્વ માણસોને કારાગૃહમાં પૂર્યાં છે તે આદિ સર્વ હું જાણું છું.

વિદ્યાધર.—સર્વનો છૂટકારો થાય એવી પેરવીમાં હું ફરી આવ્યો. બધાંને જુદા જુદા ભોંયરામાં પૂર્યાં છે, એટલુંજ જાણવામાં આવ્યું છે તેથી કરો પત્તો લાગતો નથી. ભોંયરાની દરેક જાળી ઉપર કાયસ્થે પોતાનાં માણસ મૂક્યાં છે. કોઈ જૂનું માણસ રહેવા દીધું નથી. જાળીની આસપાસની ભીંતોએ વળી ચોકી મૂકી છે તેથી તેનાં મ્હોં આગળ પણ જવાય એમ નથી.

મોહના.—જુવો, આ પ્રધાનજીની ખાનગી ચોપડી છે, એના છેલા ભાગમાં કારાગૃહનો આખો નકશો છે અને તેની સમજુત યથાસ્થિત આપેલી છે.

વિદ્યાધર.—(ચોપડી હાથમાં લઈને પાનાં ફેરવતાં) આ ચોપડી આવી વેળાએ તમારા હાથમાં ભલી આવી તો !

મોહના.—પ્રધાનજીએ મને કહી રાખ્યું હતું કે રાજ્યનાં કામ છે, કદાપિ કોઈ વાર ગમે તેવા ખનાવ અને ને મને કારાગૃહમાં પૂરેં અથવા પ્રધાનાલયને ઘેરો ઘાલે તો આ ચોપડીમાં જોવું એટલે કાંઈ ઉપાય સૂઝશે.

વિદ્યાધર.—ખરે આ ચોપડીમાંથી સર્વ સૂઝે એવું છે. જુવો આ પાનામાં લખ્યું છે કે “કારાગૃહમાં, આઠ ભોંયરાં છે ને વચ્ચે ચાલી છે તેમાં દરેક ભોંયરામાં માત્ર એક માણસથી જવાય અવાય એવી જાળી જડેલી છે, તેને ચાલીમાંથી તાળાં દઈ રાખેલાં છે. આ ચાલીની પૂર્વદિશાએ એક ભીંત છે તેમાં એક જાળી છે તે પાડીની પેઠે “ઉઘડો છે ત્યાંથી ત્રીસ ગજ લાંબી એક માણસથી જરા નમીને ચાલ્યાં “જવાય એવી, ચારે ખાનુએ પાંધેલી નજ છે, તે પ્રધાનાલયની ભીંતે “આવીને લાગી છે, તે ભીંતે પણ એક જાળી છે તે પ્રધાનાલયના “ભોંયરામાં પડે છે.” મોહનાદેવી ! આ તો આપણું કામ થઈ ગયું. ચાલો આપણે આ રસ્તે કારાગૃહમાં જઈએ.

મોહના.—અરે ભાઈ એટલું સહેલુંજ હોત તો હું અહિં આવ્યાને બદલે ત્યાંજ ગઈ હોત. જુવો આ પાછળા પાનામાં શું લખ્યું છે તે વાંચો.

વિદ્યાધર.—(જરા નીરાશ થઈને વાંચે.) “હાલમાં નલની એ બાળુ-
ની બળિયો કાહાડી નાંખીને ભીતો ચણી લીધી છે” તથા નલમાં
“માઠી પૂરી છે.”

મોહના.—જોયું? એવી અડચણ છે માટે તમારો આશ્રય લેવા
હું અહિં આવી છું.

વિદ્યાધર.—શિ ચિંતા છે. એક સપાટામાં નળ પોલી દડ કરી
નાંખીશું. પણ પ્રધાનાલયમાં આપણાથી જવારો કેમ? હવણાંજ હું
ત્યાં આગળ થઈને આવ્યો. ચર્મિર ચોકી છે.

મોહના.—(ચોપડીમાંથી એક પાત્ર કાહાડી આપાને) જુવા આ પાત્ર વાંચો.

વિદ્યાધર.—(વાંચે) “પ્રધાનાલયની ઉત્તર દિશાએ મધ્યના
“ઝોરડામાં એક ન્હાનું ભોંયડું છે તેમાં થઈને સાંસેટ શાળાગ્રહ”-
“માં નીકળાય છે.” હું ત્યારે તમે અહિં એજ રસ્તે થઈને આવ્યાં?
આવી નળ તમારે ત્યાં જવાની છે એ તો હું બાણુતો ન હતો.

મોહના.—પ્રધાનજી અને મારાવિના બીજી કોઈ બાણુતું નથી,
આ ઝોરડામાં રાજ્યનાં દક્તર ખડકી મુકી પ્રધાનજિયે તે સ્વાધીન
રાખ્યો છે તેનું કારણ એજ.

વિદ્યાધર.—ઓહો રાજ્યની ખટખટ શી ભારે છે. ધ્રુવર આવી
ખટખટમાં અત્યે ચિંતામાં મને કોઈ દિવસ પાડીશ નહિ. એક પ્ર-
ધાનપણ કરવામાં કેટલી અગમચેતી રાખવી પડે છે?

મોહના.—જો પ્રધાનજીને એકાએક પકડીને પાંધ્યા હોત નહિ
તો તમે બહાહો કે કાયસ્થના પાપ કૂટી મરત તોય ગકડાત?

વિદ્યાધર.—ત્યારે એ તો આવતાકેને મારા ઘરમાં નીકળત પણ
જો રાજ્યમાં આવા દંગા ફટકા થતા હોય ત્યાં આવી અગમચેતી
અવશ્ય રાખવી પડે છે. (કાન દઈને) અરે કોણ ખૂમ પાડે છે?

મોહના.—ચંદ્રાવળીના જેવો અવાજ સંભળાય છે. અરે એ
ચાંમતીની અખર લાવી હશે.

વિદ્યાધર.—હા, ખરી વાત. (બારિચ થઈને ચંદ્રાવળીને લઈ આવે છે.)

ચંદ્રાવળી.—(મોહના દેવીને પગે પડતાં) પાઈ સાહેબ, ઘણાંકાંપ થયો. ને મારી છાતી દવણાં ફાટી જશે, હું કૃતક, કૃતી છું મને દવણાં ને દવણાં તમારે હાથે મારી નાંખો.

મોહના.—(ચલચલ) અરે ચંદ્રાવળી આવડું શું છે. આપણી ચારમતી ક્યાં છે?

ચંદ્રાવળી.—ચારમતીને મેં ઠગી, આ મારી ચારમતી! તેં તો તુઠાં પડતા સુધી મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો ને મેં પાપણિયે તને ઠગી.

મોહના.—અરે તે શું કંચું.

ચંદ્રાવળી.—પાઈ સાહેબ, મારા ઉપર કાપડો નહિ. મને પસ્તાવારૂપી શિક્ષા પ્રમાણ કરતાં વિશેષ થઈ છે માટે એક તમારે શ્રીમુખે ક્ષમાનો બોલ સાંભળું તો સર્વ કહી દેહું.

વિદાધર.—મોહનાદેવી! વેળાપ્રમાણે વર્તવું. એને ક્ષમા કરો.

મોહના.—જા તુને ક્ષમા કરું છું.

ચંદ્રાવળી.—(હસતી લલતી) પાઈ સાહેબ! છ મહિનાથી કાચર્યે, માંદું લુલ્ય બેઠી ને સ્હોટી સ્હોટી આશાઓ દીધી, તેથી હું કૃતી ઠગાઈ, પ્રેમરાયનું નામ દઈ મેધારિ આપણી ચારમતીને લઈ જતો રહ્યો.

મોહના.—અરે ભગવાન, મારી ચારમતીનું હવે શું થશે.

વિદાધર.—દેવી! શોક કરશો નહિ. ઈશ્વર એને સંહાર થશે. તમે જાંબળો ચંદ્રાવળી ખાંચું શું કહેછે તે.

ચંદ્રાવળી.—હવણાં હું કાયસ્થ પાસેથી આવી. પ્રેમરાયને ભાંયરામાં પૂર્યા છે. તે ભાંયરામાં કાનસ મૂકી જેતાં દેતાં તે જાણ્યા નહિ, એટલે સર્વે ભાંયરામાં મારી ઉપરથી પૂરાવેછે. ઘર નાંખી ખાંણી દેવાનો વિચાર હતો પણું સુંભરવીરે કેહ્યું કે મુરંગી પૂરવાથી આપણું કાંચગૃહ કૃતી પડશે, ત્યારે મારી પૂરાવાનો વિચાર કર્યો ને (વિદાધર બણી જાને) ગુરુણ! તમારો શોધખબો કરાવ્યો. તમારે ઘેર તાણું બેઠું ઘરમાં બેઠરાવ્યું. નથી પણું મને સૂચવીને તમારી ખાતરી બેળવવા માંડી છે. તે સાચેસાચું હું કહી દેઉં.

વિદાધર.—ચંદ્રાવળી, તમે પણ અમારી સાથે ચાલો, હવે જો થયું તેનો ખેદ મનમાં રાખી વધારે કપટ કરશો નહિ.

ચંદ્રાવળી.—જો મને ખરેખરો પરતાવો થયો હોત નહિ તો હું ખધી વાત માની શું કરવાને દત્ત. જો થયું, તે થયું. હું લુણુહરામી થઈ ચૂકી. એ કલંક ઉતારવા તમે જો કાહો તે કરવાને તૈયાર છું.

મોહના.—હવે અમારી સાથે આવીને તારી દાસીભક્તિ કેવી ખતાવેછે તે જોવાનું છે.

(ત્રણે જણ ઉપર સૂચવેલ રસ્તે મધાનાલયમાં જઈ નહિ જોઈ કાહાડવા મંડેછે.)

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ, એક વન.

મેધારિશય અને ચાંદ્રમતી.

મેધારિશય.—આવી ખળવાન ચાંદ્રમતી છે એવું હું જાણતો ન હતો. હું પ્રેમરાય નથી, એવું જ્યારથી એ ચેતી ગઈ, ત્યારથી, એણે સદાકી જવાને ઘણાં કાંકાં માસ્કાં, ને છેવટે હાથમાં તાળી આપીને ગઈ. જો મેં અધારોની એક ટુકડી અગાડી રાખી હોત નહિ તો એ પાછી ઝલાત નહિ. મારોજ ઘોડો હતો, પણ તે એના લાલિત્યપાણથી એને વશ થઈ ગયો અને એવા વેગથી ચાલ્યો કે હું જો ઉપર બેઠો હતો તો ઘોડો વેગવાન છતાં પણ તે બહુ આગળ નીકળી ગઈ, અને રેતી ઉડવાથી પોતે ઉત્પન્ન થતા રૂપકમાં ઘોડા સહિત આસ્છાદન થઈ ગયેલી, જાણે વૈમાનમાં ખેશીને હવામાં ઉડતી લોપ થઈ જતી હોયતી, તેમ અતિ વેગથી રેતીપટ નહાનો નહાનો થઈ જતાં, છેવટે અદૃશ્ય થઈ જતી દેખાઈ. મારા અધારોને કાઈ ત્રાહીત જાણી પ્રથમ તો પોતાને નિર્ભય માનવા લાગી, પણ તેઓ મારા અધાર છે એવું જાણ્યું ત્યારે તેણે સિંહજની પેઠે ગર્જના કરી, છટકી જવામાં ખરેખર શૂરવીરપાણું ખતાવ્યું. પણ એકલી તે શું કરે. હવણાં તો તે સિંહજ શીઠીને મૃગલી જેવી થઈ પડી છે. તો પણ અધારોએ મને સૂચના આપી છે તે પ્રમાણે મારે એની સાથે સંભાળથી વર્તવું; કેમકે જોને જીવતી દરકાર

નહિ તે ગમે તે કરે. એ ઘણી વારથી એકલી છે, તથા હવે હું એની પાસે જાઉં અને જોઉં કે વાત કરતાં કેવો છેડો આવેછે. (નયછે.)

ચાંદમતી.—(વિચારમાં ન વિચારમાં) પેલો કાળ મારી પાસે આવેછે. જો ખજાતકાર કરશે, તો તો મારીને મરવું, નહિકર જીવતી મારી પ્રેમરાય પામશે. હવાણાં તો એની જીવી બોલી તેવી આપણે ચલાવવી.

મેધારિરાય.—ચાંદમતી ! મારા ઉપર તને કોય ચડ્યો હોય તો હું ક્ષમા માગું છું. પ્રીતિભાવથી મેં તને ઠગી છે ખીજું કારણ નથી.

ચાંદમતી.—હું મારા પ્રેમરાયને નામે ઠગાઈ છું તેથી તમને ક્ષમા કરું છું.

(ગીતિ.) સર્વોગ પ્રિય વ્યાધ્યો, મારે પ્રિયસમ સહુ મુજને ભાસ્કું;

પ્રિયના પ્રીતિમંત્રે, પ્રિય વણ મનમાં અન્ય નહિ વાસ્કું. ૧૫૮

(વળી) પ્રિયતમ મારે ઠગાઈ; તે ન ઠગાઈ મુજ મનમાં આણું;

પણ થઈ અધિક સગાઈ, એવું મનના અધિરપણે જાણું. ૧૫૯

મેધારિરાય.—હવે તારી અને પ્રેમરાયની વચ્ચે અંતર પડી ગયું, મારે એને વિસારી દે.

ચાંદમતી.—મેધારિરાય ! તમે પ્રેમરાયના અને મારા દેહવચ્ચે અંતર પાડ્યું પણ અમારાં બંનેનાં અંતર વિષે અંતર પાડી શકવાના નથી.

(દુહા.) અંતરશું અંતર મળી, દુઢગઢ પાંધ્યો એક;

સ્નેહ મૂર્તિ સખળી વશી, ધરી નેકનો ટેક. ૧૬૦

દૃઢ્ય ઉપર આસન કર્યું, ધર્યું માનસિક રૂપ;

તે ક્યમ કાથી અંચતાં નીકળે ખારે સ્વરૂપ. ૧૬૧

મેધારિરાય.—(મનમાં.) (ગીતિ.)

હાથી મસ્ત મની જ્યમ, નિર્મળ જળ મળવાનું કરી મૂકે;

ત્યમ હું તુજ મન ડોળું, જેથી એતી છતાં તરત ચૂકે. ૧૬૨

(આસન) તને પ્રેમરાય મળનાર હોત તો સેહેજ મળી ગયો

હોત, હવે કાંકાં મારવાં ફાકે છે.

ચાંદમતી.—(દુહા.)

મૃત્યુવાન જે વસ્તુ કદિ, સેજ પ્રાપ્ત થઈ જાય;

લાગે એછા મૃત્યુની, ખરી ખુબી વિસરાય. ૧૬૩

મેધારિરાય.—જેને કાળે તે આટલી પધી યુક્તિઓ કરી; યતન કર્યાં, અને સંકટ વેઠ્યાં, તોપણ તે સર્વ નિષ્ફળ ગયાં, તો હવે તને પારી મુદ્દયવાના વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ કેમ થાયછે?

આરમતી.—તમારા આવા બોલવા ઉપરથી જણાયછે કે એ મેદ સમજવાને તમારું હૃદય હજી લગી યોગ્ય થયું નથી તો તમે શું સમજો કે,—

(દુહા.) બહુ યુક્તિ બહુ યતનથી, બહુ સંકટ ધઈ કાય;

મૂલ્યવાન વસ્તુ મળે, ત્યમ ત્યમ પ્રિયકર થાય. ૧૬૪

મેધારિરાય.—જે તને દુઃખ આપે તે વધારે પ્રિય, તો પછી ન્યાયની વાત ક્યાં રહી? મેં તને એક વાત કહેવા ધારી હતી, તે હવે કહી દેવામાં માલ નથી, કેમકે, તે વાત એવી છે કે તે ઉપર તું જો ધ્યાન આપે તો પ્રેમરાય પ્રત્યેનું તારું પ્રીતિમુળ ઉપડી જાય.

આરમતી.—મારા ગ્રહ ધરેણે મૂક્યા નથી કે હું તમારું માનું કદાપિ તમારું કહેવું ખરું હોય તોપણ,—

(દુહા.) મુળ થકી પ્રિયકર મને, દિન દિન અતિ પ્રિય થાય;

પ્રીતિ મુળ પેઠાં ઉડાં, તે ઉપડી નવ જાય. ૧૬૫

પ્રિયપર મન ચંકા કરે, એવી કાંઈ પણ વાત;

અરિ મુખથી નવ શૂણ્ધી, જેથી થાપ ઉત્પાત. ૧૬૬

મેધારિરાય.—અમે સાચી વાત કહિયે તે અરિ, અને જે અરેનું કામ કરે તે અરિ, નહિ. ત્યારે અમસ્થી વાત કહેવાને અમ્ સ્ત્રીમાં પડકાર નર્થક.

આરમતી.—તમે ખરું કહોછો; પ્રેમરાયે અરિનું કામ સારું એ વાત ખરી, કેમકે.—

(માલિની.) સ્વર સરસ, મૃગોને પાશ મધે ચડાવે;

સ્વરિત મધુર વાણુ, નાગને તો ભૂલાવે;

અરિ સમ પ્રિય અંત્યે પારકે હાથ પાડે

ત્યમ ગતિ થઈ મારી હું પડી દુઃખ ખાડે. ૧૬૭

મેધારિરાય.—તું દુઃખ ખાડે પડી એવું તારા મનથી માનતી હોઈ તો ભલે, પણ ખરું જોતાં મેં દુઃખખાડામાંથી તને કાઢાડી છે.

પ્રેમરાય ઉપર તું આવડી બધી મોહિત થઈ ગઈ છે, અને પ્રિય વસ્તુ ઉપર બહુ આસક્ત થઈ જવાથી ખીજથી ઠગાવા જેવું મન થઈ જાય છે એ માની, પ્રેમરાયને ઠપકામાંથી તું મુક્ત કરે છે, પણ એણે તારી પરવા રાખી નથી. ખરી વાત છે રાખે નહિ એમાં નવાઈ નથી, કેમકે,

(ગીતિ.) સરે અર્થ હલકાંના તો દે આપી પ્રિય પણ નિજ વસ્તુ;

અર્થ એજ પ્રિય તેને, તે વણ માને બધું ધણું સસ્તું. ૧૬૮

ચાંદમતી.—હલકા મનુષ્યની વાત તમે કોહો છો એવી ખરી, પણ પ્રેમરાયને વાત લાગું કરી મને કહી સંભાળાવીને મારા કાન અપવિત્ર કરશે. મા, અને મારા જીવસાને ઉછાળો મારવાનું કારણ ઉભું કરશે. મા (ગીતિ.) પ્રેમ ભાવ પ્રિયપરનો, પ્રિયની નિંદા કદિ નહિ તે સાંખે.

કંપી, કોપી, ધુરટી, વા બીતર ખળી કતલ કરી નાંખે. ૧૬૯

મેધારિરાય.—તારે માટે મેં કંઈ બધું કર્યું છે તે કહી સંભ. લાવું તો તારો ભાવ મારા ઉપર ખેસે, એવું સમજી, તારાથી છાની રાખવાની વાત મેં કહી દેવા માંડી, ને તું તો ઉલટી કોપીને કતલ કરવાનો ભાવ ખતાવે છે. વાંચ તારાથી કતલ થવામાં પણ હું સુખ માનીશ, કેમકે.—

(ગીતિ.) જે પર પ્રીતિ પ્રોઠી, તેના છણકા પણ અતિ પ્રિય લાગે;

પ્રિય જો કતલ કરે તો, અવર પ્રકારે ન મોત મન માગે. ૧૭૦

ચાંદમતી.—(મનમાં) નામ તો મેધારિરાય છે પણ કપટકાર્યમાં ધણો કુશળ જણાય છે, માટે વિશ્વાસ ઉપજાવ્યા વિના એના હાથમાંથી છટકી જવું કઠિણ છે. જોઈ વાંચ પ્રેમરાય સંજ્ઞાથી એને વાત કહેવાની છે તે સાંભળવાનો ભાવ ખતાવું. સંભવ છે, તેમાં કદાપિ કટલીક જાણવા યોગ્ય પણ નહોત. (ચાસન) પ્રેમરાય વિષે તમે જે કહેવાને ઈચ્છો છો તે કદાપિ ખરું હશે તો પણ મારો એના ઉપરનો ભાવ ખરું માનવા દેશે નહિ, કેમકે.—

(માલિની.) અતિરાય મન જેમાં, સ્નેહ સાંચે સમાયું.

ધરી અધિર સદા તે, બ્રાન્તિમાં રે' ભમાંયું

પણ પળ બદલે તે, વે'મ ખાઈ વિચારો

સ્થિર થઈ શકે છોડી એક આણે ન આરો. ૧૭૧

મેઘારિશય.—(મનમાં) પ્રેમરાયની પ્રીતિ વિષે એના મનમાં કે-
સુંપસું થતું જણાયછે તેથી હવે મારી વાત એને ગળે ઉતરે તો ઉતરે.
(ગીતિ.) શંકા રૂપી છિદ્રો, પ્રેમી મનમાં માર્ગ કરે જ્યારે;

ખીજો પ્રાર્થક ફાવે ઘટિત સમયની યુક્તિ કરે ત્યારે. ૧૭૨
(આસન.) તારા ઉપર ભાવ છે માટે હું સર્વ વાત કહી દઉં છું તે
સાંભળ્યા પછી તારા ધ્યાનમાં આવે તે ખરૂં. કાયસ્થે પ્રેમરાયને સ-
મજાવ્યો કે દોહારાચની અપ્રીતિ સંપાદન કરીને તારાથી કાંઈ ચાંદ્ર-
મતીને પરણાવાનું નથી. ને ચતુરીના મનમાં એમ છે કે પ્રેમરાય સાથે
પરણવાનો લાગ આવે નહિ તોજ મારે પ્રતાપરાય સાથે પરણવું.

ચાંદ્રમતી.—શું આ હું જાગૃત અવસ્થામાં સાંભળું છું? મારી
પ્રિય ચતુરી પ્રેમરાયને પરણવાનો કદિ પણ વિચાર કરે?

મેઘારિશય.—તારા ભાવને લીધે તું ગમે તે ધાર, પણ ચતુરી
જ્યારે ધૂળી ત્યારેજ તું મારા હાથમાં આવી છે; નહિકરે ક્યાં આવ-
વાની હતી? જો આ ચતુરી સાથે મોકલેલો કાગળ, તારી પોતાની
ગાડીમાં બેશીને એ ચાલી ચાલી અમારી આસે આવી ને કાગળ
અમને આપ્યો.

ચાંદ્રમતી.—અરે ભગવાન! પ્રેમરાય ઉપર મેં લખી હતી તેજ
આ પત્રિકા.

મેઘારિશય.—હા, તેજ આ. એ કાગળ મારા હાથમાં આવ્યો
ત્યારેજ હું ચેત્યો તો, નહિકરે મને ક્યાં ખબર પડવાની હતી.

ચાંદ્રમતી.—(જલરાઈને પોતાની પાસે પ્રેમરાયની પત્રિકા હતી તે કાહાડીને)
હું ખાતરીથી કહું છું, કે એ કાગળ પ્રથમ તમારા હાથમાં નથી આવ્યો.
પ્રેમરાયે વાંચ્યા પછી તમારા હાથમાં આવ્યો છે.

મેઘારિશય.—મેં તને આગળ કહ્યું તેમ હું હવે તારાથી કશું
છાનું રાખવાનો નથી, માટે મેં ને કાયસ્થે મળીને જે કપટ રચ્યું છે
તે કહી દઉં.

ચાંદ્રમતી.—મારા પિતાજીને કેદમાં નાંખ્યા છે એ વાત ખરી

મેધારિરાય.—(સાવધાનપણે બતાવીને) મેં તો નથી જાણ્યા, પ્રેમરાય કાંઈ ધાલમેલ કરતા હતા ખરા.

ચાંદ્રમતી.—અમસ્તંકી બનાવટ શું કરવાને કરોછો? પ્રેમરાય તે મારા પિતાને દુઃખ દે?

મેધારિરાય.—હવણું તારા ધ્યાનમાં નહિ આવે. મારી બધી વાત સાંભળીશ ત્યારે તુંજ કહીશ કે ખરી વાત.

ચાંદ્રમતી.—તમે ભગવાની વાત કરોછો. (પ્રેમરાયે લખેલી પત્રિકા બતાવીને) જીવો આ પ્રેમરાયના હાથનાજ અક્ષર છે, અને મારા કાગળનો ખરાખર ઉત્તર છે.

મેધારિરાય.—એ કાયસ્થની ચુકિત છે, એવું જડાવ કામ કર્યું હોત નહિ તો તપાસ કર્યા વિના તું મારી સાથે નીકલી આવત કેમ? જો એ પ્રેમરાયની પત્રિકાની પછવાડે એક ખુણામાં છેક ઝીણા અક્ષરથી શું લખ્યું છે?

ચાંદ્રમતી.—(સંત્વર પત્રિકા ફેરવી ચારે ખુણા તપાસીને) અક્ષર બહુજ ઝીણા છે પણ વંચાય એવા છે. (વાંચે) “મેધારિરાયની આશીષ”

મેધારિરાય.—જીવો “મેધારિરાયની આશીષ” કૃપી ખરી?

ચાંદ્રમતી.—(અભયવદે) અરે ભગવાન! હું તે શું સાચું માનું.

મેધારિરાય.—હું સાચું માની દઉં ત્યારે તું શંકા શું કરવા આણેછે?

ચાંદ્રમતી.—વારું ત્યારે તમારે જો કેહેવાનું હોય તે એક વાર બધું કહી દો.

મેધારિરાય.—ચતુર તારો કાગળ લઈને કાયસ્થને ઘેર આવી, અને કાગળ વાંચ્યો, પછી કાયસ્થે સલાહ આપી કે પ્રેમરાય એનો ઉત્તર લખી આપે તે લઈને તારે અહિં પાછાં આવ્યું. અને પ્રેમરાય ઉપર એના લાભની એક ચિટ્ટી લખી આપીને કહ્યું કે આ ચિટ્ટી વાંચ્યા પછી એનું કેવું વલણ થાયછે તે સરતમાં રાખવું. ચતુરિયે ત્યં જઈ તારો કાગળ વાંચ્યો ને તેના ઉત્તર લખી આપ્યો તે પોતાની પાસે લઈને પછીથી કાયસ્થની ચિટ્ટી આપી.

ચાંદ્રમતી.—પ્રીતિના ભરેલો એનો ઉત્તર છે. એના કાગળમાં કશું કપેટ જણાત નથી.

મેઘારિરાય.—એણે ઉત્તર લખી આપ્યો ત્યાંસુધી એના ભાવ તારા ઉપર હતો, એ વાત ખરી પણ કાયરથની ચિટ્ટી બાંધી એટલે જાતનો ગરીબ તે લોભાઈ ગયો.

ચાંમતી.—કાયરથે એવી શી લાલચ ખતાવી જે મારા ઉપરનો દુઃખ ભાવ તેણે ડગમગાવી દીધો ?

મેઘારિરાય.—લાલચ ને ધમકી બેયે ખમણું કામ કર્યું છે. લાલચ એમ ખતાવી કે, ચાંમતીને ગમે તે થતાં પણ તારે વેરે પરણવા દેવાની નથી. ચતુરીનો તારા ઉપર ભાવ છે માટે તું એની સાથે પરણવાને કબુલ કરે તો આજથી તને સેનાધિપતિ કરાવિયે; કેમકે તું બૂલશાસ્ત્રમાં કુશલ છે. લક્ષ્મી ચાલો કરવા આવેછે ને જે તું મહો ધોવા જઈશ તો આજ સાંજે તારા ઘડ ઉપર માથું રેહેવાનું નથી.

ચાંમતી.—સૂડી વચ્ચે સોપારી, નિરૂપાય થવાથી એણે મન ફેરવ્યું હશે તો હું એનો વાંક કાણાડનાર નથી.

(દુહો.) લાલચ ! ધમકી ! શકે બે, સાર્યું સારું કામ !

મુજ પ્રિયનું મન ફેરવી, ઠાળ્યો મારો કામ. ૧૭૩

મેઘારિરાય.—ખાવાનું ઠેકાણું નહિ ને સેનાધિપતિ ખનવાની આશા થઈ એટલે તને તો ક્યાંય વીસારી દીધી, અને ચતુરીને કહ્યું કે, ચાંમતી અહિંથી ખીજે ઠેકાણે જાય તો હું તારી સાથે પરણું. ચતુરીને કાંઈ તીખવવું પડે એમ ન હતું કેમકે,—

(દુહો.) પ્રેમ હંડો અંતરતણો, સદા રહે તૈયાર;

ઘટિત ઉપાયો ચોજવા, કરે ન કાંઈ પણ વાર. ૧૭૪

ચાંમતી.—મને પૂછ્યા ગાછ્યા વિના ચતુરી એમ કરે નહિ, પણ હું વાટ જોઈ જોઈને કેટલીક રાત સુધી થાકી પણ એ આવી નહિ.

મેઘારિરાય.—(મનમાં) જીધું કરાવનારી ચતુરીજ હતી. એના ઉપર હવે ચાંમતીનો અભાવ થવા માંડેછે. (આસન) અરે એ આવે ક્યાંથી. પ્રેમરાયે ને ચતુરિયે સલાહ કરી, અમારી પાસે કાયરથને ઘેર આવ્યાં; પછીથી અમે ચારેજણે મળીને કરાવ કર્યો તે પ્રમાણે પ્રેમરાયનો પોશાક, આ પત્રિકા અને તારી આંગળિયે છે એ વીંટી એટલું લઈ તૈયાર થઈ હું ચાંમતી કુંજમાં આવ્યો. જે અધારો તને ઝાલી

સાચા, તેમને મેં આગળ મોકલ્યા હતા ને તારી ઘસીને સાધી રાખી હતી તે હું ત્યાં આવ્યો કે નીચે આવી, તેને મેં સઘળો સામાન આંધો પછીથી શું થયું તે તું સારી પેઠે જાણેછે.

ચાંદ્રમતી.—(નિશ્વાસ નાંખીને મૂઝાંઘત થાયછે, અને કેટલીક વારે શુદ્ધિમાં આવતે) મારા પ્રેમરાયનું—અરે બૂલી—હા, પ્રેમરાયનું અને મારા પિતા-જનું પછી શું થયું?

મેઘારિરાય.—માનસિંહ ને તારાં પિતાજી બે એક હતા તે તું જાણેછે. કાયસ્થને પ્રધાન થયું હતું તે પણ કદાપિ તું જાણતી હઈશ.

ચાંદ્રમતી.—હા હું થોડું ધણું જાણું છું.

મેઘારિરાય.—પછી પ્રેમરાયને ઢોલારાય સાથે મેળવ્યો ને તેજ. કાણે તેને સેનાધિપતિ બનાવ્યો. માનસિંહ દરબારમાંજ હતો, તેને એકાએક ત્યાંજ પકડી લઈને કુદમાં પૂર્યો, એ વાત તારા પિતાના જાણવામાં આવી, એટલે પોતાની પાસેના માણસોને સાવધાન કર-તો. હતો તેટલામાં કાયસ્થે અને પ્રેમરાયે હજાર અધારો લઈ જઈને ધર ઘેરી લીધું. પ્રધાનને પકડી કુદમાં નાંખ્યા, કાયસ્થને પ્રધાન-મુદ્રા આપી. ત્યાર પછી હું તારા કુંજમાં આવ્યો.

ચાંદ્રમતી.—અરે હું જાગ્રત છું, કે સ્વપ્નનાં આ બધું સાંભળું છું?

મેઘારિરાય.—તારા સર્વ તર્ક હવે તું જવા દે. આ વાત મારે કહેવી જોઈતી નહતી, પણ પ્રીતિભાવને લીધે સાચેસાચી કહી દીધી છે; મોટે જોવા મારો તારા ઉપર ભાવ છે તેવાજ તું મારાઉપર રાખ્યો. એથી તારું સાચું થશે. જો પ્રેમરાય તારો હોય તો તારાજ પિતાને કુદમાં નાંખે?

ચાંદ્રમતી.—(હુંક બેલાન બની જઈ ધરાણી ઢળી પડેછે.)

મેઘારિરાય.—(ચાંદ્રમતી સાવધાન થઈ એટલે) ચાંદ્રમતી! તું હવે ગભરાઈશ નહિ.

ચાંદ્રમતી.—(સકોપ) તમારા કાવા ઘવા મારા લ્હદયને કશી અસર કરી શકનાર નથી.

(દુહો.) સ્તિગ્ધ વસ્તુને જળતણો સ્પર્શ થઈ નવ જાય,

સ્તિગ્ધ લ્હદયને કુટિલ પટ ખેસે નહિ જરાય.

મેઘારિશય.—તાં લદ્દય ચોખ્ખું છે તેવું તું પ્રેમરાયનું ગણિછે
એજ મહોટી ચૂક છે.

ચાંદમતી.—હું હવે તમને ટુંકામાં કહું છું કે પ્રેમરાયની નિંદા
તમે કરી તે સર્વ ખરી હોય તથાપિ તે મારા લદ્દયમાં ઉતરનાર નથી.
હું મારા મનવડે એનું મનવર્તી શકું છું. અમે એકજ ગુરના હાથ
નીચે ભણેલાં છીએ.

મેઘારિશય.—એકજ ગુરપાસે ભણ્યાં તેથી શું થયું ?

ચાંદમતી.—તમને ખબર નથી કે,—

(દુહા.) ગુરના ગુણને દોષ વળી, રીત ભાત ને હોય;
સમાય તે સૌ શિષ્યમાં, શીખવે નહિ પણ તોય. ૧૭૬

ગુર વિદ્યા સરખાં અને સરખાંનો નો સંગ;
રેશમ રંગ સમાન તો સરખો ખેસે રંગ. ૧૭૭

મેઘારિશય.—પ્રેમરાય એક ગરીબ ભીખારી અને તું રાજવંશી
એને તે સરખાં લેખાતાં હશે ?

ચાંદમતી. (દુહા.)

ગરીબ ઘરમાં એ વસે, પણ છે કીર્તિમાન;
વશ્યે લોહને ડાખલે, પણ હીરો મૂલ્યવાન. ૧૭૮

મેઘારિશય.—પથરને હીરો માની લેનાર ખરા હીરાને ખોટા
સમજે ને ખોટાને ખરા સમજે ત્યાં ઉપાય નહિ.

ચાંદમતી.— (દુહા.)

લુહ ફેંડેને તો કદિ, અવરની અસર ન ધાય;
ખરો હીરો ને હોય તે, હીરાથી ભેદાય. ૧૭૯

મેઘારિશય.—તારે તારું લદ્દય પથરથી કેમ ભેદવા દે છે ?

ચાંદમતી.— (દુહા.)

હીરો પથરમાં મળ્યો, પથર સમ લેખાય;
ગુણગ્રાહક ગુણ જાણીને, પરખી લઈ હરખાય. ૧૮૦

ભતિ જેની જેહની, તેને ત્યમ દેખાય;
કુટિલ, કુટિલ સૌને ગણે, ગુણીથી ગુણી પેખાય. ૧૮૧

મેઘારિશય.—એકને મૂકે તો ખીજની ખુખી સમજાય.

ચામુંતી.— (હા.)

‘અમાપ મતિનો એહ છે, કાથી નવ પોંચાય;

એવો આગળ એ વધ્યો, તે મૂક્યો ક્યમ જાય. ૧૮૨

મેધારિશય.—વારું ત્યારે તું નહિ મૂકે પણ એણે તો તને ક્યા-
રનીય મૂકી છે.

ચામુંતી.— (સોરઠા.)

પૂરો ઠગ જે હોય, લાગ જોઈ જીવિત કરે;

ચાંપી ઘણો જોય, સમય સાધી કરવા ફરે. ૧૮૩

જૂલવણીનો ખેલ, જોળાંને મન ઉતરે;

અથવા ઠગના ફૂલ, મલિન મનુજ આગળ સરે. ૧૮૪

મેધારિશય.—સિધે સિધે મારીસાચે પરણવાનો હાનો ઉત્તર
આપે છે તો ઠીક છે, નહિકર પછી મલિન કે ચોખ્ખાની ખખર પડશે.

ચામુંતી.—મને અપલાને નિરાધાર સમજ સતાવાનો પ્રારંભ
કરવા માંડોછો પણ તમે ભૂલી જાઓછો કે જ્યારથી હું ઠગાઈ છું એવું
મેં જાણ્યું છે ત્યારથી મેં મારા જીવની આશા છોડી છે. તમે એમ
નહિ ધારતા કે એ અપજા જાતનાથી શું થઈ શકવાનું છે. નિર્બળ
પણ મરીને મારવા ચાહાય તો પળવાનને મારી શકે છે. વળી,

(ગીતિ) થયું મરણિયું તે તો, મરતા પેલાં બહુ જનને મારે,

જયથી જે ન ડરે તે, હરવી બહુને પછી આપ હારે. ૧૮૫

મેધારિશય.—ત્યારે તું શું મારી સામે લડીને જ્ય મેળવવા ઇચ્છે છે?

ચામુંતી.—તમે મને ગમે તેમ નિર્બળ ધારો પણ મારા મનથી
હું પળવાન છું. તમે રજપૂતપુત્ર છો તો હું રજપૂતમુત્રી છું. વળી
મારા ગુરૂએ મને નીતિનું શસ્ત્ર એવું પળવાન આપ્યું છે કે તેનો મને
સદા આશ્રય મળે છે. કેમકે,

(સોરઠા.) પવિત્ર નીતિ વાડ, મનની તે રક્ષા કરે;

હો દુર્ગુણની ધાડ, પણ તેશું ટકર ધરે. ૧૮૬

અચૂક થઈ હથિયાર, પણ અતિશય આપી રહે;

વળી ખરો શણગાર, અવર ન એવો કેા કહે. ૧૮૭

જે આશ્રયનું કામ, તે આશ્રય નીતિ પને;

રક્ષક થઈ સૌ કામ, રક્ષે નિરાદિન રહી કને. ૧૮૮

મેઘારિરાય.—નીતિના હથિયારવડે તું પોતાને નિર્ભય માંની લેછે, નહિ વાડે?

ચાંદ્રમતી.—એમાં શી શંકા, તમને ખબર નથી કે,
(સોરઠો.) નીતિ કવચે જેહ, મઢાયલું માણસ કરે;

સૌથી નિર્ભય તેહ, કા' તેને પછી શું કરે? ૧૮૯

મેઘારિરાય.—ત્યારે તમે એમ સમજો છો કે મારો તમારા પ્રત્યે શો ઉપાય ચાલવાનો નથી, જાદુ ચલાવું તો તે માણ ના ચાલે?

ચાંદ્રમતી.—તમને ખબર નથી કે,—

(સોરઠો.) જગમાં જાદુ હોય, તો, નીતિ જાદુ જખર;

કરે સાધના કાંઈ, તેને પાકી ન કાંઈ ખર. ૧૯૦

મેઘારિરાય.—આ અધોર રાનમાં હું જોઉં છું, કે તું શું કરેછે.

ચાંદ્રમતી.—મારી નીતિ ગમે તે ઠકાણે અને ખમણું ખળ આપવાને સમર્થ છે.

(સોરઠો.) કુટિલ ધસ્તીની માંહિ, કે પછી નિર્જન સ્થાનમાં;

વસે ભલે જળમાંહિ, અથવા અધોર રાનમાં. ૧૯૧

મેઘારિરાય.—તારી તકરાર હવે હું માનતાં છું નથી. તું મારા ખંડિયા રાજના પ્રધાનની પુત્રી છતાં તારો સ્વીકાર કરેછું તેમાં તારું મ્હોડું ભાગ્ય ઉઘડયું ત્યારે સમજવું જોઈયે, તેને બદલે આનાકાની કરેછે તે કેમ ચાલશે? હવે હું તને જવા દઉં તો મારી પ્રતિષ્ઠા જાય.

ચાંદ્રમતી.—તમારો સરખા અનીતિવાન મનુષ્ય કરતાં મારી પ્રતિષ્ઠાને હું ઘણું દરજ્જે અધ સમજી છું. તમે તમારો મહિમા પોતાને મ્હોડે વધારો છો તે ખીજા કેમ માન્ય કરતા હશે તેની અને સમજ પડતી નથી.

મેઘારિરાય.—મારા માણસો છાના વાતો કરતા હતા તે ચૂપ-કાથી મેં સાંભળી છે, ત્યારથી મારો મિજબાન હાથથી ખસ્યો છે ને

વળી અધૂરામાં પૂરું તું મારો ધિકાર કરેછે તેથી હવે ગ્યાન હું સુ-
ઝતું કસ્યાવિના છોડતાર નથી. જો તું સમજીને મારી સાથે પરણ-
વાને માન્ય કરે તો મારી રાજધાનીમાં તને લઈ ચાલું.

ચાંદ્રમતી.—તમારા અવિચારીના ક્રોધ કરતાં મારો ક્રોધ તમારા
ઉપર વિશેષ છે. તમે ળગનું, ચોરનું અને કાયરનું કામ કર્યું છે,
રજપૂત પરચાતા નામને જેપ આપે એવું કર્યું નથી. તો તમારા
જેવા માણસને વધારે સમજવવાથી હવે કંઈ ફળ નથી. તમે તમારા
યુવરાજપણા સાથે અતીતિના પ્રારભ કરવા માંડોછો એજ ઉપરથી
ધિક્કર તમારા ઉપર રહેલો છે એ ઉઘાડું જણાઈ આવેછે. એક શૂર-
વીર રજપૂતની પેઠે સામે મ્હોડે લડીને પરાક્રમ પતાવવા જેટલી સત્તા
નહિ હોવાને લીધે મને અપજાને સતાવામાં પરાક્રમ માનોછો તો હું પણ
ગ્યાન તમને ખરેખરો દાખલો પતાવ્યા વિના રહેતાર નથી. રજપૂત-
પુત્રની સામે લડવાને હિંમત ચાલી નથી તેટલા ઉપરથી જણાયછે કે
તમે કેવા ભીડ છો. પણ વળી રજપૂતપુત્રીની સાથે લડીને તમે શું
ફળ કાઢાડશો તે જવશે તે જોશો.

મેધારિરાય.—તું આકરાં વચ્ચત ખોલીને મને ઉતાવળ કરવા
ઉશ્કેરેછે,

ચાંદ્રમતી.—મેં મેધારિરાયની સાથે લડીને તેનો અંત આણ્યો
એથી મારા પરાક્રમની વાત મારા પ્રેમરાયને કાને વેઈલી પડે તેને માટે
હું પણ અધિગ્રી બની રહી છું.

મેધારિરાય.—મારો અંત આણતાં તારો અંત આણ્યો તો પછી.

ચાંદ્રમતી.—મને જે વાતે લાભ છે. માંડે પવિત્રપણું સાચ-
વતાં મારો પ્રાણ જશે તો જગતમાં માંડે નામ થશે. ધિક્કર કૃપાથી
કદાપિ હું ઉગરી ને મારા હાથથી તમારો નાશ થયો તો એક અ-
તીતિવાન રજપૂતને કંઈ કસ્યાનું મને માન મળશે તેથી વળી વધારે
લાભ થશે. પણ તમને તો બંને વાતે હાની છે. મારા હાથથી મ-
રાયા તો તમારી સાતે પેહેડી લજવાશે, અને કદાપિ જ્યાં તો તેમાં
પરાક્રમ ગણાશે નહિ. માટે યશ મેળવવાનો સમય મારે છે તમારે
નથી. તમે ખરા રજપૂત પરચા હો તો તમારે મારે સરત્ એટલી કે

આપણી એકલમ એકલાની લડાઈમાં તમારા ચાકરોનો હાથ સામેળ થાય નહિ; મેં તો ઉગરવાની આશા રાખી નથી તેથી તેઓનો હાથ સામેળ થશે તો મને વધારે લાભ છે, તોપણ મારે તપાસવું છે કે એકલમએકળાં લડતાં મારો હાથ તમારા ઉપર જય મેળવે છે કે તમારો મારા ઉપર.

મેધારિરાય.—મારા માણસો પેલા દૂરના તલાવ ઉપર નાહાવાને ગયા છે તેથી આપણી વચ્ચે થયેલી વાત હજી કોઈના સાંભળ્યામાં આવી નથી એ તારૂં ભાગ્ય સમજવું. મારી સાથે હથિયારથી લડીને જય મેળવવાની આશા તું પછી રાખજે. હવણું તો વગર હથિયારની લડાઈમાં જોઈ કે કોણ જય પામે છે. (તને વળગવા ધસે છે.)

ચારમતી.—(સાવચેત થઈ પોશાક સંભાળતાં) મેધારિ તારૂં આજે આવી બન્યું સમજજે.

(મેધારિરાય ચારમતી ઉપર ધસી આવે છે તેમજ ચારમતી પોતાની કડમાં કટાર હતો ત તેને મારે છે એટલે તે મૂંઝી પામી પડે છે તેવામાં ચારમતી, પાસે ઘોડા બાંધેલા હતા તેમાંથી એકને છોડી વગર સોમાને અશ્વાય થઈ નાશી નીચે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, વન.

ચારમતી.

ચારમતી.—(સાવધાન થઈ એટલે) શત્રુના ઘોડાએ શત્રુનું કામ પ્યરેખરૂં સાચું. મને પછાડી નાંખીને કોણ જાણે ક્યાં જતો રહ્યો. મારા શરીરમાં અતિશય કળતર થાય છે. અરે મારા બંને ઢીચાણમાંથી લોહી નીકળે છે. પછવાડેથી પેલો દુષ્ટ અથવા તેનાં માણસો ચડી આવશે તો પછી હું તેમના હાથમાં સપડાઈ જઈશ. અરે ભગવાન! દુઃખ ઉપર દુઃખ મારાથી નથી સહન થવું. (ઉઠવા જાય છે) મારાથી ખરાબર ઉઠાવું નથી તો ચલાશે કેમ? એને એટલામાં પેલો આવી પોહોંચ્યો તો ચિતા નહિ. ધોરી રસ્તો આટલામાં કહી દેખાતો નથી. આ ચરા જીવી જગ્યા એકાન્તમાં છે. માટે સાતા વળતા સુધી અહિંયાં જ બેસું. (જસે છે) અરે ભગવાન આ દુઃખનો છેડો ક્યારે આવશે? મેં કવી આશા બાંધી હતી? મારા પિતાની

માઠી સ્થિતિ થઈ હશે તેમાંથી તેને મુક્ત કરવાને હવે મારાથી શું થાય એમ છે? માઠી માતા મારે વિષે શું ધારશે? અને મારો પ્રિય પ્રેમરાય એમ નહિ ધારે કે છેવટે એ કપટની ખાજ ખેલી? માઈ અંતઃકરણ તો શુદ્ધ છે. પણ વાર કપટની ખાજ હું ખેલી કે એ. પેલા મેધાગીરાયે ના કહ્યું કે “લાલચ અને ધમકીથી એ ધૂંટ્યો.” શું ખરી વાત હશે? ના ના હોય નહિ; મારો પ્રેમરાય, ગુણી પ્રેમરાય, મારા અંતરનું અંતર, એને આખું રાજ્ય મળે તોપણ શું થયું. માઠી સાથે એ કપટ કરે નહિ. એ તે એજ. પણ કદાપિ સંગતનો પાસ બેઠો હોય તો. ના, ના, એમ હોય નહિ.

(કુહો.) જલજની પત્ને જળ થકી, નિશદિન જળમાં વાસ;

જળ વણ કરમઈ જાયછે. પણ જળનો નહિ પાસ. ૧૬૨
મેધાગીરાયના જેવા એક હજાર આવીને મને ભલે ભમાંવે. એણે અવગુણ કશ્યો હોય તોપણ મારે મન આવે નહિ. એ સુખી હશે તો સર્વે વાનાં છે. અરે ત્યાંના સમાચારકોણ આવીને કેહે? અરે! ખુન જાણવાને માઈ મન કેવું અધિર થઈ ગયું છે. હાશાસ, આ પવન ઠીક આવ્યો.

(માલિની છંદ.) પવન લહરી સાથે, પુષ્પનો વાસ આવે,

મધુકર હરખાઈ દોડતો જાય ભાવે;

મળી મુખર કળીને મુખિયો એહ થાસે,

ખહુ ચિડિત હું તો છું હેતુને ક્યાં મળારો. ૧૬૩

સુસુસુસુ કરતો એ, પ્રેમપુગીથી આવ્યો,

મુજ પ્રિયતમ કેરા, શા સમાચાર લાવ્યો;

શીતલ સુખી જનોને, તું મુને ત્રાસદાયી,

પવનઃ ખહુ પિડેછે, ના નથી તું સહારી. ૧૬૪

અરે! આ ભ્રમર મારા મ્હો ઉપર કેમ ભ્રમણ કરેછે? અલ્યા—

મધુકર! પ્રિયકેરા શું સમાચાર લાવ્યો?

(અપવા.) કેમજવદન જાણી મુજથી છેતરાયો,

નહિ કેમલિની તારી તું નહિ પ્રિય મારો;

મુજ મધુકર ખીજો પ્રેમનો રાય પ્યારો. ૧૬૫

ભાઈ ભર જરા થોભ. મારી સ્થિતિ જોતો જા અને મારા પ્રિયતમને નિવેદન કર કેમકે,

(ગીતિકા) પ્રિયજન હોયે પૂરો, તે પ્રેમીની પીડા બધી બાણ;

નિજ અનુભવથી નાણી, અંતરમાં તે અતિ દયા આણી. ૧૬૬

અરે વિચારમાં ને વિચારમાં સૂર્ય મધ્યભાગે આવ્યો જોતી વળી જોતો જુલમ.

(ગીતિકા) મુજ મુખકમળ ખિલાવા, રવિ હઠ શાને લઈ મુજને મારેઠ
કદિ પ્રેમરાગ જોશે, તે કર્યાવું વિકાસો તારે. ૧૬૭

પ્રીતિ કેવી છે ! આવી દુઃખની વળામાં પણ પ્રસંગોપાત પનાવ ઉપરથી પ્રિયજનવિષેનાજ તે કેવા વિચાર કરાવે છે. આમ પડી રહે સિદ્ધિ નથી; પેલા દુષ્ટ મેધારીનો રસ્તામાં ભેટો થઈ જશે તો માઠી વલે થશે. (ઉઠવા જતાં.) અરે આ (બળાતકારે ઉડીને આશ્ચર્ય પામીને) આ શું ! પેલા દેખાય છે એ ઘોડો કાનો ? અને પાડીને નાઠો તે તો નહિ ? એના ઉપર તો સામાન હતો નહિ અને આ તો સામાન વાળો છે. કાઠડે વળી પોટકી શાની દેખાય છે ! (ચાલતા ચાલતા) ચાલ નિરાત થઈ, દયાળુ પરમેશ્વરે મારે મારેજ માફ દુઃખ બાણીને એને મોકલ્યો. (જળન અકદમ તૂટી લગભ અલે છે ન પોટકી જુવે) આહો ! આ તો પુર પના પોશાક છે. ચાલ કીક થયું એ પોશાક પહેરીને અશ્વાર થાઉં અટલે કાઈ આજખરો નહિ. અને એ કાઈ પાસેના નગરનો હશે તથા એની ઇચ્છાપ્રમાણે જવા દઈશ તો અને તેમાં દાખલ કરી દેશે. (ઘોડો ચાલે ત્રમ ચાલવા દે છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ, વન.

એક વૃદ્ધ પુરૂષ અને અશ્વાર થયેલી ચારમતી.

પુરૂષ.—અરે આ ભાઈ અશ્વાર, દયાને મારે જરા થોભો પ્રભુને વાસ્તે અને થોડો આશ્રય આપો. મારો પ્રાણ બચ છે.

ચારમતી.—(ઘોડો અટકાવીને) કૃપા કરી અને જરા સત્વર જાણાવો શો આશ્રય જોઈયે છેયે. (આશ્ચર્ય પામીને) અરે, આ કાણુ ?

હું શું દેખું છું? કાણ ઉદયસિંહ ! (ચાસન) જો તમે હો તો મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને મને ખીંચરાવો નહિ. મારા મનમાં કેવો ત્રાસ છે એ જો આ જાણો તો આ પ્રમાણે મને સંતાપો નહિ.

પુરૂષ.—આ તો નવાઈની વાત ! ભાઈ અધાર ! તમે પણ મુજ સમાન બેબાકળા બની ગયા છો અને મારા જેવા દોષથી આપને ત્રાસ દીધો હોય તેનું સ્મરણ થતાં મારાથી ડરો છો એમ જાણાય છે.

આર્યમતી.—હું સ્વપ્નાવસ્થામાં તેમજ મૂર્છાગત નથી તો પણ આ હું શું દેખું છું? મને દુઃખી જાણી આશ્રય આપવા દેહ ધારણ કર્યો છે? પણ સત્વર, એ મારી પછવાડે આવીને પકડી પાડશે.

પુરૂષ.—તમે પણ મારા જેવા દુઃખી જાણાઓ છો. તમારી પછવાડે કાણ આવે છે?

આર્યમતી.—અરે, મને એના ભણકારા વાગે છે. એ હવણાં આવી પોહાંચશે. પણ તમે સાચું કાહો. અથવા મારા ઉપર ધણું દુઃખ આવી પડનાર છે એમ તમે કળી ગયા હો ને મને તમારા પુત્રની પાતર તારવાને આવ્યા હો તો કહી દો.

પુરૂષ.—તમે શું કાહો છો, પુત્ર કાહો નો? તમારી પછવાડે કાણ પડ્યું છે?

આર્યમતી.—મનને જોડી ઝડપ છે એટલી ઝડપ તમારી જીભને આણીને મને કહી દો. હું માનતી નથી, અરે માનતો નથી. પણ આ નજરો નજર દેખું છું પછી સંશય શાનો?

પુરૂષ.—(મનમાં) આ માણસ ધણું ગભરામાં આવી ગયું છે. પાલીથી જાણાય છે કે એ સ્ત્રી છે. (ચાસન) તમે જો હો તો, મને નારમાં પોહાંચાડી દો. પાંચ દિવસથી અન્ન કે પાણી પામ્યો નથી. થી માંડ વૃદ્ધપણનું શરીર છૂટી જશે.

આર્યમતી.—તમે જીત તો નથી? હું જીતને માનતી નથી. કદાપિ જીત હો તો ભલે, સંબંધી છો મારે મને દુઃખમાંથી છોડાવો. (મનમાં) અરે, પણ હું આવડી બધી કેમ ગભરાઈ ગઈ છું. ઘણાં માણસનાં કાહો મળતાં આવે છે. આ પ્રમાણે નખખાઈ બતાવવી એ ઠીક નહિ.

(ચાસન) પણ વાંચ તમે તમારું નામ કેમ કેહેતા નથી?

પુરૂષ.—તમારે નામનું શું કામ છે. મારાથી કાનું બોલાવું નથી. મને નગરમાં લે-લે-લે—(મૂર્છાગત થાયછે.)

ચાંદમતી.—જૂત હોય તો આટલી વાર રહે નહિ. આમ મૂર્છા પામે નહિ. વળી આવા પ્રકારના જૂતને હું ક્યારે સાચું માનુંછું. ખનવાનું હશે તે ખનશે. પણ આમ મૂકીને જવાય નહિ. એ તો ખરૂં પણ ઘોડો નાઠો તો? કાંઈ ચિંતા નહિ. લગામ ઝાલી રાખીશ. (નાચ ઉતરને.) ખરે એ તો એજ. આહા! મુખ કેવું ઉદારતા ભરેલું છે. મારા પિતા જોડેલો પ્રેમ એમના ઉપર આવેછે. કમ ના આવે! જો એ એજ હોય તો પછી સંશય શાનો? એા પ્રિય, એા મારા પ્રાણુપ્રિય પ્રેમરાય! તું આ વેળાએ અહિ હોય તો તને કહીશ ખધા આનંદ થાય?

પુરૂષ.—હૈ કાણુ! પ્રેમરાય! પ્રેમરાય! મારા નીકળી જતા પ્રાણુને થોભાવી રાખનાર પ્રેમરાય! હા હું ઉગચ્યો. મારા ચાલી જતા પ્રાણુને તે થોભાવી રાખ્યો.

ચાંદમતી.—એા દયાળું પરમેશ્વર! આ શું! મારા પિતા? મારા પિતા?

પુરૂષ.—જો તું પ્રેમરાય હોય તો. મને પ્રેમ તો એટલોજ ઉપજેછે પણ તારી મ્હોકળા જીદી પડેછે. (નિહાળીને જુવેછે.)

ચાંદમતી.—તમે ઉદયસિંહ. જીવતા ઉદયસિંહ!

પુરૂષ.—હા હું ઉદયસિંહ! જીવતો ઉદયસિંહ!

ચાંદમતી.—મારા પિતા, મારું મ્હો મળતું આવતું નથી પણ મને મળતું આવી ગયું છે મારે હું પ્રેમરાયજ છું. અને તેથી તમે મારા પિતા છો.

ઉદયસિંહ.—નહિ નહિ, પ્રેમરાયની છપ્પી મારા વદ્યમાં કોરાયલી છે તે લીસરાય એવી નથી.

ચાંદમતી.—તે ખરૂં પણ હું પ્રેમરાયરૂપજ છું.

ઉદયસિંહ.—કાણુ પ્રતાપરાય! ના, ના, એ પણ નહિ. (મનમાં) કાણુ જાણુ હોય પણ ખરો.

ચાંદમતી.—પ્રતાપરાય કરતાં પણ ઘોડો સંબંધ પામેલ હું પ્રેમરાયની પ્રતિમા છું.

ઉદયસિંહ.—મારા નીકળી જતા પ્રાણને થોભાવવા તમે એમ બોલોછો. પાણી, પાણી, પાણી. (મૂર્છા પામે છે)

ચાંદમતી.—હવે હું શું કરું, મારાથી આમ મૂકીને કેમ જવાય પ્રાણ ગયો પછી શા કામનું? શરીર! થા વેગવાન. (ઘડે બેશી આમતેમ દોડતાં એક સ્ત્રીને બોલે) ઓ પાઈ! થોભ જરા (પામે નર્થ પોહોલે છે.) શું આ તારા ટોપલામાં ભાથું છે? આ શું પાણીની ઝારી છે? પાઈ, મા, બેહેન, લે આ મંડીળ ને આપ તારો ટોપલો, એક માણસને પાણી પીના તદ્દપી જીવ જાય છે. (મંડીળ તેના ઉપર ફેંકીને ટોપલો માથેથી ઉપાડી લઈ દોડે છે.)

ઉદયસિંહ.—પાણી—પાણી—હા.

ચાંદમતી.—પિતા, પાણી લાવી.

ઉદયસિંહ.—(ગળામાં) પ્રેમરાય ફેલે છે ને લાવી ફેલે છે. જીવ આંતરમાં પડ્યો તેથી જ થોભ્યો, નહિ તો નીકળી જાત.

ચાંદમતી.—(તેના મ્હોમાં પાણી મૂકે છે એટલે થોડી વારે શુદ્ધિમાં આવે છે.) પિતા! શાન્તિ વળી?

ઉદયસિંહ.—હા, જરાક વળી. પણ પ્રેમરાય સુખી છે? (આજીને જીવે છે.)

ચાંદમતી.—(મનમાં) અરે હું શું કરું. મારો જીવ ગભરાય છે.

ઉદયસિંહ.—(મનમાં) ફેટો વીંટ્યો છે પણ ચોટલો દેખાય છે. એ તો વનદેવી માં રક્ષણ કરવાને આવી હોય એમ જણાય છે. (મ્હો પોહોલું કરે છે.)

ચાંદમતી.—(પાણી મ્હોમાં મૂકે છે. તે ઉતર્યા પછી રોટલાનો ભૂકો કાપે ખવરાવે છે.) પિતા, ગળે ઉતારો.

ઉદયસિંહ.—(જરા વધારે શુદ્ધિમાં આવતાં) હા, હા, ઓળખી પણ એ ક્યાંથી? એ તો વનદેવી.

ચાંદમતી.—(મનમાં) શું મને ઓળખી? કીક જાણવાથી એમના ગભરાતા જીવને શાન્તિ વળશે. પણ વિગત પૂછશે તો હું શો ઉત્તર આપીશ? (તેને ખવરાવતાં) ચોટલો રોટલો ખાશો તો શુદ્ધિ સારી પેઠે આવશે.

ઉદયસિંહ.—ખાપુ, તમારા હાથમાંજ અમૃત છે. રોટલાના ગરની સાથે તે મારા મ્હોમાં ઝમવું હોય તેમ મને તૃપ્તિ થઈ. મારા ઉપર તમારો ધણો આભાર થયો, તેનો પદલો હું શો વાળી શકું?

ચાંમતી.—ઉદયસિંહજી મને પદલો આપવો પડશે એમ આપ જાણી બેઠા હો તેમ મને અગાઉથી એવો અમૂલ્ય પદલો આપ્યો છે કે મરણ પર્યંત મારાથી વિસરાશે નહિ. (ગભરાઈને) કાણુ આવેછે? શું મેધારિયા! અરે આવી વેળાએ એ ચાંડાળ જ્યાંથી આવી પોહ્યાંચ્યો?

ઉદયસિંહ.—ખાપુ, કાણુ આવેછે, તમે કેમ ગભરાઓછો?

ચાંમતી.—અરે એ તો એનાજ અશ્વાર; મને પકડી જશે તો હું શું કરીશ. મને હવે મારી ચિંતા નથી પણ તમારી છે.

ઉદયસિંહ.—હું રજપૂત છું. મારામાં જીવ હશે ત્યાં સુધી કાઈ તમને આંગળી અડકાડી શકનાર નથી. પણ તમે કાણુ?

ચાંમતી.—નોહોય નોહોય. એના અશ્વાર નોહોય એ તો ચેલી ખાઈ, પણ એને કેમ ખાંધી હશે વાં?

એકુતની સ્ત્રી સાથે બાલાપુરીના અશ્વારો પ્રવેશ કરેછે.

એકુતની સ્ત્રી.—ઓ ખાપજી મને છોડો, હું કાંઈ જાણતી નથી, મને તો કાંઈ અહવારે માથેથી કાઢાડીને એ મંડીલ આપ્યું છે.

પેહેલો અશ્વાર.—રાંડ શંખણી તારા ઉપર અહવાર મોઢ પડ્યો હશે તેથી અમારા રાજાનું મંડીલ આપ્યું હશે નહિ વાં?

એકુતની સ્ત્રી.—ના ખાપજી, મારા માથાનો ટોપલો લઈને તેને પદલે મને એ આપ્યું.

બીજો અશ્વાર.—રામા, પેલો દેખાય તે ઘોડો આપણા રાજાનો; પણ આપણા રાજાજી જેવું કાંઈ જણાયછે ખરું.

પેહેલો અશ્વાર.—હા દેવાજી એમ કાંક છે ખરું. (પાસે જાય)

ચાંમતી.—અરે ઓ ભાઈ! આ ખાઈને તમે કેમ ખાંધી છે?

એકુતની સ્ત્રી.—જીવો ભાઈઆ મંડીળ તમે મને આપ્યું ખરુંકની.

બીજો અશ્વાર.—જો આપણા રાજાજી જડયા ખરા. આપણે એમને માટે ચેટલા પધા અથડાયા.

પેહેલો અશ્વાર.—(ન્યાળાને જાતી) રામા, એ તો નોહોત આપણા રાજાજી. એમના જેવું મોહો ર્યાં છે ને ?

ખીજો અશ્વાર.—મેં ચે દાહાડે આંછે! ભરીને જોયા છે ને ? આ છે, એવા દેખાતા વેગળેથી ભાળેળા. એમના તેજ હાંમુ આપણાથી ટશે ને ટશે કાંઈ જોઈ રહેવાયછે કે શું ?

ચાંદ્રમતી.—જો આ મંડીલ માટેજ આ ભલી પાંધને પાંધી હોય તો એને છોડો. એ મંડીળ મેં એને આપ્યું છે.

પેહેલો અશ્વાર.—ઊભા રોહો, રામા ર્યાં જ્યો પેલો ભીલ ? હા. નાયકની હાથે પેલો આવે.

ભીલ.—જુવો નાયકજી, પેલા ઘોડા ઉપર રાજાજી ચઢ્યા હતા. (ચાંદ્રમતીને જાણત) ઓત્તારી! રાજાનાં લુગડાં તો ખરાં ને રાજા નહોય તો. ભાળો નાયક, આ રાજા હોય ?

પેહેલો અશ્વાર.—એ આપણા રાજાજી નહોય. એ જરા કાળા છે ને આ જરા ગોરા છે. એમનું મ્હો ચપટું છે ને આમનું મ્હો લાંબ તોતલું છે. એડાના જેવું.

ભીલ.—દેવાજીયે ખરી વાત કીધી. વળી નાક ને આંક્રમાં ખહુ ફેર છે. આંમની આંક્રો મરગલા જેવી છે. ને રાજાની કૂત-રાના જેવી છે.

નાયક.—(ચાંદ્રમતીને) તમે કોહો, કુણુ છો ?

ચાંદ્રમતી.—અમે પરદેશી છીયે.

નાયક.—આ ઘોડો ર્યાંથી લાયા ?

ચાંદ્રમતી.—અમને રસ્તામાંથી મળ્યો.

નાયક.—એના ઉપર કોઈ ખેડેલું હતું ?

ચાંદ્રમતી.—ના, કાઠડે આ મંડીલ ભરવેલું હતું અને મેં પેહે-ર્યાં છે તે લુગડાંની ગાંસડી પાંધેલી સામાન ઉપર લટકતી હતી.

નાયક.—અમારા રાજાજીનો ઘોડો અને તેમણે પેહેરેલાં લુગડાં આ પરમાંણે તમારા હાથમાં આવવાનું ચોકકું એસતું આવતું નથી.

ઉદયસિંહ.—ચોકકું એસતું નાં આવે તેમાં એ શું કરે ? એ તો ખરી વાત છે તે કહી દે છે.

પેહેલો અશ્વાર.—બેહ બેહ ડોહળા વગળો. રોખાદિયો કરતો.

ઉદયસિંહ.—ભાઈ! જરા સંભાળીને જોલ.

નાયક.—એમ ચઢીને જોલવાનું કાંઈ કામ નથી. તમે ગમે તે હો પણ અમારે તો તમને દરખાસ્તમાં લઈ જઈને રજુ કરવા પડશે. પછી તમે જાણો ને ન્યાયાધીશ જાણે. અમારું કામ તો મદો પકડીને રજુ કરવાનું છે. આ ઘોડો અમારા રાજાજીનો ને લુગડાં પણ તેમનાં તે તમારી પાહે શી રીતે આપાં તેના ખાતરી થાય એવા જીત્તર તમે આપી હકતા નથી માટે તમે રાજના કદી છો. અશ્વારો ખાંધા એ બને ને દયો દરખાસ્તમાં.

ચાકમતી.—જુવો ભાઈ, ખાંધવાની કાંઈ જરૂર નથી, અમે આ વિચે છિયે. પણ આ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ મને અચાનક આ વનમાં મળી ગયા છે તે પાંચ દિવસલા જુખ્યા ને તરસ્યા છે, તેમને ઉગારવાને માટે આ ખાઈ પાંસેથી મેં ભાથુ ને ખાણી લીધાં માટે આ ખાઈને છોડી મૂકા ને આ વૃદ્ધ માણસને તેને ઉતારે પોહોંઆડી ઘો.

પેહેલો અશ્વાર.—હવે મૂકા તમારી લવરી. થાઓ આગળ.

(બંનેના હાથ ખાંધી લઈ જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ, ખાલાપુરી.

હેરક, અને ભીમજી.

હેરક.—ભીમજી! આજ એવા સમાચાર લાગ્યો છું કે તેના સારો ઉપયોગ કરતાં જો આવડ્યો તો તેથી તારૂં ને મારૂં કામ થાય એમ છે. બને દસ હજારનું એક ગામ અપાવતો વધારે હું માગતો નથી.

ભીમજી.—આપણે બે સગા છિયે ને વળી આપણા બંનેના ભલાનો આધાર ભાયાત ઉપર છે. એનું જો સાઈ થયું તો પછી એક ગામ શું સાત અપાવું.

હેરક.—પેહેલી વારની મારી ખાતમી અને યુક્તિનો તમને ઉપયોગ કરતાં આવડ્યો નહિ. રાણીની અંગતી દાસીને મેં આડું

અવળું સમજવીને કુંવર ચોરી આણ્યો પણ નીકળી કુંવરી, તેમાં મારો કાંઈ દોષ હતો વાં?

ભીમજી.—રાંડ રાણિયે બે જાણ્યાં છે એમ ક્યાં જાણવામાં હતું. પણ પેલી ખાતમી શી છે તે કાલોને?

હેરક.—રાજા ચાર દિવસથી શિકારે ગયા છે. સાથથી વિપ્રુદા પડતાં ત્યાંથી સાથિયો પાછા થાકીને આવતા રહ્યા છે. પણ ખોળ ફરવાને ખીજ માણસો અને અધારો ગયા હતા.

ભીમજી.—વાહરે ભાઈ, કાંમ થયું તો! વાં પછી, પછી,

હેરક.—રાજાજી ખોવાયાની વાત મેં જાણી કે હું તમારે ઘર આવ્યો હતો.

ભીમજી.—હું રાંડનો ગામ ગયો હતો. વાં પછી. રાજાના જણ્યો?

હેરક.—ના, પણ એક રૂપાળો માણસ ઝલાયો છે. તેની પાસે રાજાનો ઘોડો હતો અને લુગડાં પણ તેણે રાજાનાં પેહુશ્યાં હતાં તેને કેદ કરીને આજે કેદમાં નાંખ્યો છે.

ભીમજી.—બહુ સારી ખબર. તારું ગામ હવે પાકી ચૂક્યું.

હેરક.—ઠીક ત્યારે ભાયાત ક્યાં છે? કરાવી આપો મને લેખ.

ભીમજી.—કમુંખો પીને હવણાં આવશે. જો આવ્યા ખરા.

ભાયાત.—(મજ્જા કરતાં) રામ, રામ, હેરક રામ, રામ, બહુ દાહાડે જણાવ્યો તો. કાંય ખબર અંતર.

હેરક.—હા દરબાર. ખબર એ કે આજથી તમે રાજાજી થયા.

ભાયાત.—ગાંડોરે ગાંડો; તે દાઢે મને રાજા બનાવ્યો હતો પણ પછવાડેથી ફશફી જયું. આ ભીમજીની આંખો ક્યાં ઉઘડે છે જયું. રાજા થાતાં થાતાં આ ડાઢી બધી પળી ગઈ ને ડાચુ બધું ખાંચું થઈ જયું.

ભીમજી.—રાજા શિકારે ગયા હતા તેનો પત્તો લાગતો નથી. વાઘ કે વરઝે ફાડી ખાધો હશે. અથવા તો એનો ઘોડો અને લુગડાં સહીત જે માણસ પકડાયો છે તેણે રામશરણે પોહાંચાડી દીધો હશે.

ભાયાત.—કાંમળ થયું તો, જા ભીમ થા હતાવળો. હવે તો કાંક કસ્ય.

ભીમજી.—એ તો ખરું પણ આ હેરકને એક ગામ લખી આપો જે કાળજી રાખીને ખીજી ખખરો લાવતો રહે.

ભાયાત.—મહુ હાં લખો લેખ, હા, હવે હું રાજા થયા.

ભીમજી.—ખાલ હેરક ક્રિયા ગામનો લેખ કરિયે.

હેરક.—હવણાં હું વધારે લોભ કરતો નથી, મને ભીમડિયું ગામ લખી આપો. એટલે થયું.

ભાયાત.—લેને ભીમડિયું, પછી શું.

ભીમજી.—(લેખ લખી સહી કરાવીને.) લે. હેરક આ તારો લેખ જા હવે તું તારા કામમાં લાગું રહે.

હેરક.—(ભાયાતને) રામ રામ રાજાજી. (નમસ્ક)

ભીમજી.—જીવો કાકાર હવે હું પ્રધાન પાસે જાગીશું. એને વીસ ગામનો લેખ કરી આપવો. પડશે ને ખીજું હવણાં દત્તવું પડશે તે જૂદું. જાણોછો? સો સપાડશ ને એક મૂળાપણી.

ભાયાત.—ભીમ તને સદર પરવાનગી છે. તને જન્મ કાલે તમ કરે પણ એક વાર મને રાજા કરને.

ભીમજી.—મને તમે દશ ગામનો લેખ આગળ કરી આપ્યો છે. પણ માટે રાજા છતાં તેનું કાઠવું કરીને તમને રાજા કરવાના છે માટે ખીજાં પાંચ વધારે લખી આપવાં પડશે.

ભાયાત.—ભીમ જો આમ, તું મારો કારભારી તે તને રાજા કરશું, ધીરો રહે.

ભીમજી.—ખાલ માં હું રાજા થવાનો નથી. માથું વેગળું મુકીને કામ કરવાનું છે. માટે તમારા ગરાસમાંથી પાંચ ગામનો લેખ હું લખી લાવું તે ઉપર સહી એવી આપો.

ભાયાત.—તું એવડો અધીરો ચમ થાછ જો. મારા ગરાસમાંથી ગાંમ ચમ માગીશું.

ભીમજી.—આખા દેશના તમે રાજા થશો એટલે તમારો ગરાસ પછી ક્યાં જાહે રહેવાનો છે?

ભાયાત.—બહુ હાર તારે, લખી લાવ લેખ.

ભીમજી.—(મનમાં) ઠાકોર રાજ થાઓ કે એમના એમ આશા-
માં મરે. વાગ્યો તો તીર નીકર ટપો. ખોટું લેણું કાહડીને સાનમાં
ગામાં લખી લેઉં એટલે રાજ નહિ થાય તોય પણ મારી ખાસડે ને
ગામાં પડાવી લઈશ. (ઉતાવળો લેખ લખાવી લાવે છે ને સહી ખેંચાવે છે.)—

ભાયાત.—લે તું રાજ થા, જા હવે પરધાનને ધેર જાવ તારી.

ભીમજી.—આ ચાલ્યો. (લેખ જનમાં મૂકીને જાય છે)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ, પ્રધાનનું ઘર.

પ્રધાન, ભીમજી.

પ્રધાન.—ભીમજી ! તમે ઠીક વેળાએ આવ્યા. કામ સફળ
થવાનું આ પણ એક ચિન્હ છે.

ભીમજી.—હા સાહેબ, રાજતી વાત ખરી કે.

પ્રધાન.—ખરી કે ખોટી, તેનું તમારે શું કામ છે. હું કહું તે
પ્રમાણ કરવાને ભાયાત રાજ હોય તો પૂછી આવો.

ભીમજી.—વગર પૂછ્યે પૂછેલું છે.

પ્રધાન.—તો ઠીક, ત્રીસ ગામ. તોશાખાનાંમાં શિલક છે તે-
માંથી અર્ધોઅર્ધ, અને હંવાણાં દશલાખ રૂપિયા રોકડો.

ભીમજી.—એ શરતો તો કબુલ છે પણ ત્રીજીને માટે પૂછવું
પડશે; કેમકે ઠાકોરની પાસે ઝાઝો જીવ નથી, પેહેલી વારના કાવતરામાં
બધી પુંજ ભોંર મૂકાઈ ગઈ ને વળ્યું નહિ કાંય.

પ્રધાન.—તે વેળાનું પાપ હજી મને નડે છે. ખામાના કેહેવા
ઉપરથી આપણા ખાંલરાજ મારા ઉપર નારાજ રહે છે. મારી સત્તા
ખોઈ કરી નાંખવાને માટે બધું કામ પોતે જાતે કરે છે. ગુણવંત-
રાયની પૂછપરછ કરે છે. અને વળી મને કુવરી માટે એક વાર પૂછ્યું હતું.

ભીમજી.—ત્યારે તમે શું કહ્યું ?

પ્રધાન.—મેં તો કાને હાથ દીધા, પણ ગુણવંતરાયનું કાવ-
તરું છે એમ ખૂબ ઠસાવી દીધું.

ભીમજી.—એ કામમાં તો તમે ખરેખરા ફાવી ગયા. રાણીના મનમાં ખાતરી થઈ ત્યારેજ ગુણવંતરાયને કાઢાડ્યો. નહિ તો એ ક્યાં નીકળવાનો હતો.

પ્રધાન.—રજપૂત ભાઈયે તો ગરાસ ખાઈને કમુંખાના કટોરા ચડાવ્યાં કરવા જોઈયે. આ તો વચ્ચે પડીને કારભાર ડાળવાને મંડી ગયો ત્યારે ખોયો ગરાસ ને દેશવટો પામ્યો.

ભીમજી.—ગઈ ગુજરી જવાઘો ને પરણે તેને ગાઓ.

પ્રધાન.—જાઓ, લેખ ને દશ લાખ લઈ આવો.

ભીમજી.—લેખ લઈ આવું છું ને રોકડ તો હાલ નહિ મળે. આગળ ઉપર રાખો.

પ્રધાન.—ના એમ થાય નહિ, પેટ ભરાયા વિના કોઈ ઉભું રહે નહિ. જીવો હું એમ કરવા ધોઈ છું. રાજગાદી સૂતી રહે નહિ માટે રાજનો પત્તો લાગતા મુધી ભાયાતને રાજ્યાભિષેક કરવાની ખેરવી કંઈ છું.

ભીમજી.—માત્ર એટલુંજ કરીને ખેશી રહેવું નહિ. કેદી પકડાયા છે તેણે રાજને મારી નાંખ્યો. માટે તેને કાંશીની શિક્ષા ઠરાવવી અને વનમાં વિશ્વાસુ અશ્વારોને ફરતા મુકવા કે ભોગભોગે જો રાજ રખડતો મળી આવે તો ત્યાંને ત્યાં તેને પૂરો કરે.

પ્રધાન.—મારા મનમાં એ વિચાર આવ્યો હતો ખરો. પણ ત્રી-તિપ્રભાણે કારુ ચલાવીને સાખીત થાય તો દેહાંતદંડની શિક્ષા થાય. વળી પકડાયલો માણસ કોઈ રાજવંશી અને પ્રતાપિ જણાયછે એણે રાજનું ખુન કર્યું હોય એવો સંભવ નથી.

ભીમજી.—આપણે એવા વિચાર કરવાની શી અગત્ય છે. આપણે આપણા કામ સાથે કામ છે. લોકોના મનમાં શક રહે નહિ એવી જુક્તિ કરવી. રાજ તો અધાં ગાંડો ખમી ગયો છે. આગળ પણ એકવાર એમજ ભૂલો પડ્યો હતો.

પ્રધાન.—એ એની બેહેનના શોધમાં ગુંથાયલો જણાયછે અને તેથીજ આપણું પાપ ખાહાર પડવાની બીક રહેતે હરકે મને કેહેતો હતો કે રાજજી બીજા ત્રીજા લેશ ખાલીને નગરચર્યા જોવા નીકળે. માટે હવે આપણે સાચગત રહેવું.

ભીમજી.—માટેજ હું કહું છું કે ટાઢે પાણિયે ખુસ કાણડો. આવો લાગન્કરીને મળવાનો નથી.

• પ્રધાન.—ઠીક ત્યારે હું પેરથી કહું છું. પણ ન્યાયાધીશ શાહની ડાંડલી છે. એને વગ કરવાનું કેહેવાય એમ નથી. વળી ગુણવંતરાયની ટોળીના એટલો કંટક રહી ગયો છે. મેં તો પાણીચુ આપવાનો ખેદ કર્યો હતો પણ રાજજી વચ્ચે નડ્યા.

ભીમજી.—રાજનું ખુન કર્યું છે એમ જાણશે તેથી એની નજર કપરી રહેશે અને અર્થે કામે એમ જણાય કે આપણી ધારણા એની પાસેથી પાર પડે એમ નથી અથવા પૂરાવો દૂર છે તો એની પાસેથી કામ મંગાવીને તમને ચલાવવાનો ઝ્યાં અધિકાર નથી? તેમ કર્યું.

પ્રધાન.—હું હવે પાકો ઘાટ ધડું છું. તમે પણ પૂરાવો કરવાની તૈયારીમાં રહેજો કે અગત્ય પડે તો દાખલ કરવામાં આવે. પેલા રામદાસ શેઠના છોકરાનું શરીર રાજજી ભેડું છે. માથું ગધું ને ધડ રહ્યું તો તે રાજનું ઠરાવી દેવાય એમ છે.

ભીમજી.—એ માફ કામ, પણ વનનો જાપતો પાકો રાખજો.

પ્રધાન.—મારી વિશ્વાસુ ટુકડી હવણાંજ વનમાં મોકલું છું. લઈ જાઓ આ માણસને, લેખ એની સાથે મોકલી દેજો.

ભીમજી.—ખડુ સાઈ (જયજી.)

પ્રવેશ ૬ દ્વે.

સ્થળ, ખીજા ન્યાયાધીશની કચેરી.

ખીજો ન્યાયાધીશ, ચાક્રમતી, ઉદયસિંહ, ચોપદાર-ઈત્યાદિ.

ખી૦ ન્યા૦—ચોપદાર કેદિયો હાજર છે ?

ચોપદાર.—હાજી (તમને ખબર કરે છે.)

ખી૦ ન્યા૦—કેદિયો, સાંભળો !

અંક પેહેલાનો કેદી ચાક્રરાય ગુણવંતરાય જાતે રજપૂત લખાવે છે કે, હું પ્રેમપુરીથી આવ્યો છું. તેમજ કપટપુરીના યુવરાજ મેધારિરાયની સોખતમાં આવેલો કબુલ કરે છે અને તેના ઘોડો લઈને તેની પાસેથી નાશી ગયાનું પણ કેહે છે. એને જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું

કે તારી પાસે ઘોડો છતાં અમારા રાજાજનો ઘોડો ક્યાંથી લાવ્યો ? ત્યારે તેનો ઉત્તર આપેછે કે મેધારિરાયના ઘોડા ઉપર સામાન ન હતો તેથી એ ઘોડો મેં મુકી દીધો. અને સામાન સહિતનો ખીજો ઘોડો અચાનક મને મળી આવ્યો તે પકડી લીધો. રાજાજનો પોશાક પણ એમજ એને મળી આવ્યો એમ કહેછે. એ કવળ બનાવટ છે, કારણ ત્રીસમા નંબરનો સાક્ષી મેધારિરાય કપટપુરીનો યુવરાજ છે તે પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ કહેછે કે “હું દેશાદત કરવાને નીકળ્યો છું. રસ્તામાં આ કેદી સાથે મળાપ થતાં એનો જીવ મારી સાથે મળી ગયો. એટલે એણે મને કહ્યું કે અસલ અમે ખાલાપુરીના ભાયાત છિયે. મારા પિતા ગુણવંતરાયનો ગરાસ જમ કરી ખાલસા કર્યો ને અમને દેશવટો દીધો ત્યારથી અમે પ્રેમપુરીમાં આવીને રહ્યા છિયે. પણ અમારો ગરાસ પાછો વાળવાને હું આવ્યો છું. રાજાને કતલ કરીશ એટલે માંડે કામ થશે. મેં એને સમજાવ્યો કે એવું પાપકર્મ કરવું નહિ, એટલે એના મનમાં વેહેમ આવ્યો કે એ મારી વાત ઉઘાડી પાડશે તેથી મને કટાર મારીને નાશી ગયો.” ગુણવંતરાયની આગળની ચાલ સાથે આ વાત ખીલકુલ મળતી આવેછે. આખું રાજ લઈ લેવાને માટે ખાલારાય ધાવણા હતા ત્યારે તેમને ચોરી લેવાના ઇરાદાથી તેમની સાથે જન્મેલાં તેમનાં બેહેન ચોરી લઈને તેમનું ખુન કરેલું તે ઉપરથી એના ગરાસ જમ કરીને દેશવટો દીધો છે. તો હવે પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા સારૂ પોતાના દીકરા ચાંચરાયને તેણે મોકલ્યો અને તેણે આપણા પ્રજાપાળ ખાલારાયનું ખુન કર્યું આઠમા અંકના સાક્ષીથી સાબીત થાયછે. તે કહેછે કે “રજુ કરેલી તરવારવતે રાજાજના ઉપર ધા કરતાં વેગળેથી મેં એને જોયો અને હું ત્યાં દોડી ગયો એટલામાં તો એ દુજે એનું કામ પૂરું કરી દીધું” માટે અંક પેહેલાના કેદી ચાંચરાય ગુણવંતરાયને ફાંસી દેવાની શિક્ષા કરવામાં આવેછે. અંક ખીજાનો કેદી ઉદયસિંહ પ્રેમપુરીનો રહેવાસી છે એમ પોતે કબુલ કરેછે. અને ઘણાં વર્ષથી આપણી ખાલાપુરીમાં આવીને વસ્યો છે તે ગુણવંતરાયનું માણસ માલમ પડેછે અને એનો વિચાર રાજનું

પુન કરવાનો પ્રથમથી હતો એમ ચંક ૫, ૬, ૭ ના સાક્ષીથી સા-
ખીત થાયછે. ૫ની ચંક ૮ નો સાક્ષી લખાવેછે કે ચાંદરાયે ખાલા-
રાયને ધા કર્યો તે વેળાએ આ ઉદયસિંહે તેમના હાથ ઝાલી રાખ્યા
હતા. માટે પુનના કામમાં મદદ કર્યાનો ધુનો એનાઉપર સાખીત
થાયછે તેથી એને પણ દેહાંતરની શિક્ષા કરવામાં આવેછે. આ
ખંધુ કાવતરે ગુણવંતરાયની સલાહથી થયેલું છે માટે એની ખાખતમાં
આપણા નવા રાજાજી ભાયાતરાયે કાંઈ ઉપાય લેવા જોઈયે. ચોપ-
દાર ખાલાવો મેહેતરને અને ૨૦૦ અથારોની એક ટુકડીને કે આ
દુટોને લઈને ફાંસી દે.

ચોપદાર.— ખલુ સાર. (તમ કરેછે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ, ફાંસી દેવાની જગ્યા.

ચાંદમતી, મેહેતર, ઉદયસિંહ ઇત્યાદિ.

ચાંદમતી.—ના, હું સૂળિયે નહિ ચડું. મારા લ્હયના પલંગમાં
મારો પ્રેમરાય પોહોડ્યો છે. તે નિરપરાધી છે તે ન વિધાય, તેને આ
સૂળીની અણી ભેદે નહિ માટે હું સૂળિયે નહિ ચડું.

મેહેતર.—અલ્યા મૂચ લવરી, નાંચ એ તો હૂંલી. આંછો ધૂડી છે.
આ દોયડું હાપના જેવું લંટકેછે એનો ફાંસો તારા ગેજાત્સાં ધાલીને
હમડીના ઝાડ ઉપર ગલકુ જંમ હેચેસેકને તમ તને હેચાડશું.

ચાંદમતી.—ત્યારે તો તારો પાડ, મારા લ્હયમાં મારો પ્રેમ-
રાય ખિરાજમાં ન છતાં મારું મરણ આવશે તેથી હું રાજી છું.

મેહેતર.—લે આ ખરજી ને પેડા ને જામેલી, પેડા ફાંસીને ખા.
બો હવાદ લાગશે. એ દેહીને મારા મોમાં તો પાંણી છૂટેછે. હમ
જોકેને, જીવતાં જનાવર વાઢતાં માંદથી જંમ લોઈની રોડા છૂટેકેને
એમ પાંણી છૂટેછે.

ચાંદમતી.—ભાઈ, મારે નથી ખાવું. તું સુખેથી ખાજે પણ
મારા તરફડતા જીવનો વેહેલો નીકાલ લાવ.

મેહેતર.—જો, લોક કેહેછે જો આભલાંમાં ભગવાં ન છે, હું તો

ચાંચ દેખતો નથી. પણ એમ કહેસે ખરા અને વળી અમનેકને હાથમે કહી રાધુ છે ને નેને કાશી દેકને તેને છેલાવેલા ભગવાન ભજવાનું કહે.

ચાંદ્રમતી.—ખરી વાત હું પરમેશ્વરની પ્રાર્થના અને સ્તુતિ કરું છું.

મેહેતર.—કર તારે તું તારા પોકાર. મેકને મારી આવડી જામરમાં હાત વીહાં ને હાત જણાંને લટકાંની દીધાં છે, તેમનું કાઈનું ભગવાંને કાંને હાંભળ્યું મેં દીધું નથી. તો તારૂં ચાં હાંભળવાનો છે.

ચાંદ્રમતી.—(ચાંચાયા અપવા મરેકી રાગની સાખી.)

પરમેશ્વર, સર્વેશ્વર, ધધર સર્વે સ્થળમાં રાત્રે,
 ઋષિમતિ ગતિ નવ પારજ પામે અદૃશ્ય એમ બિરાત્રે;
 દીનદયાળ કૃપાનિધિ પ્રભુ ! હું, તુજને વિનવું આત્રે,
 ફૂડાં કામ ન કંદિયે કીધાં, તો ગતિ આ શા કાત્રે ? ૧૯૮
 ચેતી ચાલી, બહુ સંભાળી, આત્રા તારી પાળી,
 નથી રીતે તું જગપતિ મેં એવી રીતિ ઝાલી;
 તોપણ જ્યારે આ પદને હું છેવટ વેળા પામી,
 એ ઉપરથી એમજ જાણું, મુજમાં સ્ફોટી ખામી. ૧૯૯

મેહેતર.—તાણેજ તારે લટકવાનું થયું છે તો, ભગવાંન તો ભગતો જોરાવર છે.

ચાંદ્રમતી.—ખેટાં, ખોટાં ફળને પામે, પારો તારો ધારી,
 પેલા ભવનાં પૂરાં પાપે દુઃખદરિયામાં દોરી;
 ન્યાયી પ્રભુ તું તુજને કાઈ દોષ ન દેવાં નેવો;
 “કરણી તેરી પાર ઉતરણી,” તુજ દહેરો એવો. ૨૦૦

મેહેતર.—ધુ તો પાહરો, તાણે ભરવાને ડરું છું ચમત્રે ?

ચાંદ્રમતી.—(હરિગીત છંદ)

મુજ મનવિષે સંકા અને આશા ભરેલી છે ધણી,
 મરવું ગમે નહિ તે થકી, નહિ ખીક ખીજ કો તણી,
 પ્રિયતમતણું શું થયું હરો, સાચો શું તે મુજશું હરો ?

શી માતપિતાની વલે, કુળલજ્જાભણને ધારશે,
લજ્જાંબુ નથી કુળ કાણ એ મન તેમને ઉતારશે;
નિરપરાધિ માસ્ત્રાં જાય તે, તુજ ન્યાયમાં નથી છાજતું,
કરજોડી માગું કરગરી થા સાંચ ઈશ્વર આજ તું. ૨૦૨

મેહેતર.—હોવેતો તને પાપાને ઉગારવાને તે વાટ જોઈ રયો છે.
થા ઉતાવળો, લે ધાલ કે આ કાંહો.

ચામતી.—ભાઈ મેહેતર, તને તારું કામ કરતાં અટકાવવાને
હું ખાજતી નથી. પણ કૃપા કરીને તું મારાથી દૂર રહે, હું મારે હાથે
કાંસો મારા ગળામાં ધાલુંધું. જગત્રાતા જો હું નિરપરાધી હોઉં તો
તું મને તારજો. (કાંસો ગળામાં ધાલીને લટકે છે અટલે દોરડું નાચે કુટી પડે છે.)

લોકોનું ટોળું.—નિરપરાધી, ખરો નિરપરાધી. સાખાશ, સાખાશ.
નાયક.—બકવા મૂકો, દૂર થાઓ.

મેહેતર.—હાંચ કે આ તો હાથો કર્યો. પણ ચમ મૂકી દેવાય
જો. મને છાનુંમાનું કહી તો રાજ્યું છે જો દોયડું ટૂટી જવાથી ચેટલાક
કહિયોને જીવતા મુકવામાં આવેછે તમ આંને થાય તોપણ ફરીને લટ-
કાવજો. માટે હવે મારે તો તમ કરવું. (ફરીને દોરડું મજબૂત પાંધેછે.)
લે અહ્યા. હવે લટકે ફરીને, આવ હું તારો જીવ જમના હાથમાં હોંપું.

ચામતી.—મારો જીવ મારા હેઠમાં નથી તો તે તું શી રીતે
કાહાહી રાકીશ તે તો પ્રેમરાયના હૃદયમાં જઈને પેહો છે. દીનદયાળ
પરમેશ્વર મારી તને છેલ્લી પ્રાર્થના છે કે તું મારા પ્રેમરાયને સુખી રાખ
જાજો. એની સર્વે આશાઓ પૂર્ણ કરજો. મારાં માતાપિતા ઉપર
કૃપાદૃષ્ટી રાખજો. મારી પ્રિયસખી ચતુરિયે જો કાંઈ અપરાધ કર્યો
હોય તો હું તેને ક્ષમાકરુંધું માટે એને સુખી રાખજો. અહો સખી
ચતુરી, તું તારા પ્રતાપરાય સાથે સુખી રહેજો. કૃપાળુ ભગવાન એ
જોડાને તું સુખી રાખજો. આ પ્રમાણે દુઃખમાં પીલાવું તેના કરતાં
મરવું એ ઉત્તમ છે.

(ગળામાં કાંસો નાંખવા જાય છે. અટલામાં હૃદયસિંહને લઈ આવે છે)

હૃદયસિંહ.—મને જિવન આપનાર મારે માટે મારી આંખો
આગળ લટકે તે મારાથી નહિ જોવાય. ભાઈ મેહેતર પેહંસો મને

ફાંશી દે. પણ એક ખીજના મનમાં ધણી શંકાઓ રહી ગઈ છે મારે
અમને જરા વાત કરવાદે.

મેહેતર.—મેરને વેગળો ડોહલા, ઢચરા. વાતો કરવી હોય તો
આભલાંમાં કરજો.

ઉદયસિંહ.—અહો ભગવાન રાજમાતાનું શું થયું હશે? તે ક્યાં
જતાં રહ્યાં હશે? એમના સમાચાર આ વેળાએ મને કાણુ કહે?

ચાંમતી.—રાજમાતા કાણુ? આ તો નવાઈની વાત.

મેહેતર.—મેર છાંનો વાતો થાય નહિ. ધાવુ ફાંહો.

ચાંમતી.—આવું કહણુ લદ્દય હોય નહિ તો આ કામ તારાય
કમ થાય? પણ ભાઈ મેહેતર! આટલો તો ખુલાસો કરી લેવાદે.
તારી આવી કરણી સાથે મારા આશીર્વાદથી તારું કદ્યાણુ થશે.

ઉદયસિંહ.—આવી દુઃખની વેળામાં રાજમાતાસંબંધીના સમા-
ચાર જો તમે જાણો તો—

મેહેતર.—જોને લુચ્યો ડોહલો ઢચરો બકબક કરેછે. મેરને
છાંનો મેર (ચાંમતીને) આંમ આવ અલ્યા તારા ગળામાં ગળ્યો લાગે
એવો ફાંહો નાંખું.

ચાંમતી.—ભાઈ, તું દૂર રહે, હું મારે હાથેજ ફાંસો નાંખું.
દીનદયાળ પરમેશ્વર મને આ પૃથ્વી ઉપર દયાય મળ્યો નહિ તો તારી
હજીરમાં આપજો. (ફાંસો ઘસેછે.)

(નપથ્યમાં) ફાંસો ખાઓ નહિ, થોભો ભાઈ તમે નિરપરાધી
છો, થોભો.

એક સ્ત્રી અને મુખ્ય ન્યાયાધિશ, પ્રવેશ કરેછે.

ચાંમતી.—(જાત) આ પ્રમાણે મને તારનાર કાણુ? અરે
કાણુ આ. શું મારી પ્રિય સખી ચતુરી મને ઉગારવા આવી (તને
જોછે.) આનું નામ પ્રીતિ, આનું નામ પ્રેમ, આનું નામ મિત્રાઈ. આનું
નામ રનેહ. આ મને દુખમાંથી તારનાર મારી વાહાણી ચતુરી, તે
મને જિવનદાન તો આપ્યું પણ મારું ખરૂં જિવન ક્યાં છે? મારો
પ્રેમરાય, મારો પ્રાણ, મારા લદ્દયનો રાજા, હવણાં ક્યાં ખીરાજેછે?
ચતુરી, તું કહીદે, તે કુશળ છે?

સ્ત્રી.—(સાનદાસદેવ પાખાને) અહો ! મારી ઈચ્છા પૂર્ણ થવા સરખો આ એક નવાઈ જેવો ખનાવ છે. ખાપુ, આ તમારું ખોલવું મને આશ્ચર્ય પમાડે છે તોપણ એમાં ઘણી સત્યતા છે. તમે જે ચતુરી કાઢો છો તે હું ચતુરી નથી તોપણ તમે ઝટપટ કાઢો તે ચતુરી કાણુ છે ? તે ક્યાં છે ? તેનાં માખાપ કાણુ છે ?

ચાંદમતી.—પ્રિય ચતુરી, આ વેળા હસવાજોગ છે ? તું નમેહેરી થા માં, એક વાર મારા પ્રિયતમના સમાચાર કેહે અને જો તે કુશળ હોય તો પછી તું આહાય તેટલું મસ્કરીનું ખોલ. મારા પોશાકથી તું ઠગા નહિ. હું તારી પ્રિય સખી ચાંદમતી છું.

સ્ત્રી.—તું પુરૂષના વેશમાં સ્ત્રી છે તો મારી ખેલેન છે. મારી ખેલેનનો પત્તો લાગવાનો સમય આવ્યો છે તોપણ હું તને મારી ખરી ખેલેન લેખીશ. પણ તું કેહે ચતુરીનું મ્હો મારા જેવુંજ છે ?

ઉદયસિંહ.—તમે ચતુરી ના હો તો હું કહું છું કે જે ખરી ચતુરી છે તે જો તમારી પાસે ઉભી કરી હોય તો તમે પદલાઈ જાઓ. ચતુરીની વાત ઘણી ભેદ ભરેલી છે. પણ તમે કાણુ છો એ જાણ્યા વિના ભેદ કોણાય એમ નથી. મરવાની અગાળી કોઈનું સાઈ કરી રાકાય તો મનને સંતોષ થાય, એ વાત ખરી પણ—

ચાંદમતી.—ઉદયસિંહ, મારા પિતા, આ મારી સખી ચતુરી નહિ ? અરે ત્યારે ચતુરીની ખેલેન હશે. પણ રોહો. ચતુરીને—

ઉદયસિંહ.—ગમે તે હો પણ માખાપનું નામ જાણ્યા વિના ભેદ કેમ અપાય ?

મુખ્ય ન્યાયાધિશ.—મહારાજ ! આપણા અધિકારીની ટુકડી આવી પોહોંચી. ખરી વાત કેહેવાને હવે હરકત નથી. મારી ખાતરી થાય છે કે રાજખેલેનનો ખરો પત્તો હવે હાથ લાગશે.

સ્ત્રી.—(પાતાના સ્ત્રીના પોશાક કાઢાઈ નાખીને) હું આ ખાલાપુરીનો રાજા છું, મારું નામ ખાલારાય છે. તમે જે નિરપરાધી છો મારે તમને કોઈ ફાંસિયે દેનાર નથી. જે લોકોએ કપટ રચ્યું છે તે લોકો એજ ફાંસિયે હવાણાં લટકશે. હવે તમે સાચી વાત જે હોય તે મુખેથી કાઢો.

ચાંદમતી.—અહો તમે રાજા છો ! ત્યારે ચતુરી શું એક રા-

જાતી બેહેન? હા, મને સાંભર્યું. ઉદયસિંહ તમે જ્યારે આટલી વાત જાણાછો ત્યારે રૂમાલની વાત પણ જાણતા હશો અને ચારે છેડે દુહાની અકકી તુક છે.

બાલારાય.—બેહેન, કોના રૂમાલને છેડે? બોલો એ દુહો, સત્વર બોલો. શું રૂમાલને ચારે છેડે દુહાની અકકી તુક છે?

ચાંદ્રમતી.—કેમ ઉદયસિંહ તમે શું કોહાછો?

ઉદયસિંહ.—તે રૂમાલ મારા જોવામાં આવ્યો છે. હવે સુખથી તે ઉપરની કવિતા તમને સાંભરતી હોય તો બોલો.

ચાંદ્રમતી.—ઓ મારી પ્રિય સખી ચતુરી! તારા જીવનમાં આવો ભેદ હોતો!

બાલારાય.—બેહેન, મારી વાહાલી બેહેન તમે તે દુહો સત્વર બોલો, વાર થાયછે તે મારાથી વેઠતી નથી. ઉતાવળાં બોલો. સાંભરે નહિ તો સંભારી કાઢાડો.

ચાંદ્રમતી.—(જાલેછે) બાળક આ રજપૂતનું

લાલું રાખો સાથ

પુરી પ્રીતિથી પાળજો

રીઝવવા જગનાથ.

બાલારાય.—અરે, જગનાથ મારો પિતા, અને એ રજપૂતનું બાળક. ન્યાયાધિશ, હવે શો સંશય. એનું નામ ચતુરી છે? આ મારી વાહાલી ચતુરી, તુને ત્યાં કોણ લઈ ગયું. તારી સ્થિતિ કેવી થઈ?

ઉદયસિંહ.—એ નક્કી આપનાં બેહેન છે. દુહાની પ્રત્યેક લીટીનાં બેહેલા અક્ષર લેતાં તમારી રાજધાની ખાલાપુરીનું નામ નીકળેછે અને આપનાં પિતાનું નામ જગનાથ છે. તો હવે કાંઈ સંશય નથી.

ચાંદ્રમતી.—મારી પ્રિય સખી એક રાજવંશી ઠરી એ જોઈ મને બહુ આનંદ થયો.

બાલારાય.—પણ તે જ્ઞાને ત્યાં છે? એની સ્થિતિ જળવાઈ છે કે નહિ? આ બેહેન, આ મારી વાહાલી બેહેન તારું નામ ચતુરી કોણ ખાડ્યું? તને કોણ ધવરાવીને ઉછેરી? મારી બેહેન, આ મારી વાહાલી

ખેલેન એક રાજકન્યા જન્મતી સાથેજ આવી ગીતે પચ્ચશ પડી !
અરે તને શાં શાં દુઃખ પડ્યાં હશે તારૂં સર્વે વૃત્તાન્ત હું તારે શ્રી
મુખેથી ક્યારે સાંભળીશ. ઓ ખેલેન, ઓ ખેલેન, હું શું કંઈ તો તને
ઝટપટ મળાય. પરમેશ્વરે માણસને પાંખ કેમ ના આપી ! બાપુ તમે
સત્વ કાઢો એ ક્યાં છે? એની સ્થિતિ કવી છે ?

ઉદયસિંહ.—એમની સ્થિતિ હંચ રહી છે.

ચાંમતી.—સાવકારો બધી વાતનો ખુલાસો કરીશું પણ પ્રે-
મપુરીમાં મ્હોદું બંડ મર્યું છે. મારો પતિ પ્રેમરાય, અને ચતુરી
તથા તેનો સ્વામિ એક હંચો રાજવંશી, તેનો પિતા અને મારો પિતા
એ બધાંને કેદમાં પૂસ્તાના સમાચાર મેં નીકળતાં સાંભળ્યા છે.

બાલારાય.—ત્યારે શું મારી વાહાણી ખેલેન પરણી છે ? અરે કાને?

ચાંમતી.—પરણી નથી પણ પરણ્યાં નથી છે; અને તેથી
તમારે શરમાવું પડે એમ નથી. તે મહાપ્રતાપિ કુલીન રજપૂતખંડો છે.

બાલારાય.—ત્યારે તો ઠીક.

મુખ્ય ન્યાયાધિશ.—મહારાજ, આ ચાંમતી આપના ભાયાત
ગુણવંતરાયની પુત્રી છે. અને એમના ઉપર ખેલેન વિષેનો અપરાધી
મુકવામાં આવ્યો હતો તેનો હવે ખુલાસો થયો. જે લોકોએ પ્રથમ
કપટ રચીને ગુણવંતરાયને માથે નાંખ્યું હતું તેઓની બધી વાત લ-
ખિત પુરાવા સહિત ઝલાઈ છે. (અધ્યક્ષની ટુકડીના સુબેદાર સાથે
આવેલી પત્રિકા આપે છે.)

બાલારાય.—(વાંચીને) ચાંમતી, મેં તમને મારી ખેલેન કહી
તે પ્રમાણે તું મારી ખરી ખેલેનજ નીકળી. ગુણવંતરાય નિર્દોષ ઠર્યા
એથી પણ મને આનંદ થયો અને મારી ખેલેનનો પત્તો લાગ્યો તેથી
હું અતિ પ્રસન્ન થયો છું. મુખ્ય ન્યાયાધિશ હું તમને મારા મુખ્ય
પ્રધાન ઠરાવું છું. આજનેઆજ ચાંડાલ ચોકડીવાળાઓનો ન્યાય ક-
રીને તમને શિક્ષા કરો એટલે રાજ્યમાં ગડબડાટ થઈ ગયો છે તે સર્વ
સમાધાનીપર આવે અને આવતી કાલે હું મારી સેના લઈને પ્રેમપુરી
ચાંમતી સાથે જઈશ, ત્યાં મારે ઘણું કરવાનું છે.

ત્યાં આડું આવળું થઈ જશે તો મહાસંતાપ થશે. પેલો ચાંડાલ મે-
ધારિણી જોઈ મને અપરાધી કરાવવાને ખોટી સાક્ષી પૂરી છે તે પ-
કડાયો છે કે નહિ ?

મુખ્ય ન્યાયાધિશ.—તે હવણાં કેદમાં છે એ વાતનો કરો
હથોળવ રાખશો નહિ.

ખાલારાય.—હું હવણાંથીજ સેનાની તૈયારી કરાવું છું. ચાલો
આપણે દરબારમાં. (સર્વે નીકળે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થલ, રાજમાર્ગ.

પેહેલો નાગરિક.—કેમ રામાનંદ જોયું ! આજે સત્ય કેવું તરી
આવ્યું ?

બીજો નાગરિક.—હા, ખાપુભટ્ટ, હું તો બધું સાંભળીને દિગ્ભ્રમ
ખતી ગયો. પેલી બેઠે બાકળી ખતી ગયેલી ખાયડીનાથી બધો પત્તો લાગ્યો.

ત્રીજો નાગરિક.—શો પત્તો લાગ્યો.

બીજો નાગરિક.—આપણા રાજાજી શિકારે ગયા હતા ત્યાં કાઠ
મહાપ્રતાપિ રજપૂતાણી ઘેલી ખતી ગયેલી નગરમાંથી નાશી ગઈ હશે
તેની દાસીનો તેમને ભેટો થયો.

ત્રીજો નાગરિક.—વાર પછી, પછી.

બીજો નાગરિક.—તે દાસિયે કહ્યું કે મારી રોમણી ગુફામાં
પેશી ગયાં છે.

પાંચમો નાગરિક.—આથમણી દિશાએ પેલા વડની ઘટા નીચે
રાક્ષસની ગુફા કેહેવાય છે એ કે શું ?

પેહેલો નાગરિક.—હા, એજ.

ત્રીજો નાગરિક.—ખાપુભટ્ટ, તમે છાના રોહો, રામનંદને કેહેવા દો.

બીજો નાગરિક.—પછી રાજાજી માંહ પેશીને ડોશીને બાહાર
કાઢાડી લાવ્યા ને તેની દૃષ્ટિ રાજાજી ઉપર પડતાં તે તો મારા કુવર,
મારા દીકરા એમ કહીને બહુ ગાંડાં કાઢાડવા લાગી ને પાછી ફરીને
ગકામાં પેશી ગઈ.

ચોથો નાગરિક.—આ તો બહુ આશ્ચર્યની વાત, શાં પછી ?

બીજો નાગરિક.—દાસિયે પછી આપણા રાજાજીને કહ્યું કે તમારો રાજપોશાક અને અલંકાર જોઈને એમને ધણી ઘેલછા આવે છે માટે તે ઉતારીને અંદર જાઓ.

ત્રીજો નાગરિક.—રાજાજીનું ધરેણું એમ કરીને લઈ જવું તું કે શું ?

બીજો નાગરિક.—ના, ના, એમ જણાય છે કે ગાંડી થઈ ગયેલી બાઈ કાઈ રાજવંશી છે.

પેહેલો નાગરિક.—રામાનંદ તમે વચ્ચે કેહેવાનું બૂઝી ગયા : ગાંડી બાઈ બાહાર આવી ને આપણા રાજાજીયે તેના સામું જોયું તો શુદ્ધબુદ્ધ પોતાની માતા જેવું જ મોહો દીકું.

ચોથો નાગરિક.—રાજમાતા તો એ રૂઢાં દરબારમાં.

બીજો નાગરિક.—સર્વે વૃત્તાન્ત ઉપરથી એમ જણાય છે કે આપણા રાજાજીને ને તેને કાંઈ સગપણ નીકળશે ખરું.

ત્રીજો નાગરિક.—એ તો ઠીક પણ પછી શું થયું ?

બીજો નાગરિક.—રાજાજીને ગળે વાત ઉતરી એટલે એમણે પોતાનો પોશાક ઉતારીને ગાંસડી બાંધી ઘોડાને સામાને ભરી, મંડીલ પણ કાઢે લટકાવ્યું ને ધરેણું હતાં તે પેલી દાસીને આપ્યાં.

ચોથો નાગરિક.—દાસી ધરેણું લઈને નાશી ગઈ હશે તો વાંચ ?

બીજો નાગરિક.—ના ના. નાસે શું. રાજાનો ઘોડો ઝાલીને એ બાહાર ઉભી રહી. એટલામાં ઘોડો ભડકીને તેના હાથમાંથી નાઠો એટલે બિચારી દાસી તેની પછવાડે દોડી પણ કહીં પત્તો લાગ્યો નહિ તે ઘોડો આપણા પેલા ગુણવંતરાયની છોકરી ચાંદમતીના હાથમાં આવ્યો તે ઉપરથી તેને ચોર બનાવીને પેલા ભાષાતની તરફથી ટોળીવાળાએ કાંચી દેવરાવાની તાલમેલ કરી હતી.

ત્રીજો નાગરિક.—શિવ ! શિવ ! કેવો અન્યાય. એ ગુણવંતરાય અહીં હતા ત્યારે દરબારમાંથી આપણને બહુવાર દક્ષિણ મળતી હતી. એનું ડાહ્યાપણ મંત્રીના કરતાં પણ સવાયું હતું. શાં પછી.

બીજો નાગરિક.—રાજાને બોળવા નીકળેલા માણસોના હા-

થમાં પેલી દાસી ધરેણાં સહિત પકડાઈ તેને મુખ્ય ન્યાયાધિશ પાસે લઈ જતાં બધી વાત ઉઘાડી પડી.

ત્રીજો નાગરિક.—પેહેલીવારનો ન્યાય ખીજ ન્યાયાધિશ પાસે કરાવ્યો હતોને અને મુખ્ય ન્યાયાધિશ પાસે કેમ લઈ ગયા !

પેહેલો નાગરિક.—રીત પ્રમાણે મુખ્ય ન્યાયાધિશ પાસે ન્યાય કરાવવો જોઈયે પણ પેલા ચાંડાલ લોકોની કારીગરીથી ફરફાર કર્યો હતો. બિચારા રામદાસના છોકરાનું માથું કાપી નાંખીને રામગરની વાડીના કૂવામાં નાંખ્યું ને ધડ રાજનું ડરાવ્યું. કેવા પાપી ?

ત્રીજો નાગરિક.—શો ગજબ ! એ વાત બધી ઝલાઈ કે ?

પેહેલો નાગરિક.—હા. ને જાણ્યુંકની, ભાયાતને ગાદિયે બેસાડ્યા પછી કદાપિ રાજા જો હાથ લાગે તો મારી નાંખવાને અચારો વનમાં મૂક્યા હતા ?

ચોથો નાગરિક.—પાકા ઠક. વાર ત્યારે વનમાંથી રાજા જીવતા શી રીતે આવ્યા ?

પેહેલો નાગરિક.—પેલી દાસીને મુખ્ય ન્યાયાધિશ પાસે બૂલવી લઈ ગયા એટલે તેમને મૂળમાં રાક પડ્યો હતો ને રાજા જીવતા છે, એમ કહ્યું એટલે છુપો તપાસ કરતાં બધી વાત ઝલાઈ આવી.

પાંચમો નાગરિક.—અને જાણ્યુંકની. મુખ્ય ન્યાયાધિશ પેલી દાસીને લઈને ગુફા આગળ ગયો ને રાજાજીને સ્ત્રીના વેશ પેરાવીને લાવ્યો. કારણ રાજાને ઓળખે તો પેલી ચાંડાળ ગોળિયે મૂકેલા માણસો તેને મારી નાંખે !

ત્રીજો નાગરિક.—હા હવે ભેદ સમજાયો. આશમતીને ફાંસી દેતાં રાજાજી, મુખ્ય ન્યાયાધિશ સાથે એ રસ્તે ઘડને આવતા હતા તેમણે ફાંસીનું કામ અટકાવ્યું ને રાજાજીને જોઈને પેલી આશમતી ચતુરી ચતુરી કેહેવા લાગી તેથી પછી રાજાજીને ના પત્તો પણ લાગ્યો.

પેહેલો નાગરિક.—હા. જીવોની ભાઈ. પરમેશ્વરે કેવો તાકડો આપ્યો ! એક પાપીની મનકામના પૂર્ણ કરવા કેટલાં મનુષ્યોના પ્રાણનો પ્રાત થાત.

ચોથો નાગરિક.—આટલું બધું કાણે કર્યું ?

ખીજો નાગરિક.—પેલા પાપી ભાયાતને ગાદી મળવા માટે પ્રધાન, ભીમજી, ને હરેક, બધાં ધણાં વર્ષથી પ્રયત્ન કરતા હતા તેમણે; પણ તેમનો પાપનો ઘડો ભરાયો એટલે સપડાઈ ગયા.

ત્રીજો નાગરિક.—તેમની વાત શી રીતે ઝલાઈ ?

પેહેલો નાગરિક.—ખીજા ન્યાયાધિશની ખાનગી પેટ્ટીમાંથી પ્રધાનની ચિઠ્ઠી નીકળી તથા ખીજા લેખ પકડાયા, તેમજ પ્રધાન તથા ભીમજીને ભાયાતે લખી આપેલા લેખ પણ ઝલાયા ને જે સાક્ષિ-યોને પૈસા-આપીને ખોટું બોલાવ્યું હતું તેઓએ સાચી વાત કહી દીધી.

ચોથો નાગરિક.—ત્યારે તો એ બધાંને દેહાંતરુંડની શિક્ષા કસ્યાની વાત ચાલી છે તે ખરી હશે.

ખીજો નાગરિક.—હા, આજે સાંજે તેમને ફાંસી દેશે.

ચોથો નાગરિક.—પણ કેહેછે ને ભાયાતની પાસે એક પાળી રહી ગઈ હતી તેવતે તેણે કેદમાં પોતાનું ગળું કાપી નાંખ્યું ?

ત્રીજો નાગરિક.—હા, મેં પણ એમજ સાંભળ્યું છે.

પેહેલો નાગરિક.—ફાંસિયે લટકવું નહિ ગમ્યું હોય ત્યારે એમ કર્યું. ભાગ્યમાં રાજ્ય નહિ ને રાજ્ય જોયતું હતું !

પાંચમો નાગરિક.—ત્યારે આટલી બધી સેનાને તૈયાર કરીને રાજ્ય ક્યાં મોકલેછે ? કદાચ દેશ છતવા જાયછે ?

ખીજો નાગરિક.—પોતાની બેહેનતો પત્તો લાગ્યો છે અને એમ સાંભળવામાં આવ્યુંછે કે પ્રેમપુરીમાં તેને ત્યાંના રાજાએ કેદમાં પૂરીછે તેને છોડાવા જાયછે. અરે આ બધા લોક ક્યાં ચાલ્યા ?

પેહેલો નાગરિક.—જીવો પેલો બાંધેલો પ્રધાન, ભીમજી ને ખીજો ન્યાયાધિશ એ ઇત્યાદિને ફાંસી દેવા લઈ જાયંછે. ચાલો આ-પણે જઈયે.

(સર્વે જાયછે.)

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, રાજકુળદેવીનું દેવલ.

પૂજારી અને પૂજારણ.

પૂજારી.—આ નવરાત્રીના દિવસ, તેમાં વળી આજ તો આઠમ્ એટલે નગરીની સ્ત્રીઓનાં ટોળે ટોળાં આવીને ગરબા ગારો ને રાણી સાંહેબ તો હજી લગણુ માતાનાં દર્શન કરવાને પણ પધાસ્ત્યાં નહિ. અલી, તું કેહેતી હતી ને જે આજ તો એ ખચીત આવશે.

પૂજારણ.—આજે એ આચ્છા વિના રહે નહિ. પણ હવનની પૂર્ણાહુતી આપવાનો સમય થયો ને રાજલકેમ નહિ પધાસ્ત્યા ?

પૂજારી.—પેલા પ્રેમરાય ઈલાદિને કારાગૃહમાં પૂરીને કાયસ્થે પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાના હેતુથી નગરીમાં ફરવર્તાઈ દીધો છે તેથી આખી પ્રજાનાં મન ઉસ્કેરાયાં છે, અને પ્રગણામાંના લોકોને ટોળે કરવાને ચારે દિશાએ માણસો નીકળી પડ્યાં છે એમ વાતો થાય છે તે કદાપિ એમના સમજવામાં આવ્યું હોય તો કાણુ જાણુ.

પૂજારણ.—કુર્કર્મનું કૃણ સારું થાય નહિ. રાણીસાંહેબ ધણું સમજાવું એ તમે જાણો છો. એ તો રાજલકને ધણું એ સમજાવે છે પણ પેલો કાયસ્થ તરત મનાફરથી દે છે, એક હુંછી ઘોડો આખી પાયગાને તડે.

પૂજારી.—અલી તું જાણે છે ? પાપ ખોલે નહિ પણ ખોળે. વાતો સાંભળિયે છિયે એ પ્રમાણે તો આજ કે પછી દસરાએ રાજ પાટલો થવા વિના રહે નહિ. જગતી જોગમાયા કેટલું સહન કરે.

પૂજારણ.—સારા એટલા ખોટા, અને ખોટા એટલા સારા એવું જ્યાં થયું, ત્યાં રાજ્યનું પંધારણ ખરાખર ચાલે નહિ.

પૂજારી.—હુએ કાયસ્થ જાણે છે કે સારાં માણસ રાજને પડે એ ચડશે તો આપણાં ધીકણાં થવાનાં નથી. તેથી સારાં મનુષ્યનાં તો મૂળ કાપતો ફરે છે.

પૂજારણ.—એથી રાજ્યનો ખિગાડ થાય છે એમ એના વિચારમાં નહિ આવતું હોય ?

પૂજારી.—આપમતલખિયા લોકોને પોતાના સ્વાર્થ આગળ કશું સૂઝતું નથી ?

પૂજારણ.—જાણે તો ખરા પણ પરવડે નહિ એટલે પોતાના સ્વાર્થ સરે એવાજ ઉપાય કરે.

પૂજારી.—હવે આપણે કોઈની વાટ જોવાની જરૂર નથી. આપ્પા ગામમાં ઉડ્યું છે તો રાજને કાંને વાત ગયા વિના રહિ નહિ હોય માટે ખેમાંથી કોઈ પણ આજે આવશે નહિ.

પૂજારણ.—બહુ સારું, ત્યારે તમે તમારો હવન ચલાવો હું ગરબા ગાવામાં સામેલ થાગિશું.

(એક બાજુએ હવન થાય છે, અને બીજી બાજુએ જરબા ગવાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થાન, પ્રેમપુરીમાં દરબાર.

હોલારાય અને કાયસ્થ.

હોલારાય.—કાયસ્થ ! મને કહિ સંતાડી દે. કોઈ દેખે નહિ, અરે કોઈ મને ઝાલે નહિ, મને મારે નહિ એવે ઠંકાણું સંતાડી દે.

કાયસ્થ.—મને તો મારા જીવની પડી છે. હું જો સંતાડવાનું શોધુ છું પણ સંતાડી ક્યાં ? કહિક નાશી જઈયે પણ નાસવાનો લાગુ નથી. આપ્પા દરબાર ઘેરી લીધો છે.

હોલારાય.—પણ ગઢ ઘેરનાર છે કાણ એ તો કેહે.

કાયસ્થ.—મને કશી ખબર પડતી નથી. ગુણવંતરાય, માનસિંહ પ્રેમરાય અને પ્રતાપરાયને તો ભોંયરામાં પૂરી નાંખ્યા છે.

હોલારાય.—માઠી ખૂબ નંખાવ્યાનું તું કેહેતો હતો એટલે એમનામાંથી કોઈ નીકળ્યું હોય એમ મને લાગતું નથી. પછી કાણુ જાણે પેલો પ્રેમરાય-જાડુખોરિયો-નાહો હોય તો એનાથી લોક ઉશ્કેરાય એવા છે. અને આપણી સેના પણ એના ભણી થઈ જાય એવી છે, એનામાં ઉડણવિદ્યા તો નહિ હોય ?

કાયસ્થ.—અરે મેં તો ક્યાંય ચગદાઈને છુંદાઈ મરી ગયો હશે. તમને ભલાં એનાં શમણાં આવેછે. મરવાનું આંધું ને શત્રુને શું સંભારેછો. મારી તો બુદ્ધિ ચાલતી નથી. તમે ધણા દિવસથી દરખાસ્તમાં રોહોછો તેથી જાણતા હો તો નાસવાનો રસ્તો શોધી કાઢાડોને ?

દોલારાય.—જ્યાં આપો દરખાસ્ત ગઢ ઘેસ્યો છે ત્યાં પછી શો ઉપાય ચાલે ? પણ મારી રાણિયોની શી વલે થશે.

કાયસ્થ.—તે બધાં મરશે, પણ આપણે આપણું રડોની.

દોલારાય.—કાયસ્થ, આપું જોલવું તને ઘટેછે ? વેળા તો વિચાર.

કાયસ્થ.—આ વિચાર કરવાનીજ વેળા છે તો. બધા બાપ આવીને ઉપર પડશે ત્યારે જાણશો. રાણી રાણી કરી રહ્યા હતા તે હ્યો પેલાં રાણી આવે. પણ ઉતાવળથી કાંઈક રસ્તો શોધવો જોઈયે.

નેપથ્યમાં.—પેલો ચાંડાલ કાયસ્થ ક્યાં છે ? મારો અને મારા કાકાનો ત્રાસ જમ કરનાર ચાર જો ઝલાયો તો એના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખીશ.

કાયસ્થ.—ઓ મહારાજ મને ઝાલશે, મને મારશે. મને ત-મારી પછવાડે સંતાવા ઘો.

(ધ્રુજે)

નેપથ્યમાં.—એના ધરના કાકરે કાકરા કાઢાડી નાંખ્યા ને એની બાયડિયે કહ્યું કે દરખાસ્તમાં ગયો છે. તો હવે મારા હાથમાં આવે—મૈટલી વાર છે.

કાયસ્થ.—દોલારાય મને વચન આપો કે તને ઉગારીશ. આ મારા બાપ, મારી બાયડી છોકરાનું શું થયું હશે. મેં તમારે નામે લોકોના ઉપર, ત્રાસ, ઉપજાવ્યો તેનું આ મને કૃણ મળ્યું.

દોલારાય.—આખી પ્રજા કાપે એવાં કર્મ કસ્યાં છે તો હવે મને સારાની કાંઈ આશા રહેતી નથી.

રાણી તથા એક ખવાસણ પ્રવેશ કરેછે.

રાણી.—મહારાજ, હવે ઉગરવાનો કરો ઉપાય નથી. આ ખવાસણને તજવીજ કરવા મેં મોકલી હતી તે બધું જોઈ આવી.

દોલારાય.—જોલ ખવાસણ આમાં આગેવાન કાણ છે ?

ખવારાણ.—મહારાજ, પેલો પ્રેમરાય મેં ખરા ઉપર છે. આ-
પણ સુભટવીરને કેદ કર્યો છે.

કાયસ્થ.—ચંડાળ પ્રેમરાય ! શું પ્રેમરાય !

ઢોલારાય.—હું પેહેલેથી ધારતો હતો, પણ આ કાયસ્થ માનતો
નાહોતોઃ અરે એનો પ્રતાપ મને એટલો લાગતો હતો કે મારાથી
તો એના સામું જોવાનું નહિ.

રાણી.—આર્યપુત્ર ! મેં પ્રથમથીજ આપને કહ્યું હતું કે ગુણુ-
વંતરાય પ્રધાન અને માનસિંહ સેનાપતિને ખરોડવા નહિ, પણ તે વ્રાત
આપને ગળે ઉતરી નહિ.

કાયસ્થ.—રાણીસાહેબ તમે શું જોલોછો. એમને ખરોડવાથી
આમ થયું ? જૈરાંના વિચારજ દુંકા હોયને.

રાણી.—ખખરદાર ! મારી સાથે એવી જોછડાઈ નહિ ચાલે.
લોભિયા માણસની સલાહ માનવામાં પરિણામ સારો થાય નહિ.
તમારા સરખાની સલાહ જ્યારથી મહારાજે માનવા માંડી ત્યારથી મેં
ભવિષ્ય વર્તુલું હતું કે આમાં વિનાશ છે.

ઢોલારાય.—ખરી વાત છે પ્રિયા, મેં તમારી સલાહ માની હોત
તો આ વેળા આવત નહિ. તમે તો એ એને નહિ ખરોડવાની
સલાહ સાથે પ્રેમગ્રયને સીમાડાના રક્ષણહારની જગ્યાએ ઠરાવવાનું
પણ સૂચવ્યું હતું.

રાણી.—તેનું કારણ એ હતું કે લોકોની પ્રીતિ એના ઉપર વ-
ધતી જતી હતી અને વળી શૂરવીર તેથી કપટપુત્રીના રાજાને પોહાંચી
શકે એવો.

ઢોલારાય.—તમે એમ પણ કહ્યું હતું કે નજરના લોકોની નજર
આગળથી એ વેગળો ખસશે તેથી લાભ છે અને વળી કપટપુત્રીના
રાજાની સાથે સરહદ પાખત ટંટો ઉઠશે તેમાં કપાઈ ગયો તો રાહાડે
પાણિયે ખસ ગયા ખરાખર થશે. મારે ગળે એ વાત ઉતરી હતી
પણ આ કાયસ્થે ચક્ર ફેરવી દીધું.

કાયસ્થ.—જોડું થાય તેટલું કાયસ્થે કર્યું. ઠીક શિરપાવ
બંધાવોછો.

રાણી.—મને સમજાતું નથી કે તમે આ કાયસ્થના આટલા બધા ચોભીલા કાણુ જાણે શાએ કારણથી થઈ ગયા છો. નારાનું કારણ માત્ર એનો લોભ છે.

કાયસ્થ.—કાયસ્થ ના હોત તો દોલારાય રાજા થયા હોત તે ખતાવત. ને વળી તમારો પાપ કાઈ હલકા રજપૂતને ત્યાં વિવાહ કરવા ગયો હતો તે બંધ રખાવીને મેં તમારો વિવાહ દોલારાય સાથે કરાવીને રાજનાં પટરાણી ઠરાવ્યાં તેનો આ બદલો વાળતાં હશે નહિ વાઈ ?

દોલારાય.—જે બન્યું તે નહિ બન્યું થનાર નથી ખવાસણ ! કેહ પ્રેમરાયની સાથે બીજું કાણુ છે ?

ખવાસણ.—નગરના અને પ્રજાણના સર્વે લોકો હથિયાર સજ્જન એની આથે આવ્યા છે.

દોલારાય.—ત્યારે આપણને ઘેરો ધાલ્યો છે તે આપણી સેના નથી ? મારી આખી પ્રજા મારી સામે ઉલટી છે ?

ખવાસણ.—ના મહારાજ, આપણી સેના નથી આપણું તો એક માણુહ નથી કપટપુરીના રાજા ઉપર ચડાઈ કરવાને પાહાને આપણી સેનાને ત્યાં મોકલી દીધી છે એમ સુભટવીરનો ખવાસ મને કેહેતો હતો. અને ઘેરો ધાલ્યો છે તે તો રૈયત છે.

દોલારાય.—સુભટવીરને કેદ કર્યો છે ત્યારે સેનાપતિ તૃપ્તને કાણુ ગયું છે ?

ખવાસણ.—માનસિંહનો દીકરો પ્રતાપરાય.

કાયસ્થ.—હૈં ! એ પણ જીવતો છે ?

ખવાસણ.—હા.

દોલારાય.—કાયસ્થ તું તો કેહેતો હતો ને કે ગુણવંતરાય, માનસિંહ સર્વેને કારાગૃહમાં ડાટી દીધા છે.

ખવાસણ.—મહારાજ ગુણવંતરાય પણ પ્રેમરાયને જમણે પકડખે દરબારગઢ આગળ છે.

કાયસ્થ.—ઓ મારા પાપ ! મારી હવે શી વલે થશે ?

દોલારાય.—હવે તો માસ્લા ગયા.

ખવાસણ.—એમ વાત ચાલી છે કે કારણ હતા તો યરામાંથી બધા નીકળ્યા છે. શી રીતે તે કાઢના જાણવામાં નથી.

રાણી.—હવે હવે આવી રહી. આર્યપુત્ર! તમે શું કરવાને ધન્ય રાખો છો, તમે ડરો નહિ, પરમેશ્વરે ધામ્યું હશે તે થશે. ચાલો આપણે નાસો. નીસરણીનીચેના ભંડારમાં સંતાઈ પેશિયે. બધા દરબારમાં ધંશી આવશે એટલે જો લાગ મળશે તો ત્યાંથી બાહાર નીકળી જવાને ઠીક પડશે.

કાયસ્થ.—હા ચાલો, આપણે ત્યાં સંતાઈ જઈએ.

રાણી.—અમારાં કુટુંબનાં જાણસોનાં ત્યાં સમાસ થઈ શકે એવો નથી, તેનું કેમ કરવું?

ખવાસણ.—રાણીસાહેબ, બાહારથી અંદર આવે તેને આવવા દે છે અને અંદરથી કાઢના બાહાર નીકળવા દેતા નથી. મોખરે પ્રેમરાય અને ગુણવંતરાય છે. મારે આવવું હતું તે મને પ્રેમરાયે નમનતાઈથી પૂછ્યું કે બાઈ તમે કાણ છો? ત્યારે મેં કહ્યું કે હું દરબારની ખવાસણ છું એટલે મને કહ્યું કે સુખેથી જાઓ. લોકો મને મારવા આવતા હતા તેમને અટકાવ્યા. એવો એ દયાળું તો છે.

કાયસ્થ.—એવો એ દયાળુ મુવો છે તો મારા ઉપર દયા લાવીને મને મારે નહિ તો સારું. અરે હું એને પગ પડીશ, એને કરગરીશ, જ્યેના કાલાવાલાં કરીશ. પણ હું તો આ ચાલ્યો સંતાપને અરે! પણ આ દાસ ગભરાતો આવેછે, પૂછો એને; ચલા! શું છે? પ્રેમરાય દરબારમાં આવ્યો?

દાસ.—મહારાજ, પ્રેમરાય એકે ધાડું લઈને અંદર દાખલ થયો છે, ને તે તમને ખાજેછે. હું વચ્ચે બારણું દેતો આવ્યો છું તેથી અહીં અવારો નહિ.

ઠોસારાય.—અરે! પણ આવડા ધખકારા શાના થાયછે? મને લાગેછે કે એ બારણું તોડેછે, જો સાંભળ.

કાયસ્થ.—(કંપતા) અરે બાઈ, મને કહીકે સંતાડો. હું જોઈ તેમ કરો. હું મારાં બાયડી છોકરાંને એકનો એક છું.

રણી.—મને સંજ્ઞાનું નથી કે તમે આ કાયસ્થના આટલા બધા ચોભીલા કાણુ જાણે શાએ કારણથી થઈ ગયા છો. નારાનું કારણ માત્ર એનો લોભ છે.

કાયસ્થ.—કાયસ્થ ના હોત તો દોલારાય-રાજા થયા હોત તે બતાવત. ને વળી તમારો બાપ કોઈ હલકા રંજપૂતને ત્યાં વિવાહ કરવા ગયો હતો તે બધ રખાવીને મેં તમારો વિવાહ દોલારાય સાથે કરાવીને રાજનાં પટરાણી ઠરાવ્યાં તેનો આ બદલો વાળતાં હશે નહિ વાર ?

દોલારાય.—જે બન્ધુ તે નહિ બન્ધુ થનાર નથી ખવાસણ ! કેહે પ્રેમરાયની સાથે બીજું કાણુ છે ?

ખવાસણ.—નગરના અને પ્રગણના સર્વે લોકો હથિયાર સજ્જને એની આથે આવ્યા છે.

દોલારાય.—ત્યારે આપણને ઘેરો ધાલ્યો છે તે આપણી સેના નથી ? મારી આખી પ્રજા મારી સામે ઉલટી છે ?

ખવાસણ.—ના મહારાજ, આપણી સેના નથી આપણું તો એક માણુહ નથી કપટપુરીના રાજા ઉપર ચડાઈ કરવાને બાહાને આપણી સેનાને ત્યાં મોકલી દીધી છે એમ સુભટવીરનો ખવાસ મને કેહેતો હતો. અને ઘેરો ધાલ્યો છે તે તો રૈયત છે.

પ્રેમરાય.—સુભટવીરને કેદ કર્યો છે ત્યારે સેનાપતિ થઈને કાણુ ગયું છે ?

ખવાસણ.—માનસિંહનો દીકરો પ્રતાપરાય.

કાયસ્થ.—હૈ ! એ પણ જીવતો છે ?

ખવાસણ.—હા.

દોલારાય.—કાયસ્થ તું તો કેહેતો હતો ને કે સિંહ સર્વેને કારાગૃહમાં ડાઘી દીધા છે.

ખવાસણ.—મહારાજ ગુણવંતરાય પણ પ્રેમરાયને જમણે પડખે દરબારગઢ આગળ છે.

કાયસ્થ.—ઓ મારા બાપ ! મારી હવે શી વલે થશે ?

દોલારાય.—હવે તો માસ્તા ગયા.

ખવાસણ.—એમ વાત ચાલી છે કે કારણે હતા ભોંયરામાંથી બધ નીકળ્યા છે. શી રીતે તે કાઢના બાણવામાં નથી.

રાણી.—હવે હદ આવી રહી. આર્યપુત્ર! તમે શું કરવાને ધભ રાખો છો, તમે ડરો નહિ, પરમેશ્વરે ધાર્યું હશે તે થશે. ચાલો આ પણ નાસો. નીસરણીનીચેના ભંડારમાં સંતાઈ પેશિયે. બધા દરબારમાં ધરી આવશે એટલે જો લાગ મળશે તો ત્યાંથી બહાર નીકળી જવાને ઠીક પડશે.

કાચરથ.—હા ચાલો, આપણે ત્યાં સંતાઈ જઈયે.

રાણી.—અમારો કુટુંબનો માણસોનો ત્યાં સમાસ થઈ શકે એવો નથી, તેનું કેમ કરવું?

ખવાસણ.—રાણીસાહેબ, બહારથી અંદર આવે તેને આવવા દે છે અને અંદરથી કાઢીને બહાર નીકળવા દેતા નથી. મોખરે પ્રેમરાય અને ગુણવંતરાય છે. મારે આવવું હતું તે મને પ્રેમરાયે નમનતાઈથી પૂછ્યું કે બાઈ તમે કાણ છો? ત્યારે મેં કહ્યું કે હું દરબારની ખવાસણ છું એટલે મને કહ્યું કે સુખેથી જાઓ. લોકો મને મારવા આવતા હતા તેમને અટકાવ્યા. એવો એ દયાળું તો છે.

કાચરથ.—એવો એ દયાળુ મુવો છે તો મારા ઉપર દયા લાવીને મને મારે નહિ તો સાર. અરે હું એને પગે પડીશ એને કરગરીશ, એના કાલાવાલાં કરીશ. પણ હું તો આ ચાલ્યો સંતાપોને અરે! પણ આ દાસ ગભરાતો આવેછે, પૂછો એને, ચલા! શું છે? પ્રેમરાય દરબારમાં આવ્યો?

દાસ.—મહારાજ, પ્રેમરાય એક ધાડું લઈને અંદર દાખલ થયો છે, ને તે તમને ખાળેછે. હું વચ્ચે બારણું દેતો આવ્યો છું ત્યાંથી અવારો નહિ.

ઢોલારાય.—અરે! પણ આવડા ધનકારા શાના થાયછે? મને લાગેછે કે એ બારણું તોડેછે, જો સાંભળ.

કાચરથ.—(કંપિત) અરે બાઈ, મને કહિક સંતાડો. હું જગડું તમ કરો, હું મારાં બાયડી છોકરાંને એકેના એક છું.

રાણી.—આર્યપુત્ર ! ખનવાનું તે ખન્ધું હવે ગભરાયો નહિ. આ એ આવી પોહોંચ્યો.

કાયસ્થ.—આ બાપજી, ભાઈશાખ અને જતો મુક. આ પ્રેમરાય હું તારે પગે પડું છું. હું તારો ગુલામ છું. હું તારો લુંડો છું. હું તારો ચાકર છું. અને છોડ. હું તને હાથ જોડીને હજાર વાર પગે લાગું છું. અને જવાદે. આ માણસ આંખો કાઢાડી રહ્યો છે તે મને મારી નાંખરો.

એક નાગરિક.—ના પ્રેમરાય, એનું સાંભળશો નહિ. એ ચાંડાળે મારી મેહેનની આખર લેવાને તકાસ્તું હતું માટે હુંજ એને પૂરો કરીશ. (બાંધે.)

કાયસ્થ.—આ બાપજી હું જૂલ્યો મેં ઝપ્પ મારી. એ ખધું હું ઢોલારાય માટે કરતો, મારે માટે નહિ. માટે મને જતો મુકો.

(સ્ત્રીઓ વિના સજ્જતે ગાલી લઈ બચે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, રાજ્યાસનાલય.

પ્રેમરાય, માનસિંહ, ગુણવંતરાય અને નાગરિકો ઈ.

પ્રેમરાય.—ભલા નાગરિકો ! એમ થાય નહિ. હું એક ગરીબ રજાખાના પુત્ર આવડા બધા માનને યોગ્ય નથી.

પેહુલો નાગરિક.—મહારાજ ! પ્રેમપુત્રીના મહાજનને મળીને ડરાવ કર્યો છે કે અમારે તો પ્રેમરાયને ગાદિયે બેસારવા છે. તેમના નિશ્ચય ફરી શકે એમ નથી.

ખીજો નાગરિક.—એક બાપ જેમ પોતાનાં છોડનું પાલણુ પોષણ અને રક્ષણ કરે તેમ પ્રજનું રક્ષણ કરે તે રાજા; મુર્ખ ઢોલારાયે, કાયસ્થે અને તેમની ટોળીના માણસોએ પ્રજાની સ્ત્રીઓની આખર લેવામાં અને તેમનાં ધરખાર લૂટી લેવામાં તથા તેમનાંથી ખતી શકે તેટલો જુલમ કરવામાં આધુ પાધું જોયું નથી.

ત્રીજો નાગરિક.—પ્રજાને જે રાજા રાખે તે રાજા.

પ્રેમરાય.—ગુણવંતરાય ! તમે લોકોને સમજાવો કે ઢોલારાયને

કાયસ્થની સલાહ હતી પણ હવે તેને યોગ્ય શિક્ષા થશે અને દોલારાય પાસે અમે બધા રહીશું એટલે એમને ફરીને ગાદીપતિ કરવાને હરકત નથી.

ચોથો નાગરિક.—પ્રેમરાયજી ! તમે વચ્ચે પડ્યા હોત નહિ તો એ દોલારાયના ટુકડે ટુકડા મેં મારે હાથે ફરી નાંખ્યા હોત. એ ચંડાલે મારી બેહેનની આખર લેવાને તકાશ્તું હતું તે હું બૂલી ગયો નથી.

શિવપુરી ઈત્યાદિના મુખિયો પ્રવેશ કરેછે.

શિવપુરીનોમુખી.—અમારા દેવસ્થાન ધર્મોદાતા હક એણે ડુપાડ્યા છે, અને અમારી નકરી ભોંય ઉપર કર બેસાડ્યો છે, ને વળી તે અમારી છાતી ઉપર લાકડાં મૂકીને વસુલ કર્યો છે મારે ખતાવો અમને દોલો અને કાયસ્થ કે અમે તેમનું કાટણું કરિયે.

પ્રેમરાય.—ભલા માણસો તમે આમ કરો નહિ. જે તમારી સર્વેની એમ ઈચ્છા છે તો રાજકુળમાંથી દોલારાયનો પાસેનો સત્રો હોય તેને ગાદિયે બેસારિયે.

દક્ષિણ પ્રાન્તનો મુખી.—મહારાજ ! એ બધી વાત જવા દો. શરીરપણું અને બુદ્ધિબળ સર્વત્ર વર્તેછે. દોલારાયના ભાઈ પ્રેમરાય ન્યાયી હતા તેમનીજ વેળામાં અમે સુખી હતા. ત્યાર પછી એક ઘડી પણ જંપીને બેઠા નથી. આપનું નામ પ્રેમરાયજી અને આપ બધે પ્રકારે અમારા પ્રેમરાય રાજને મળતા આવોછો મારે અમારા તો તમે રાજ.

પશ્ચિમ પ્રાન્તનો મુખી.—મહારાજ ! અમે તો ખીજ કાઢને ગાદિયે બેસવા ઇચ્છું નહિ.

પૂર્વ પ્રાન્તનો મુખી.—પ્રજાવાયકા આપના લાભમાં છે; અને આપની છાયા નીચે સુખ મળશે એવી સર્વે પ્રજાએ આશા રાખી છે તો સર્વેનો અભિપ્રાય ફરી રાકારો નહિ.

ગુણવંતરાય.—જ્યાં ત્યાં હું પણ એમજ સાંભળુંછું; મારે પ્રેમરાય, આપે એ વિષે આનાકાની કરવી નહિ.

માનસિંહ.—આપું રજપૂત મંડળ તો કહેછે કે જ્યાં સુધી પ્રે-

મરાય ગાલિયે ખેસરો નહિ ત્યાં મુધી અમે ગાદીની અહરનિશ ચોકી કરશું. ખીજ કાઢને ગાલિયે ખેસવા દઈશું નહિ; માટે આપને ઘટે છે, પ્રજાની ઈચ્છા પ્રમાણે કરવું.

પ્રેમરાય.—તમે મારા મિત્રના પિતા થઈને આમ બોલો છો તે મારી વગ કરો છો એમ ગણાશે. મેં મારા સ્વાર્થને લીધે બહુ મર્યાબદ્ધ છે એમ વાત ચાલેલી મારા સાંભળવામાં આવી છે. માટે મને આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે તો પણ અપયશ હું વાહોરી લેનાર નથી.

ગુણવંતરાય.—સામી ટોળીવાળામાંથી કાઢવું એ કહેવું હશે તે ઉપર આપે લક્ષ આપવું જોઈયે નહિ. પ્રજાપ્રવાહને આપનાથી અટકાવી શકાશે નહિ.

પ્રેમરાય.—પ્રતાપરાયને આવવા લો. પછી આપણે નિશ્ચય કરીશું. માંહે ચિત્ત હવણાં સ્થિર નથી. મેધારીરાયના કપટકાર્યની અંતે શિક્ષા કર્યા વિના અંતે આપની પ્રિયપુત્રીના પત્તો લાગ્યા વિના મારાથી આ વાત માન્ય રખાય નહિ. અરે આ કાણ આવે છે? શું મારા પરમ મિત્ર પ્રતાપરાય?

પ્રતાપરાય પ્રવેશ કરે છે. (તને હાથે લઈને.)

પ્રતાપરાય.—પ્રતાપી પ્રેમરાય! હાથ પગ બાંધીને આનામાં નાખેલો આ કપટપુરીના રાજા છે. એણે આપણી સરહદ ઉખાલીને, તેમજ આસપાસનાં રાજ્યમાંથી ભોંય પચાવી પડીને પોતાનો, હાનો સરખો ગ્રાસ વધારીને મોટું રાજ્ય એકઠું કર્યું છે. તેથી તેના પાંચે છેવટે તેને ધેરી લીધો છે.

પ્રેમરાય.—સાખાશ પ્રિયમિત્ર એવાને યોગ્ય શિક્ષા થઈ; પણ એમનો પુત્ર ક્યાં છે?

કપટપુરીરાય.—ટોલારાય મહારાજ!

પ્રતાપરાય.—અરે ટોલારાય કોને કહો છો, એ તો પ્રેમરાય છે.

કપટપુરીરાય.—હું ભૂલ્યો. પ્રેમરાય મહારાજ હું આપને વંદન કરીશું. મારા મુખ છોકરા ઉપર આપને કરાક્ષ રાખવું જોઈયે નહિ. તેની ભાજ તો કહિં નથી લાગતી. એના કુકર્મની શિક્ષા મને થઈ ચૂકી, માટે હવે એની વાત કપા કરીને મનમાંથી કાઢાડી નાંખો.

છેલ્લો નાગરિક.—એ બધી વાત પછી. રાજ્યાભિષેક કરવાનું મુદ્દત આપણે ધણું ચોખ્ખું છે. રાજ્યના જોશી પાસે થડી પણ મંડાવી રાખી છે માટે તે વિધિ ચલાવો.

પ્રતાપરાય.—હું આપણા રાજ્યમાં થઈને આવ્યો ત્યાં તો આપને રાજ્યાભિષેક થયો એવી વાચકા ચાલી રહી છે. અને સર્વે પ્રજા ધણી પ્રસન્ન થઈ છે. આપને તેમના રાજ્ય થયેલા જોવાને પ્રજાનાં ટોળેટોળાં ગામેગામ અને નગરેનગરથી આવે છે.

નેપથ્યમાં.—જય જય પ્રેમરાય મહારાજનો !

ગુણવંતરાય.—સાંભળ્યું ? પંચવાયકા થઈ ચૂકી ને મુદ્દત જોવ-રાવીને લોકો પોતાની મેળે પ્રેમરાયને રાજ્યાભિષેક કરવાને આતુર થઈ રહ્યા છે તો તે વિધિ પરિપૂર્ણ કરવો જોઈયે.

માનસિંહ.—એમાં હવે વાર કરવી ચોગ્ય નથી.

નેપથ્યમાં.—જય જય પ્રેમરાય મહારાજ ! ચિરંજીવી ! દીર્ઘાયુ ! જય જય પ્રેમરાયનો, પ્રેમરાયનો જય.

પ્રતાપરાય.—બોલો પ્રેમરાયનો જય. (બધાં પ્રેમરાયનો જય બોલે છે.)

પ્રેમરાય.—રાજ્યકારભારિયો, નાગરિકો અને દેરાની પ્રજા ! હું સર્વેનો આભાર માનું છું; અને આવડો બધો સર્વેને મારા પ્રત્યે પ્રેમ છે તો હું સર્વેની ધૃઝા માન્ય રાખીશ. પણ રાજ્યાભિષેકને માટે થોડી વાર કરવાની અગત્ય છે.

ગુણવંતરાય.—હું આપનો ભાવાર્થ સમજ્યો છું. મારી પુત્રી ચાંદમતી હું આપને આપી ચૂક્યો છું. ગુરૂજને કોઈ તેડવા આવું હું તે ઉપરથી તે ખોળમાં જ રોકાયા છે. પરમેશ્વર કરશે તો સત્વર તેઓ આવી પોહાંચશે.

જોશી.—મહારાજ ! ચાંદમતીદેવી આવશે ત્યારે રાજ્યાભિષેક વિધિ પરિપૂર્ણ કરીશું. પણ રાજ્યતિલક અને ચાંદમતીને સ્થાને કળશ અથવા તેમની મૂર્તિની સ્થાપના કરીને કેટલોક વિધિ હવણાંજ કરવો જોઈયે.

માનસિંહ.—જોશી ખરી વાત કહે છે.

પ્રતાપરાય.—પ્રેમરાયના હાથમીજ ચીતરેલી ચાંદમતીની છાપી મારી પાસે છે તે હું મંગાવું છું.

પ્રેમરાય.—પ્રિયમિત્ર ! હવણાં માંડે લ્હય સુખ અને દુઃખની વચ્ચે હીધાળા ખાયાં કરેછે. એવી સ્થિતિમાં રાજ્યાભિષેકની વાત જવાહો. આગળ ઉપર થઈ પડશે.

અરે ! પેલો ધાભરો ખની ગયેલો કાણ આવેછે ? શું હેરક ?

હેરક.—(પ્રવેશ કરીને) મહારાજ પ્રેમરાય ! નગરથી ચાર ગાઉ ઉપર મ્હોટી સેના આવીને પડી છે. તે કાની છે એ વાત જાણવામાં આવી નથી, પણ ઢાળો કસ્યા પછી આપણા નગર ઉપર આવશે એમ જણાયછે.

પ્રેમરાય.—ગમે તે હા, મિત્ર કે શત્રુ, આપણે પૂર્ણ તત્પર થઈ રહેવું. પ્રતાપરાય ! તમે કપટપુરી છતી આવ્યા તે ઉપરથી જણાયછે કે આપણી રાજસેના પ્રજાલાભના પક્ષમાં છે, નહિ વાંચ ?

પ્રતાપરાય.—એવિષે કાંઈ શંકા આણુવા જવું છેજ નહિ.

પ્રેમરાય.—ઠીક છે ત્યારે. ચાલો સર્વે શૂરા લોકો આપણે કિલ્લા બાહાર પડાવ નાંખિયે. ગુણવંતરાય, માનસિંહ, પ્રતાપરાય તમે આપણી સેના લઈને ત્યાં આવો.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ, નગરની બાહારના તલાવની પાળ.

પ્રેમરાય અને પ્રતાપરાય.

પ્રેમરાય.—પ્રિયમિત્ર, ત્યારે તમને ચાંચમતીની ભાળ કહિં લાગી નહિ.

પ્રતાપરાય.—ના જી. મેં ધણા શોધ કરાવ્યો.

પ્રેમરાય.—મારા અંતરાત્મામાં બહુ ત્રાસ પડી પરિતાપ થતો નથી તેથી વેહલી માંડીપણુ મારી પ્રિયા મને મળરો; તોપણુ એ સુખી હશે કે દુઃખી, જૂખી હશે કે તરશી, મેધારિયે એની કેવી સ્થિતિ કરી હશે એવિષેના વિચાર અહરનિરા થયાં કરેછે, તેથી મને જરા પણ ચર્ચન પડતું નથી.

પ્રતાપરાય.—મનનો ધર્મ છે તે થાય પણ મને લાગેછે કે તમારા જેવા શુદ્ધ અંતઃકરણના પુરૂષનો અંતરાત્મા લાભની સાક્ષી પૂરેછે તો આપણને હવે ચાંચમતી સત્વર મળરો.

પ્રેમરાય.—ભાઈ, આવેછે એ સેના મિત્રની છે કે શત્રુની એના ખુલાસો થયા પછી જોઈ કરવું ઘટિત તેમ કરીને આપણે ચાંદમતીના શોધને માટે નીકળી પડવું જોઈયે.

પ્રતાપરાય.—જેવી આપણને એમની કાળજી છે તેવીજ એમને આપણી હશે. માટે એ પણ આપણને આશ્રય મળે એવી ધેરવીમાં હશે તેવામાં આપણે શોધ કરવા નીકળી પડીશું એટલે પત્તો જાગ્યાવિના રેહેશે નહિ.

પ્રેમરાય.—આવેછે એ સેના કદાપિ એ તો લઈ આવી નહિ હોય?

પ્રતાપરાય.—એમ પણ હોય. પણ વિશ્વાસ રખાય નહિ. હેરક હવે હવાણાં આવશે. જીવો એ જાળ્યો ખરો.

પ્રેમરાય.—એ ગભરાતો આવેછે તેથી મિત્રની નહિ પણ શત્રુની સેના છે.

હેરક.—(પ્રવેશ કરીને) મહારાજ, સેના હવે ચઢી આવેછે. સર્વેએ હથિયાર સજ્યાં છે અને લઢવાની તમામ તૈયારી કરેલી છે.

પ્રેમરાય.—ચિન્તા નહિ, આપણી સેના પણ તૈયાર છે. પ્રતાપરાય ! આવો આપણે કમાનાકાર બૂહમાં સેના ખડી કરિયે.

પ્રતાપરાય.—હા જી, એમ કરવાથી આપણે શત્રુની સેના એકદમ ઘેરી લઈ શકીશું.
(તેમ કરવા લાગે છે)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ, ચોપાટી.

પ્રેમરાય, પ્રતાપરાય અને તેમની ભણીનાર સુભટો, તથા પુરૂષનાં વેશમાં ચાંદમતી તથા બાહ્યારાય અને તેના સુભટો ઈત્યાદિ.

પ્રેમરાય.—હું મોખરે રહું છું, ભાઈ પ્રતાપરાય, તમે પણ મારે પડ્યે રહેજો કે આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે આપણા સુભટોને સૂચનાઓ કરવાની ઝડપ જળવાઈ શકાય.

પ્રતાપરાય.—હું પણ એમજ ઈચ્છું છું.

પ્રેમરાય.—ધસો બાપણુ આગળ. (તમ કરેછે)

બાલારાય.—ચાંદમતી! તમે પુરપતા પોશાકમાં એક શૂવીર યોદ્ધા જેવાં દેખાઓ પણ કામળ શરીર અને કામળ મનની અપખાઓ સેનાને મોખરે જોઈએ નહિ. આપ પાછળ રોહો અને મોહીતી આપવાને માટે મારે પડ્યે ઉદયસિંહને રેહેવા દો.

ચાંદમતી.—રાજાજી, સેનાને મોખરે રહીને અપખા જાતિએ મળે પ્રસંગે સખજાનું કામ સારી ભારે પરાક્રમ કરેલાં છે તે આપના જાણવા બાહાર નહિ હશે.

બાલારાય.—એ હું સારી પેઠે જાણું છું. પણ તમારે આ પ્રમાણે એકદમ આગળ ધપવું જોખમ ભરેલું છે.

ચાંદમતી.—ત્યાંના સમાચાર જાણવા મારામાં અધિરાઈ એટલી બધી વધી ગઈ છે કે હું ધારણુ ધરી શકતી નથી. મારો પ્રેમરાય, મારાં માખાપ અને મારી ચતુરીની મારાથી અજાણી સ્થિતિ મને ધીર કેમ ધરવા દે?

બાલારાય.—એ તમારે કેહેવું યોગ્ય છે. મારી બેહેનને જોવાની આતુરતા મારા મનમાં પણ એટલીજ છે. માટે મારા મનનું ઉતાવળાપણું સત્વર પરિણામ આણવાને વધારે દૃઢ થાયછે.

ચાંદમતી.—એ આપના સ્વભાવને છાજતું છે. મારા મનની સ્થિતિનું વળણુ જૂદા પ્રકારનું છે, તો પણ હું આપને પડ્યે રહીશ. ઉદયસિંહ મારી નજરે પડતા નથી તેથી એમ લાગેછે કે નગરનાં સમાચાર મેળવવામાં ગૂંથાયા હશે.

બાલારાય.—વારે ત્યારે ઠીક છે. રેહેજો મારી પડ્યે.
(સેના સર્થ આગળ ધસેછે. તમજ પ્રેમરાયની સેના પણ ધસી આવેછે, અને યુદ્ધ મચેછે.)

પ્રેમરાય.—પ્રતાપરાય, જોઈ ચાલાકી પેલા બે મોખરાના શૂર વીરોની? તેઓ કેવી ઝડપ અને હિંમત જણાવેછે? આપણી સેનામાં એમણે થોડું ભંગાણુ પાડ્યું છે તો પણ એમના ઉપર પ્રેમભાવ ઉપજે.

પ્રતાપરાય.—શૂવીર પાણાનું એ એક ઉત્તમ લક્ષણ છે.

પ્રેમરાય.—સંભાળો પ્રતાપરાય, પેલો યોદ્ધો આપણાજ ઉપર ધસી આવતો જણાયછે.

પ્રતાપરાય.—મને પણ એમજ જણાઈ છે પણ તું મુલ્યુદ્ધમાં જરાબર દૃષ્ટિએ પડતું નથી.

ચાંદમતી.—નહિ ખાલારાય, મને અંટકાવો નહિ. એ ચોક્કો આપણા પરાજય થાય એવો ત્રાસ વર્તીવે છે. માટે હવે ધૃત્યા વિના સિદ્ધિ નથી.

ખાલારાય.—ઠીક ત્યારે ચાલો આપણે આગળ ધશિયે. પણ સંભાળજો. જમણી બાજુના ચોક્કો ધણા ગળબ કરે છે એના ઉપર હું ધસારો કરું છું તમે ડાબી પડખે છે તેના ઉપર ધસો.

ચાંદમતી.—એના હાથ હું જ બંધ કરીશ. ડરો નહિ. ધસો. શૂરા ચોક્કાઓ! આપણું પણ રાખો.

પ્રેમરાય.—સંભાળજો, પ્રતાપરાય, ચોક્કાઓ જગ્યા બદલતા જણાય છે અને આપણા ઉપર સામઠો રૂટી પડે છે.

પ્રતાપરાય.—ચિંતા નહિ. ધસો શૂરીશો આપણી મીન હાવાથી નહિ. (એકદમ ધસારો કરે છે.)

ચાંદમતી.—અરે, ખાલારાય પણ પેલા ચોક્કો સાથે યુદ્ધમાં પડ્યા ને હું એકલી રહી તો!

પ્રેમરાય.—આ શસ્ત્રે મારા સેનમાં તે ભંગાણ પાડ્યું છે. લે લેતો જા. (ચાંદમતીના શસ્ત્ર ઉપર પ્રહાર કરે છે.)

ચાંદમતી.—(શસ્ત્રના આચક્રથી નિરબલ થઈ જતાં) અરે! મારા ઉપર ધા તાડ્યો છે તો હું તે બચાવાને નીચી નમી જાઉં. (નીચે લાંચ ઉપર પડે છે.)

પ્રેમરાય.—(તેના ઉપર ધશાન ચડી બેસતાં) તે મારી સેનામાં ત્રાસ વર્તીવો છે નહિ વાંર? શ્વેત્યારે તેનો બદલો લેતો જા. (ક્રોધ તાકે છે.)

ચાંદમતી.—આ મારા પ્રાણપ્રિય પ્રેમરાય તારો એક વાર પણ ભેટો થયો હોત—

પ્રેમરાય. (ક્રોધ માંથી ઘટી) અરે, તું કાણ. પુરૂષના વેશમાં મારી પ્રિયા! મારી ચાંદમતી!

ચાંદમતી.—કાણ મારો પ્રિય પ્રેમરાય. આ મારા જીવનના

નેપથ્યમાં.—“સાગ્રી આવેલી સેના મિત્રની છે માટે લડશે માં”

પ્રતાપરાય.—(સંભળીને) શું એ ખરી વાત! હાસ્તો. પણ પ્રેમરાયને ભેટ્યું છે એ કાણ?

બાલરાય.—એ ચાંદમતી કોને ભેટી છે?

પ્રતાપરાય.—એ પ્રેમરાય છે. આવો ભાઈ ત્યારે આપણે મિત્ર ઠર્યા. (બંનેનાં પ્રેમરાય પાસે જાય છે.)

પ્રેમરાય.—આ ઉપકારનો બદલો હું ત્યારે વાળીશ?

ચાંદમતી.—આપ આપનીતા થાઓ એટલે બદલો વળ્યો, પણ ખરે! તમે તો સેનાપતિ થયા છો નહિ વાંદ?

પ્રેમરાય.—હા પ્રિયા, પણ તેમાં શું?

ચાંદમતી.—તેમાં શું? આવી ઠગાઈ! આતું ભોળપણ! ઠીક છે. ચતુરીને મળું પછી એની વાત છે.

પ્રેમરાય.—મેં શી ઠગાઈ કરી? ચતુરિયે રો વાંક કર્યો?

ચાંદમતી.—જવા લો તમારી પંડિતાઈ. તે મારા આગળ નહિ ચાલે. છેવટે મારાજ પિતા તમને કેદ કરવાને મળ્યા.

પ્રેમરાય.—પ્રિયા, સમજવામાં કાંઈ ભૂલ છે અથવા તો પેલા દુષ્ટ મેધારિયે ખોટું ભર્યું છે.

ચાંદમતી.—હું, મને એમ લાગ્યું હતું ખરું. ત્યારે મારા પિતા ક્યાં છે?

પ્રેમરાય.—મારી પ્રાણપ્રિયા. પેલા આવે પ્રધાન છે.

ચાંદમતી.—(તને જોઈને) મારા પિતા, હું તમારી વાહાલી ચાંદમતી છું. મારાં માવજી ક્યાં?

ગુણવંતરાય.—તે ઘર આગળ કુશળ છે. તને આ પ્રમાણે કુશળ જોઈ મને અત્યાનંદ થયો.

ચાંદમતી.—આપ મારા ઉપર રોશિ ભરાઓ એવું મેં કાંઈ કર્યું નથી તે વાત આપે મારા—પ્રેમરાયથી જાણી હશે.

ગુણવંતરાય.—હા દીકરી, એ વિષે તું ચિંતા કર માં.

ચતુરી પ્રવેશ કરે છે.

ચાંદમતી.—ઓ મારી પ્રિય ચતુરી (તને જોઈને) તારા હેતનાં

પદલામાં તારા રાજવંશી ભાઈનો મેળો કરુંવું છું. (બાહ્યરાયને બતાવે છે
ઘટલે તે તેને જોઈ.)

બાહ્યરાય.—કાણે ધરી આવે છે ? આ મને બેઠી પડે છે
એ કાણ ?

ચતુરી.—તમારી વાહાણી પણ ચોરાયલી બેઠેન.

બાહ્યરાય.—શું મારી બેઠેન ! મારી વાહાણી ચતુરી ! મારી
ચોરાયલી ચતુરી !

ચાંદમતી.—મહારાજ ! એજ આપનાં બેઠેન.

પ્રતાપરાય.—તારે શું આ ચોદો મારી પ્રિયાનો ભાઈ. કવી
નવાઈ ! કવું આશ્ચર્ય !

ચાંદમતી.—હા જી. (ઝક બાળને મળવે છે.)

બાહ્યરાય.—ચાંદમતી તમારા આ ઉપકારનો પદલો હું રો વાળું !

ચાંદમતી.—ભાઈ ! પદલામાં આ મારા પિતાને કાઢો કે તમે
નિઃકલંક છો.

ગુણવંતરાય.—દીકરી ! એ કાણ ?

બાહ્યરાય.—તમે વૃદ્ધ છો માટે મારે પિતાને સ્થાનક છે તથા
હું તમને નમન કરું છું. અને તમારી જન્મભૂમિના રાજા લેખે તમને
કહું છું કે મારા પિતાએ તમને જે વાંકમાટે દેશવંદો દીધો હતો તથા
તમે મુક્ત છો.

ગુણવંતરાય.—જે રાજ્યકન્યા ચોર્યાનો મારા ઉપર અપરકાર
મુકવામાં આવ્યો હતો તેજ આ ચતુરી અને તમે મારા રાજા.
કેવું સાનંદાશ્ચર્ય.

બાહ્યરાય.—તેની તમે સંભાળ રાખી માટે—

ગુણવંતરાય.—(વચ્ચે બાહ્ય ઉઠે છે.) આપનાં બેઠેનને જોણે પાળી
ચોખીને ઉછેર્યાં તે તો આ વિદ્યાધર ગુરુ છે. (તને મળવે છે.)

ચતુરી.—હા મારા રાજવંશી ભાઈ એ મારા ધર્મના પિતા. મારા
રક્ષક, મારા પોષક. ખરી ખાતરી તો હવણાંજ થઈ કે એ મારા ધર્મના
પિતા છે અને આપણા રાજવંશી પિતાએ જોડલા લાડ અને ભાવથી
તમને પાળા પોષ્યા હશે તે કરતાં ઓછા લાડ અને ભાવથી હું ઉ-

છત્રી નથી. અને આ મારી પ્રિય સખી—અરે વળી તું પુરૂષ ક્યાં
જતી ગઈ. આ મારી પ્રિય સખીનો આભાર મારા ઉપર આછો નથી.
ખાલારાય.—વિદાધર ! તમે પણ મારા ધર્મના પિતા છો.
મારી ચોરાયલી બહેનને આ પ્રમાણે તમે પાળી પોષી અને તેના
રાજકુળને દોષ પણ પ્રકારનું લાંછન મારે નહિ એ પ્રમાણે ઉછેરી
તેથી તમને મારા પિતાની પદવિ આપીને હાલ હું સંતોષ માનું છું.
પદલાની વાત આવા પ્રસંગમાં કરતો નથી.

વિદાધર.—પરમેશ્વરે મને જેમ મતિ સૂઝાડી તેમ મેં કર્યું છે.
અને આ પ્રમાણે મારી ચતુરીને ઉત્સાહનું કારણ ઉત્પન્ન થયું તેથી
મને જે સંતોષ પ્રાપ્ત થયો છે તે પરિપૂર્ણ પદલોજ છે.

પ્રેમરાય.—ચોગ્ય છે. (ચાંદ્રમતીને) પ્રિયા, હવે મને જય વાળો.

ચાંદ્રમતી.—મારા પ્રાણ, તમારા સ્નેહના પદલામાં કાંઈ આપી
શકાય એમ નથી પણ આપના પિતા—

પ્રેમરાય.—શું મારા પિતા ! તે જીવતા છે ? હું શું સાંભળું છું.

ચાંદ્રમતી.—તે જીવતા છે એટલુંજ નહિ પણ તમે તમારો પ્રેમ
મને અર્પણ કર્યો તેના પદલામાં હું તમારા પિતાનો સ્વપ્નમાં થવો
દુર્લભ એવા પ્રત્યક્ષ મેળો કરાવું છું.

ઉદયસિંહ—અવેશ કરે છે.

પ્રેમરાય.—(સાનદાક્ષ્ય પામીને ઉદયસિંહને ભેટતાં.) નહિ નહિ, આ
તે સ્વપ્ન છે. જે પિતાને સ્વર્ગવાસી થયેલા બાલ્યા હતા તેમનો મે-
ળાપ અને મુળવાને દુર્લભ એવી પ્રિયાનો ભેટો.

ઉદયસિંહ.—સ્વપ્ન નથી, પ્રેમરાય, એ ખરી વાત છે. અને
એના ભેદ હવે ખજી તમે બાણશો ત્યારે ખરૂં છતાં પણ વધારે સ્વપ્ન
જેવું બાણશો.

પ્રેમરાય.—પિતા ! મારા પિતા ! એ બાણવાની મને ધણી
આતુરતા છે.

વિદાધર.—આપની સર્વે આતુરતા પૂર્ણ થશે. હવણાં આલો
આપણે નગરમાં જઈએ. આજનો દિવસ આપનાં અને પ્રતાપરાયનાં
સખ ચાંદ્રમતી અને ચતુરીની સાથે કરવાને ધણો શુભ છે.

પ્રેમરાય.—હતમ છે; પણ તે પહેલાં પિતાજીની આજ્ઞાથી હવે પેલું તાકું ઉઘાડી જોઈ મારી નિસાસા વૃક્ષ કરવાને હું બહુ ઈચ્છુ છું.

ઉદયસિંહ.—હા, પ્રેમરાય, તે જોવાને હવે તમે બધી ગીતે ચોગ્ય થયા છો મારે તમારી ઈચ્છા સત્વર પૂર્ણ થશે.

વિદ્યાધર.—હામ થયા પછી રાજ્યાભિષેક કરવાનો છે અને આવી મોટી ખુશાલીના બદલામાં સર્વેને આનંદ પમાડવાને માટે આપના ઘરના ચોકમાં રંગમંડપ રચાવે છે ત્યાં ખેલ થશે તે પ્રસંગે એ તાકા વિષેના પણ ખુલાસો થશે. મારે ચાલો હવે આપણે સર્વે ત્યાં જઈએ. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ દ્વો.

સ્થલ, પ્રેમરાયના ઘરના ચોકમાં રંગમંડપ.

બાલારાય, પ્રેમરાય, ચામતી, ગુણવંતરાય, મોહના,
પ્રતાપરાય, માનસિંહ, ઉદયસિંહ, વિદ્યાધર,
ચતુરી, કેદ પકડેલો દોલારાય, કપટપુરીરાય,
મેધારિરાય, કાયસ્થ, ઈત્યાદિ.

વિદ્યાધર.—પ્રેમરાય, ગુજાઈ, આ ખેલાડિયો ધણા ચમત્કારિક છે, તેમણે એક નવો ખેલ રચ્યો છે. તે આ આનંદાયક રમચૂને ધણા અનુસરતો છે મારે મારી તથા ઉદયસિંહની ગોઠવાણ પ્રમાણે આ ઠેકાણે કરી, બતાવવામાં આવેછે.

ઉદયસિંહ.—આ ખેલ એવો ગુચવારા ભરેલો છે કે મારે તથા વિદ્યાધરને એમાં આશ્રય આપવો પડશે તેથી સંભામાં નહિ એસતાં અમે રંગમંડપમાં જઈશું પણ ખેલનો દેખાવ જોઈ સભામાંથી કાઈ કાંય ગડબડ કરે નહિ એવો બંદોબસ્ત રાખવો.

પ્રતાપરાય.—એ માફ કામ છે તમે મુખે જાઓ.

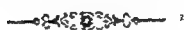
(તે જાય છે અને ખેલ શરૂ થાય છે.)

અંતર નાટક.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, દરબાર.

એક રાણી, અને તેની દાસી.

રાણી-દાસી, નવલ ! આ કુંવરનું મુખ કેવું રળિયામણું જણાય છે ?
આંખો કેવી ચંચળ ! તાક કેવું શોભાયમાન !

દાસી.—ખા સાહેબ ! આપ આપનાં પોતાનાં વખાણ પોતાને
હાથે કરો છો.

રાણી.—એમ કેમ દાસી ?

દાસી.—કુંવરનું મ્હો અને આપનું મ્હો છેકાછેક મળતું છે.
આપની જેવી આંખો તેવીજ કુંવરની આંખો છે, આપનું જેવું તાક
તેવુંજ કુંવરનું તાક છે.

રાણી.—હા, દાસી એ તો વાત ખરી.

દાસી.—તારે કાહો બા સાહેબ, કુંવરના મ્હોનાં વખાણ કરો.
તે આપ, આપના મ્હોનાં વખાણ કરો છો એમ કહેવાય કે નહિ ?

રાણી.—તું બોલવામાં ચતુર જણાય છે એ વાત ખરી છે.

દાસી.—એ પધો પરતાપ આપનોજ છે.

રાણી.—કોઈ કોઈ પ્રસંગની તારી સલાહ પણ લક્ષમાં રાખવા
જેવી હોય છે. રાજભાઈની ખટખટ વિષે તે જ્યારથી મને સૂચના
કરી છે ત્યારથી એ વિષેનો મારા મનમાં અજખો રહે છે. આજે મ-
હારાજ હજી લગણ પધાર્યા નથી એનું કારણ શું હશે વાર ?

દાસી.—જેકહી થોડી વાર ઉપર અહિ આવી હતી તે કહી ગઈ છે
કે રાજાજી આજે ખાંડા પધારશે માટે બા સાહેબે વાટ જોવી નહિ.

રાણી.—પણ એ તો આજે અહિયાં વાળુ કરવાના છે.

દાસી.—સિંથીજ કદાપિ એમ કાહાવ્યું હોય કે આપ રાહ જીવો નહિ.

રાણી.—ના, એમ હોય નહિ. પછી તો કાણ જાણે. જેક-લીની રીતભાત મને ખદલાયલી જણાયછે.

દાસી.—અમે એક ધંધાનાં માણસ ઠસ્યાં તેથી મારાથી વારે વારે આપને કેહેવાનું નથી. ક્રમકે આપ એમ ધારો કે એનું ચલાણ હાં છે તેથી અદેખાઈને લીધે એ કેહેતી હશે.

રાણી.—તેં જ દિવસથી એને વિષે સૂચના કરી છે તે દિવસથી એની વર્તણૂક હું બારીકથી તપાસતી રહું છું તેથી મને તાં કેહેવું ખરું જણાયછે.

દાસી.—રાજભાઈને ત્યાં એની માસી રહેછે તે આપ ક્યાં જાણતાં નથી?

રાણી.—હું, જાણું છું, પણ પ્રથમ રાજભાઈ ઉપર આપણને ક્યાં શકે હતો. મેં એક વાર મહારાજને વિનવ્યા કે આપના ભાઈના આપ અતિશય વિશ્વાસ કરોછો તે ઠીક નહિ ત્યારે તેમણે માં કેહેવું હશે કાહાડ્યું. પણ એમ કરવા જેવો સમય નથી.

દાસી.—રાજભાઈનામાં એવડું બધું મીઠું નથી પણ એમનો કારભારી ધણો ખટપટી છે.

રાણી.—બધું મારા જાણવામાં છે. પણ હું શું કરી શકું. કેણ આવેછે? શું જેકલી? હા, એજ.

જેકલી.—(પ્રવેશ કરીને) બા સાહેબ. વાળની વેળા વેળી ગઈ છે માટે આપ પધારો અને કુંવરને લાવો મારી પાહે હું હુઈ જવાના ઓયડામાં લેઈ જઈને પાણામાં પોઢાકું.

દાસી.—બા સાહેબ હેડો આપણે કુંવરને એક વાર પોઢાડીને પછી ભોજનશાળામાં જઈયે.

જેકલી.—જે વળી ડાયલી, માં તો કહુંજ કરવા દેતી નથી. વાં ઠીક છે. જેમ બા સાહેબની ખરજી.

રાણી.—ચાલો રાયનગૃહમાં જઈયે. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, રાયનગૃહ.

દેવો, તથા જંગો.

દેવો.—અલ્યા જંગો, ચાં છે જે કુંવર ? પાયાણું તો આ સુખ આલીખમ.

જંગો.—રાણી ચાંક લેઈ જ્યાં હશે. પણ અલ્યા દેવો ! તે પેલી રાંડ જેકલીને મોકલી છે તે ચાં મરી જઈને ?

દેવો.—જો કે અલ્યા જંગલા ડાચણી જેકલી આલી આવે. અને વળી કુંવરને લેઈને ખીજ ખે ખાયડિયો પણ આંઈ આવેછે.

જંગો.—દેવલા હુંડ આપણે પણ હંતાઈ જઈયે. છાંનું માનું ચોરવું કીક પડશે. (ખતે સતાઈ જાયછે)

કુંવર સહિત રાણી, દાસી, નવલ, ને જેકલી પ્રવેશ કરેછે.

રાણી.—(પારણા પાસે જઈને કુંવરને સૂવારતાં) અરે આહુ શુ દેખુંછું ! નવલ, દોડ ચોકીવાળાને ખોલાવ, ઝટ કર. અહિયાં કાઈ ચોર છે.

નવલ.—(સંકપ) આ મારા પાપ ! આ રો કાપ ! (ઘાટછે.)

જેકલી.—(તને સંકતાં) રેહ મારી સૌચ, ચાં હુંડી.

દેવો.—એ તારાથી નહિ ઉભી રેહે. (નવજને ધક્કા મારી અદ્ધમોઈ કરેછે.)

રાણી.—(કુંવરને લઈ નાસેછે.)

જંગો.—(તને પકડીને) મૃચ આંખ એ છોરો. નેકર ગાંધાનાં કપાશિયાજ કાઢી નાંછેરા.

રાણી.—(ગાંધારી ખતી જઈને) આ ભલા માણસ ! તું મારા કુંવરને લઈ જા નહિ. એ મારે એકનો એક છે. તારે જે જોઈયે તે હું તને આપું પણ મારો કુંવર મને પાછો આપ. લે આ મારો મોલીનો હાર અને ખીજો આ એક હીરાનો.

જંગો.—ખરા, વેગળી, અમારે હાર નથી જોયતો પણ આ કુંવરનો જીવ જોઈયે છે.

રાણી.—અરે ભલા માણસ ! તું આ શુ કહેછે. જીવ જોયતો હોય તો મારો લે. પણ મારા કુંવરને ઉગાર.

દેવો.—તારો જીવ હું લેશ. ને એનાં જીવ જગલો લેશે.
હૈડ. થા આગળ.

નવલ દાસી.—મારાં 'રાણી બેભાન થઈ ગયાં આ ભાઈયો
પરમેશરને માટે તમે પાછા બાવો.

દેવો.—રાંડ શંખણી આવ તું આવી (તને ક્યાર મારે છે ને તે મૂંઝા
ખાઈ પડે છે.)

રાણી.—અરે ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! મારી દાસી, તારી આ દશા ! આ
ભાઈ, તું આવડો નમેરો કેમ થાય છે ? તારે જે જોઈયે તે માગી લે
પણ મારા કુંવરને પાછો આવ. (વળગવા બચે. તને મારી હેઠ પારે છે.
જગો કુંવર લઈ નીચે ગાડી હતી તેમાં નાંખી લઈ બચે.)

દેવો.—અલી જેકલી, જાકે નચે ને ખીજ ગાડી પાહે પેલો
ભગલો ઉભો છે તેને બોલાવી આણ. આ રાંડને ઉચકીને ગાડીમાં
નાંખવી પડશે.

જેકલી.—હું આ હૈડી પણ મારી શીય આ નવલી જે જરા
હાલે તો પૂરી કરી નાંખજે. એ રાંડ મને રોજ બળાપો કરાવતીતી.
લે રાંડ હવે ભોગવ તારાં પાપ (તને લાન મારી નીચે ભગલાને બોલાવા બચે.)

રાણી.—કાણ-કાણ-કોના-બોલ; કોના બોલ મારે કાને પડ્યા.
કાણ-રાંડ-બળાપો. ભોગવ પાપ. કાણ-કાણ. કુંવર આવ. મારા નહા-
ત્રકજી, લાડકા લે આ' સોનાનો સિંહ આ કોયળ ને મોર. આવ
આવ આવ, મારા કુંવર તું દોડતો આવ, હસતો આવ, રમતો આવ,
જમતો આવ, રજાજીને લેતો આવ, આવ આવ આવ.

ભગલો.—આ આયો, તારો છેડો આંણવાને, ઝાલકે અલ્યા
દેવલા એનું માંયું તેમું ઝાલું પગ.

રાણી.—નવલ નવલ નવલ નવલ, કુંવર લાવ. આવ, લાવ એને
લાવ ભાઈને લાવ. ખાત્રુ મારો વેલો લાવ, વેલો લાવ, વેલો
લાવ, વેલો લાવ.

દેવો.—મૂચ લવરી. થા હવળી.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, પુરાતન ગઢનો મેડો.

રાણી અને જેકલી.

રાણી.—મેઠા તને ખમા કરે. તું આવડો બધો ક્રમ રહે છે ? છાનો, ખાપુ છાનો. હું આ આવી. અરે આ દાસી ! તું ક્યાંની થઈ તાસી. શું મારી કરે છે હાંસી. તુંને આ ધડી દઉં ફાંસી.

જેકલી.—મને શું કરવાને દો ફાંસી. દો તમારી નવલીને.

રાણી.—નવલ ! ક્યાં છે નવલ ? મારી નવલ, તું ક્યાં ગઈ ? હું તને કેમ દેખતી નથી, પેખતી નથી. કેમ તું મને લેખતી નથી. આમ ધ્રે નવલ, મારી અવલ નવલ, નવલ નવલ.

જેકલી.—જાઓ, નવલ ગઈ તાં. રાજભાઈનું નહિ માંનો તો નવલ પાહેજ મોકલવાનાં છે.

રાણી.—ભાઈ, હું ભાઈ, તેં કહ્યું ભાઈ ! ક્યાં છે ભાઈ ? અરે તે આવડો બધો રહે છે ને કેમ કોઈ સંભાળ લેતું નથી ? જા દોડવી જા. લાવ ભાઈને મારી પાસે હું ધવરાવું. નહિકર રહે ઉભી. ઉભી રહે. તું જતી ના, હુંજ જાઉં છું (આરકમાં કુવરુ પારણ જાવા ધરી જાય છે અને તે હાંસી નહિ અટલે.) અરે આ શો કોપ. ભાઈનું પારણું તો દેખતી નથી ને એને હૈયાદ્રુત રડતો સાંભળું છું. અરે ભાઈ, તું ક્યાં છે ? શું ભીંતે ચડી ગયો છે ? પણ એક વાર તું છાનો રહે, ખાપુ છાનો રહે તારે ને જોઈયે તે દેહે. લે હું તને હાલા ગાઉ.

હાલોરે હાલો ભાઈને હીંચકા વા'લો

રમતાં ન ખાજો એને જોઈયે તે આલો

હાલોરે હાલો ભાઈને હીંચકા વા'લો

હ્યો વળી ! આવા હાલા ગમ્યા નહિ કે શું ? લે ખીજા ગાઉ. મારા લાડકડા કુવરજી પોદો પારણે, તમને સોંપીશું રાજજી કેરું રાજ્ય મોટા થાઓ વે'લા વે'લા રાજજી થવા, પાજો પ્રિત્યેથી પ્રજાનાં કરી શુભ કાજ. મારા લાડકડા કુવરજી પોદો પારણે.

જેકલી.—તમે કોને હાલા ગાઓછો ? જેને ગાઓછો તે તો ગયો.

રાણી.—અરે બાઈ, એ આવડો બધો રહે છે ને તું આમ શું બોલે છે. બાઈ! બાપુ! તારૂં મહારદન સાંભળી મારી છાતી ફાટી જાય છે. તને કોઈ પક્ષી લઈને ઉડ્યું છે કે શું (પક્ષીની પાંચેથી પડવા જતી હોય તેમ આરગમાં આરે ખુણે દોડમદોડ કરી મૂકે છે અને છત ભણી ઉંચું જાય છે.) અરે કાળપક્ષી! તું મારા બાળકને છોડ. એને તેં ચાંચમાં કેમ ઝાલ્યો છે. અરે, તારી તીક્ષ્ણ ચાંચથી એને લોહી નીકળશે. બાઈ છોડ! બાપા છોડ! અરે એ મરી જશે. એના રાજવંશી કામળ દેહ તારો ચાંચપ્રહાર કેમ સહન કરી શકે? શું કહે છે તું? તેં એમ કહ્યું કે એને હું રમાડું છું. પણ બાઈ! એક વાર એને ધવરાવીને રક્ષો કરવા દે. પછી તું સુખે રમાડજે. શું તું મને ના કહે છે? તારી મગદૂર શી? એક બાણે હું તુને હવણાં નીચે પાડું છું. લાવરે દાસી, ધનુષ્ય બાણ. પણ ચૂકથી કદાપિ મારા કુંવરના કુમળા શરીરમાં પેહું તો પછી? નારે બાપ! એમ તો થાય નહિ. પણ રેહે, હું તુને તળાવીને પકડું છું. (એમ કહી કોંઠાવેશમાં છતના તકતાની ભણી એવી ઇલાંગ મારી કે જે તકતામાં એના પ્રત્નની છબી હતી તેને આચરેલ વાગવાથી બંધ છૂટ્યો ને હાથમાં આવી એટલે નીચે પડી.) હાં, હવે તું કેવું ઝલાયું, ને ચાંચમાંથી બાઈને છોડી દઈ ઝાડે જઈ બેઠું! બેઠા તું ગભરાઈશમાં એ કાળ પક્ષી તો પેહું ઉડીને ઝાડે બેઠું. હવે તું નીરાંતે ધાવ. (છબીવાળા તકતાને સ્તંભ સરસ્યો ચાંપીને ધવરાયતી હોય તેમ કરે છે.) મારા સામું જોઈને તું હસકાં ભરે છે! બાપુ, તારૂં કરુણામય મુખ હું જોઈને મારૂં હૃદય ભરાઈ આવે છે. (સ્વર) લાવ હું તારાં આંસુ લોહી નાંખું. (આંસુ લોહાતી હોય તેમ કરી તેને ચુંબન કરે છે.) હા! હા! હા! બાપુ! હવે તુંને હસવું આવે છે કાં? ચાલ હવે હું ખુશી થઈ. આહા! તારૂં રણિયામણું મુખ કુમળની પેઠે કેવું પ્રકૃતિત થયેલું દેખાય છે! પણ બાઈ, તું જરા, ધાવી લઉં તો બહુ સારું. બાપું બાઈ તું તો ધાવતો નથી ને અમરથો પજવે છે. ચાલ હવે હું તને હાલામાં સૂવાડું. અરે દાસી! આવ દોડતી, બાઈને લે તો.

જેકલી.—(સ્વગત) એમની તો ખરેખરી આંછા પૂરી જણાય છે. હું પાલે ઉભી ઉભી એના ચાલા જોયાં કરું છું ને હું વેગળે હોઉં એમ ખૂંચી પાડે છે. ખરે એની હવે ખરેખરી ડાગળી ખરી, પણ હું એની

પાહેથી તકતો લેઈ લેઈ એટલે ગાંડાં કાઢતી રહી જાય. - (આસન)
બાઈ સાહેબ, હું આપની પાસે છું.

રાણી.—દાસી તું ઘણી અમર્યાદી થઈ ગઈ. કુંવરને કાંઈપણી
લઈ ઉડી ગયો હતો તેથી તે રડીરડીને ઝૂલી ગયો પણ તારૂં-તો ઠ-
કાણુંજ મળે નહિ. ના તે એવું નહિ ચાલે. લે આ કુંવરને; એ
જરા ઉધેટો થયો છે જા લઈ જઈને પાસણામાં પોઢાડ. (તને તકતો
આપે છે તે એક હાથવતી લેવા. નયછે એટલે) જો ખરૂં તારૂં ભાન ખરી ગયું,
છે? વસ્તુની પેઠે ભાઈને એક હાથે લેવાતો હશે?

જેકલી.—(મનમાં) જણાયજ છે તો જે તમારૂં ખરૂં છે કે
મારૂં. (આસન) લાવો હવે જે હાથે લેઉં છું.

રાણી.—જો દાસી, તને ખરૂં કહિયે છિયે ત્યારે તારૂં મહો
ચઢેછે, પણ વાર, ભાઈની સંભાળ તું ના રાખે ત્યારે ખીજું કોણ
રાખે? તું ચીડાવા જેવું કરેછે ત્યારે મને તારા ઉપર રીસ ચઢેછે.
પણ તું મારે મન અળખામણી નથી હો. વારૂં નવળ! આજે ભાઈ
જરાય ધાવ્યો નહિ એવું શું કારણ? એને કોઈની નજર વાઈ હશે?

જેકલી.—(મનમાં) હૈયા 'ફૂટી' મને હજી લગણુ નવલ જાણેછે.
છો જાણતી. (આસન) બા સાહેબ! તમે તો ગાંડાં થયાં છો. આ
તે તકતો છે કે ભાઈ? આવાં છેક ગાંડાં શું કાઢો છો.

રાણી.—હું દાસી, એ ભાઈ નથી? હસતો કુંવર મારા સામું
નિહાળીને 'નેઈ' રહ્યો છે ને તું એમ ક્રમ બોલેછે?

જેકલી.—જાઓ જાઓ મારાં બાઈ, તમારી તો ડાગળી ખરી
છે, ખીજું કાંઈ થયું નથી. શું આ ભાઈ છે? ભાઈને તો ડાઘી દીધો
છે. 'આ તો' ભાઈની છખી તો છે. હાંભળો હું કાચ ઉપર ટકારા
મારું છું. (તેમ કરેછે.)

રાણી.—(જોકે જીવ રેકાણે આવ્યો એટલે) હું એ તકતો છે? હા
ખરી વાત. આ ચોકકું રહ્યું! પણ ભાઈને મેં જે લુગડાં પહેરા-
વ્યાં હતાં તેજ પહેરેલાં છેની?

જેકલી.—એ તો છખીમાં તે પરમાણુ ચીતરેલાં છે જુવો આ
બધો રંગવપ્સ્યો છે ખરો?

રાણી.—દાસી હું ક્યાં છું? મારો કુંવર ક્યાં? મારા રાજા ક્યાં? મારા જિવનહાર ક્યાં?

જેકલી.—અરે ઓ બાઈ આ તો રાજભાઈની એકાંતની બેઠક છે. બધી વાતની હવે તમને ખબર પડશે.

રાણી.—મારો મેહલ નોહોય? રાજભાઈ કોણ? રાજભાઈ, પેલો પાપી! કપટી, દુષ્ટ રાજભાઈ? તેની આ જગ્યા? હા ખરી વાત. અરે પરમેશ્વર, આ શો બનાવ (કલ્પાન્ત કરી રહે છે. દાસી તકતો લઈને બીજા ખંડમાં જાય છે.)

જેકલી.—આટલી બધી વાર શી? રાજભાઈનો આવવાનો વાયદો વીતી જવા આવ્યો ને હજી લગણું કોઈ જણાતું નહિ; અરે હવે તો રાજભાઈ ના કેહેવાય. એ તો રાજાજી થયા. આહા! હવે માંડ ચલણ કેવું થશે? માંડ સુખ જોવાને નવળ બગે તો હાંડ કે જોઈ જોઈને બળે. (કાંઈક અવાજ કાને પડે એટલે) કોણ? હા. એ તો એજ.

રાજભાઈ પ્રવેશ કરે છે.

રાજભાઈ.—અલી જેકલી! તેં રાણીને સમજાવી છે કે? એ મારી મરજી પ્રમાણે ચાલવા રાજી છે?

જેકલી.—એ તો ગાંડી થઈ ગઈ છે. એટલે મેં વાત કીધી નથી.

રાજભાઈ.—જા તું વાત કર તો ખરી હું સંતોષ રહીને સાંભળું છું અને છેવી વેળા તેમ યરતીશ. (બંને રાણીવાળા ખંડમાં જાય છે.)

જેકલી.—બાઈ સાહેબ, તમે જાણો છો કે રાજાજી તો દેવ ગયા. માર્જ કરાવનાર હવે કોઈ રહ્યું નહિ માટે રાજભાઈ જે રાજા થયા છે તેની મરજી રાખશો તો માપ રહેશે. નહિ તો જીવવું ભારે પડશે.

રાણી.—દાસી તું શું બકે છે. તારી જીભ, કાપડી પડશે ને રાજભાઈને ધૂંધેવા પડશે. મને મારા જીવની દરકાર નથી.

જેકલી.—હમજણાં થાઓ ને માંડ માંડો. પછી જીવે કેવું સુખ મળે છે તે—

રાણી.—(શુરૂ થઈ દાસીને ખરવા જાય છે.) રાંડ શુંખણી તું નવળ નથી એમ હવે મારી ખાતરી થઈ, તું જેકલી છે. તેં કપટકાર્યમાં સામીલ રહીને બધી ખરાબી કરી છે. રાજાજીનો અંત તેં આણ્યો.

છે. મારો કુંવર મારી પાસેથી છીનાવી લીધો છે. માફ આહિ જોર નથી પણ મારી બેહેનનો આશ્રય લઈ હું શું કરીશ તે એ જોરો.

રાજભાઈ.—(પ્રવેશ કરીને) હાં ? તું જોકલીનું માનવી નથી મેં વળી તારી બેહેનનું જોર પતાવે છે ? (તને વળગવાં જાય છે. તે જુસ્સામાં આવી તેને લાતોનો મહાર કરી અંદરુવો કરી નાખે છે.)

પ્રેમશય.—(ત્રિધાવેશમાં તેને તરવારનો ધા કરવા જાય છે.) દુષ્ટ, માંડાલ !

• વિધાધર.—હાં હાં, મહારાજ, એ તો ખેલ છે.

રાજભાઈ.—લે લેતી જ ત્યારે (રાણીના માથામાં એક એવી યપક મારે છે કે જ્યાં કરીને તે મૂઠી ખાઈ પડે છે.)

જોકલી.—હવે એમાં માલ નથી. આપની ધારેલી વાત પાર પડે એમ નથી.

રાજભાઈ.—મારી તો ખાતરી અગાઉથી હતી કે એમાં કાંઈ વળવાનું નથી માટે હવે તો એજ ઉપાય છે કે એને આગળ પગલાં ભરતી અટકાવવાને માટે રામશરણુ પોહોંચાડવી. હું હવાણાં જઈને માણસ મોકલું છું તે એને ઝાલી લઈ જઈને રાજાની જે ગતિ થઈ તેવી એની કરશે. (જાય છે)

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, ઉદયસિંહનું ઘર.

ઉદયસિંહ અને એની સ્ત્રી ખાલાદેવી.

ઉદયસિંહ.—પ્રિયા તે કદાપિ નહીં ધાણું કૈશ્યુ. હવે તું વિલાપ કરવો છોડી દે. મહાદેવને ગમ્યું તે ખરું. એણે પુત્ર આપ્યો હતો અને વળી આપણાં પૂર્વજન્મનાં બળિષ્ઠ પાપ હશે તેથી પાછો થયો.

ખાલાદેવી.—આપણા દુષ્ટી સંસારમાં ધણે વર્ષે છોકરો આવતો અને પાછો થયો એ માન્ય થઈ શકતું નથી. તમે એને અત્યારે લઈ જશો ? ત્યારે હવે હું એનું મોઢું નહિ દેખું.

ઉદયસિંહ.—એનો ને આપડો સંબંધ જોઈલી વાર, રેહેવાને સ-
રજો તોટલી વાર રહ્યો. મધ્યરાત ગઈ છે. આટલી વેળાએ હું
એને ડાટવા લઈ જાઉં છું.

બાલાદેવી.—સગાંવાહાલાં કોઈને જાણ કશી વિના એમ ક્રમ
ધાય ? ખાચડિયો આવશે તેની સામે વિલાપ કરીને હજી વધારે રડીશ
ત્યારે માફ મન ખાલી થશે.

ઉદયસિંહ.—તું ઘણી સમજી છે. રડવાથી શું વધારે છે ?
આવડા નહાના બાળકને મારે આવી વેળાએ સગાંવાહાલાંને હંધ-
માંથી ઉઠાડી બાલાવીશું તો તેમને સાફ નહિ લાગે મારે હું મારી મેળે
એને લઈને એકલો ડાટવા જાઉં છું.

બાલાદેવી.—તમને ખીક નહિ લાગે ? સમજાણમાં ઘણાં જૂત
હોય છે તેમને જોઈને તમે છળશો. વળી તમારે ખોદવું પડશે મારે
સવાર ઉપર રાખો તો ઠીક.

ઉદયસિંહ.—ના નહિ, હું હથિયાર સજીને જાઉં છું; સાથે કોદાળી
પાવડો લેતો જાઉં છું. મારી કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ. હું જૂતથી
ડરતો નથી. (પોતાના પુત્રનું મઠકું લઈને સ્મશાનમાં જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ, સ્મશાન.

દેવો, જગો, અને રાજકુમાર.

દેવો.—અલ્યા જગો, મૂચ એને હેઠ ને કાઢ માંદથી મારા.

જગો.—અલ્યા દેવલા, જોને કોક આવે છે. કાણ છે, જો
જરા આગળ.

દેવો.—હું તો આગળ જતો નથી. મને તો ખીક લાગે છે
મારા ટાંઠિયા ધૂંલે છે.

જગો.—મુવોરે તું ધૂંલતો, રાણીને દર કરવી હોત તો તું રૂ
કરી હકત.

દેવો.—મને તો ખીક લાગે છે તેથી હું ધૂંલુછું પણ તું આવડે
ધભરાઈને ચમ કાંપછ ને ?

ઉદયસિંહ પ્રવેશ કરેછે.

ઉદયસિંહ.—આ સ્મશાનનો દેખાવ ખરેખરો ભયંકર છે. પણ પેલા જૂતના ભડકા થાયછે. શૂરીરોના આગળ જૂતનું કાંઈ ચાલતું નથી એમ કહેવાયછે તે ખરી વાત છે. હું ભડકા દેખું પછી મને કશી ખીક લાગતી નથી. અરે આ જમણી બાજુએ શાનો અવાજ સંભળાય છે? કાંઈ બાળક રહેછે. એ જગ્યા બાળકોને ડાંઘવાની છે અને તે ધામટ કહેવાયછે મને લાગેછે કે બાળકને ડાઘવા સાથે કાંઈ ખાડો ખોદેછે (જરા આગળ ચાલીને) હા, ખરી વાત. એ જણ વાતો કરતા હોય એમ સંભળાયછે. પણ બાળક તો રહેછે. મરી ગયેલું નથી ત્યારે એ તે શું હશે? બાળકરૂપે જૂત હશે?

જગો.—એ તો પાહે આવતો જાયછે. હવે ચમ કરીશું?

ઉદયસિંહ.—આ એકાન્ત જગ્યાની શાન્તિમાં વિદ્ય પાડનાર કોણ છે? ખોલો ઉતાવલા, નહિ તો મારી તરવાર પોતાનું કામ કરીને કાળીને પ્રસન્ન કરશે.

જગો.—ભાઈ દેવલા, નમ્મી આપણી વાત ઝેલાઈ ને હવે આપણે માસ્થા જ્યા.

દેવો.—મેં તો કીધુંતો જે કુંવરને મારીશું તેથી કાળી આપણા ઉપર કાપશે પણ માંહે તે માન્યું નહિ.

ઉદયસિંહ.—કાંઈ ઉત્તર નથી આપતું તો મારી આ સર્મરોરે તેને હવણાંજ ખોલાવશે.

જગો.—ખાપેજી ! મને મારશે નહિ. અમે અમારી રાજપુત્રીથી આ હામ કરવા આયા નથી.

ઉદયસિંહ.—તમે કોણ છો અને કોના મોકલ્યા આવ્યા છો ? (રડતા કુંવરને પોતાના હાથમાં લેતે જગો તેને અટકાવે જાયજે. તેવામાં પોતાના હોશને નીચે મૂકીને કટારનો ધા કરવા જાયછે.)

જગો.—ખાપેજી, રાજભાઈના હકમથી તેના કાંમદારે અમને આ કાંમ કરવા કીધુંતું એમાં અમારો વાંક નથી.

(કુસ્કા બાંધેલા ઢોલાગય કાયસ્થના સાથે જાંઘને લયલિત થાયછે.)

ઉદયસિંહ.—વાઈ ત્યારે તમારો વાંક નથી તો હું તમને જતા મોકલું.

દેવો.—ભાઈશાખ તમે આ કુંવરને આંધ જશો. રાજભાઈ જાણશે જે અમે એને ડાટી દીધો નથી તો અમને આંધ મારશે.

જગો.—અરે આંધ મારશે તો મારશે પણ અમને આપ્યું છે. તે ખુશી લેશે.

ઉદયસિંહ.—તેની તમે ચિંતા કરશો નહિ. તમે સહુકાર્યથી ચાલશો અને બધી વાત કહી દેશો તો હું એની રીતે ગોઠવણ કરીશ કે તમારી વાત રાજભાઈ કે તેના દુષ્ટ કારભારી કોઈ પણ જાણશે નહિ.

દેવો.—જુવો ભાઈશાખ અમે મારા છિયે તો પણ આ કુંવરને રાણી પાલેથી લેઈ લેતાં તેણે જે ચીચોટા નાંછ્યા તેથી મારી છાતી કાંપી ગઈ પણ શું કરિયે.

ઉદયસિંહ.—રાણી હવણાં ક્યાં છે ?

જગો.—તેનું તમારે શું કામ છે જે ?

ઉદયસિંહ.—શું કામ છે ? આ કટાર હવણાં કેહેશે (તને મારવા બચ્છે.)

જગો.—ભૂલ્યો ખાપણ, મને મારશો નહિ.

દેવો.—હવે, વાત ચોરી રાખી રહેવાની નથી. રાજભાઈએ રાજાજીને ઝેર દેઈને મારી નાંખવા ઘણા દાહાડાથી પેરતી કાઢી પણ કોઈ ચોકર પૂર્યો નહિ, એટલે શકારે હંગાએ જઈને રાજા ઉપર પડે કરીને એમ ઠગાવ્યું જે વાઘે રાજાને ફાટી ખાધા પછી કુંવરને ને રાણીને મારી નાંખવાનું કામ અમને હોંપ્યું.

ઉદયસિંહ.—શિકારમાં રાજાને મારી નાંખ્યા એ તમે ક્યાંથી જાણ્યું ?

દેવો.—અમારો જેડિયો ભગળો કરીને છે તે હંગાએ હતા ને જાણ્યુંકેને રાણીને મારવાનું કામ તેને હોંપ્યું છે તો.

ઉદયસિંહ.—જુવો ભાઈ તમે રાણીને ઉગારવાના કામમાં મારી સાથે સામેલ થાઓ તો જે માગો તે હું તમને આપું. તમારે ને મારે શરત એટલી કે રાણીને ઉગારી છે એમ કોઈને જાણ પડવા દઈશ નહિ.

જગો.—દહ વીધાં ભોંય આપો તો અમે ખધું જોખમ માથે લેઈયે પણ તમે કીધું તમ હરત એટલી ને વાત કાઢ જાણે નહિ.

ઉદયસિંહ.—એ વાંત કમૂલ છે, આ મારો છોકરો કુંવરના જેવડોજ છે એને કુંવરને ઠેકાણે ડાટી દઈને કુંવરને મારે ઘેર લઈ જઈ મારી વહૂને આપીશ.

દેવો.—તમારી વહૂ જાણશે ને કુંવર સ્વાંથી લાયા, તાણે?

ઉદયસિંહ.—સાંભળ, તે નહિ જાણે. હું કહીશ ને આપણા છોકરાને ખાડો ખોદવા ભોંય ઉપર જૂક્યો એટલે તે આજસ મરડીને રડવા લાગ્યો તેથી ઘેર પાછો લઈ આવ્યો.

જગો.—તાણે તમારી વહૂ આજખરો નહિ ને આ તો મારો છોકરો નોહોય.

ઉદયસિંહ.—હાનાં બાળકનામાં લોક ધારીને જીવે ત્યારે તકાવત વરતી કાહાડી શકે, નહિ તો ખહુ ફેર જણાય નહિ. વળી જીવો આ રાજકુંવર અને મારા છોકરાના એહેરામાં ધણો ફેર જણાતો નથી. વળી છોકરાનો જન્મ થયા પછી મારી વહૂ ધણી માંદી રહેછે. તેની આંખોએ પણ ધણું દરદ થઈ આવ્યું છે તેથી જન્મ્યો ત્યારથી અજનાણામાં તેણે મારા છોકરાને જોયોજ નથી.

દેવો.—તાણે, તો ખહુ પાંશરૂં આવું. જગા, ખરૂંકને? હેંડો તાણે નાંખો તમારા છોકરાને ખાડામાં. (છોકરાને ખાડામાં નાંખી ડાટી દે છે)

ઉદયસિંહ.—હું આ કુંવરને મારી વહૂને સ્વાધીન કરી આવું તેટલી વારમાં તમે ભગલા પાંસે જઈને રાણીને ઉગારો એ ભગલો ક્યાં હશે?

દેવો.—ભગલો કે તો તો ને રાણીને રાજભાઈને તામે થઈને રહેશે તો રાજભાઈ ધને રાખશે અમ ને રાણીનું રૂપ તેને મન ખહુ વશી જવું છે.

ઉદયસિંહ.—એ ચાંડાળ રાજભાઈ અરે રાજભાઈ નહિ પણ રાજશત્રુ એની ધારણામાં કદિ પાર પડવાનો નથી. રાણી ખાલાદેવી એવી છે કે એમનું જો ચાલશે તો એ પાપીને પૂરો કરશે.

જગો.—ભાઈશાળ તમે કાહોછો ધમજ છે. આ કુંવરને અમે

એની મા પાહેથી ઝાંઘાવી લાયા તે અમારૂં મન જાંણીછે. ઇમના કળકળાટથી ને ઇમની લાતો ને મૂચિયોથી અમારાં પેટ પાચી જ્યાં છે.

દેવો.—જીવો ભાઈ રાણીને મારવાનું ભગલાને કીધું હશે તો એ રામદેવતી વાવ જે ભાગા તલાવ ઉપર ખુણામાં છે તો લેઈ આપશે માટે તમારી વાટ જોઈને અમે તો બેસીશું.

ઉદયસિંહ.—તમે કાલ આપો કે કલા પ્રમાણે પળીશું.

જગો.—તાણે તમે કાલ આપો કે દગો દઈશ નહિ ને વાત છાંની રાછેશ.

ઉદયસિંહ.—હ્યો મારો કાલ છે.

દેવો.—તાણે અમારો પણ કાલ છે. (નયજી.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ, ભાગા તલાવ પાસે રામદેવતી વાવ.

ભગો, જગો, અને દેવો.

ભગો.—અહ્યા જગલા, આ બાઈએ તો મને અદમુલો કરી નાંછ્યો છે. માટે હું તો ઇને ઉગારવા દેશ નહિ.

ઉદયસિંહ.—(પ્રવેશ કરીને) ભાઈ ભગા તું એવો નમ્રહરો થઈશ નહિ, એ અપુલા જાતિ પોતાના જીવનું રક્ષણ કરવા ગમે તે કરે તેને મારું તારે એવો વિચાર કરવો નહિ.

જગો.—મને દેવાએ તમારે માટે કીધું છે જે એ કાઈ ખુરા માંહણ છે ને વાત શૂટે તમ નથી તેથી જરા મારૂં મન પડનારું નહિ તો ધા કરવાની તૈયારીમાં જ હોતો.

જગો.—જીવો ભાઈશાખ અમે તમારા આવતા પહેલાં કટલાક ઠરાવ કીધા છે તે એ જે આ રાણી ગાંડાં થઈ જ્યાં છે, કાંચ ભાંન છે નહિ, નજરમાં આવે ઇમ પડે છે તે તમારી નજરે જીવોછો. માટે ઇમને આઘે દેસાવર મોકલી દેવાં ને કુંવરને આપણા ઠરાવ પરમાણે તમારે ઘેર રાખવા.

ઉદયસિંહ.—એ ગાંડાં થઈ ગયાં છે માટે કુંવર જે એમની સ રાખિયે તો સારાં થાય.

ભગે.—ના ઇમ થાય નહિ, રાણીના માથામાં માર ધણી પડ્યો છે તેથી ઇમનું માથું ફરી જાય છે નહિ તો એવડાં બધાં ગાંડાં નુત્તાં કાઢતાં, મારે ઇમને એકલાને આઘે દેશ મૂચી આવો તો અમે હાંપિયે. નહિ તો પછી અમને કાવશે તમ અમે કરીશું.

ઉદયસિંહ.—તમે બધાએ મારી સાથે ધણી સંબુકાઈથી ચાલ ચલાવી છે મારે તમારી સાથે મારે પણ તેમજ ચાલવું તેથી તમારો ઠરાવ હું મંજુર રાખું છું. મારો એક રજપૂત ચાકર છે તે આ નગરનો રહેવાશી નથી તેથી એને રાણીની સુપ્રત કરીને ખરચી આપીને આઘે મોકલીશ એટલે કાઈ વાત બાણુશે નહિ.

ભગે.—જો ગનેહને વાત જણાય તો રાજભાઈ ને તેનો કારભારી અમને ધાણીમાં ધાલીને પીલી નાંખે મારે અમારો જીવ જોખમાય ઇમ થાય નહિ ન રાણી ને કુંવર જીવતા રહે એમાં અમે રાજ છિયે, ચમ જે અમને મળવાનું તે મળ્યું છે.

ઉદયસિંહ.—વળી કુંવર મ્હોટો થશે ને પરમેશ્વરનો બનાવ હશે તો રાજભાઈ નરમ પડતાં કુંવર ગાદી ઉપર બેસશે ત્યારે તમારી નેકીનો બદલો તમને કેવો હું અપાવીશ તે અંગાઊથી કહેવા કરતાં તે પ્રસંગે ખતાવી આપીશ.

દેવો.—તાણે તો ભાઈશાખ, તમારો ગણ અમે આભલાંમાં પણ નહિ બુલિયે.

જગો.—એ વાત પાંચરી છે. પણ આ વાત ઉઘાડી પાડવાની નથી મારે અમને એવો બદલો નહિ મળે તો એવડી બળબળ નથી.

ઉદયસિંહ.—જીવો ભાઈ મૂર્ખાઈનું પગલું હું ભરૂં એવો નથી, તમારા જીવ સાથે મારો જીવ પણ મેં જોખમમાં નાંખ્યો છે. મારે એ વિષે તમે નિર્ભય રહેજો.

ભગે.—ઠીક છે. પણ જોને જગા, ગાડી ખડખડતી હોય ઇમ જણાયછે મારે રાણીને લેઈ આયા કે શું ?

(બધા તેના ગાઠ પાસે જાયછે.)

રાણી.—મેં મેં ના કહી રાજ ભાઈ ભેળી—ભાઈ શાનો ભાઈ હું માને હેકાણે, તે એ જાણે, તોય તાણે. દગો દગો દગો. રાજાજને

વાધ-તેને વાધ-ના ના ના, મારે મારે શું મારે? ખેંચ્યો, ત્યાંચ્યો, લીધો ફુંગવ. ગૂંચો, રહ્યો નહિ. મારો મારો મારો એ પાપીને મારો. કાપો કાપો કાપો મને કટાર આપો, ખાધું. શું ખાધું? શું ખાવું. નવલ નહિ આવું. જા જા જા.

ઉદયસિંહ.—અરે પરમેશ્વર, મહાજનોની પણ આ દશા થાય છે. અરે રાણીનું મગજ કંકાણું નથી માટે પ્રથમ મેં મારે ઘેર એમને જીવ્યાં રાખવાનો વિચાર કર્યો હતો પણ તમારા આગ્રહથી મેં તાપ્તુ-શીની સાંચે તે ફેરવ્યો હતો હવે રાણીજીની સ્થિતિ જોઈને મારી ખાતરી થઈ કે એમને દૂર દેશાવર પોહોંચાડી દેવાં. હું વેળા જોઈને ભાગ કાઢતો રહીશ. હવણાં હું પોતેજ જઈને પોહોંચાડી આવું છું.

ભગો.—હા એમજ કરવું. તમારી મરજી હોય તો હું હંગાથે હંડો આવું ચમત્તે આ ગાડું-હાંકનારો મારો ભતરીજો છે તે રહતાનો અજાણ્યો છે.

ઉદયસિંહ.—આ ને આજ ગાડામાં હવણાં લઈ જવાય તો ઘણું સાફ, કેમતે ચાંડાલ રાજભાઈ તપાસ કરે ને વાત પકડાય તો આપણે કરેલી તતખીર ઉઘાડી પડે ને સર્વને નુકસાન થાય. માટે તમે પધા વેરાઈ જાઓ. હું ભગો સાથે જાઉં છું. (સર્વ જાય છે.)

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ, ઉદયસિંહનું ઘર.

ઉદયસિંહ.—(અકલ) રાણીને દેવનગર મેં ઘણાં વર્ષ રાખ્યાં એ આપણા દેશની હદખાહાર છે તોપણ અંતર ઝાઝું નથી તેથી પ્રેમ પુરીના લોકોના જવર અવર ધણો છે માટે દૂર દેશાવર લઈ ગયા વિના દીક્ર નહિ પડે. વૈદ્ય ઉપાય કરનાર સારો માણ્યો છે તેથી આં પદ ચાલતા સુધી ત્યાં રહેવા દઈશ. પછી હું મારી એજે ત્યાંજ

જઈશ. કુંવર તો હવે ઉગસ્યા પણ રાણીની સંભાળ મારેજ રાખવી. હું જવર અવર રાખીશ તેથી ઠીક પડશે. એ વાત તો ખદી ખરી પણ દેહ છે કદાપિ ને મારો કાળ થયો તો પછી સાચી વાત ઢંકાઈ જશે. જગતમાં સાચા ઢંકાઈ જાય અને જૂઠા તરી આવે એમ થવું જોઈએ નહિ. માટે રાણીનું મંગળસૂત્ર જે મેં છોડી લીધું છે તે તથા કુંવરને પેહેરાવેળું ચમત્કારિક ઝભડું અને ટોપી એ સર્વે મારે સંધરી રાખવાં જોઈએ. અને ખદી વેતક વાત લખીને તે ભેગી મૂકવી જોઈએ. હું કુમારને સારી પેઠે ભણાવીને કુશળ કરીશ અને રાણી પાસે જતી વેળા તેને કહેતો જઈશ કે “તુને વારસો આપવાને મારી પાસે કાંઈ, “નથી, માત્ર તારા હાથપગનો અને તારી ખુદિનો વારસો આપી “જાઉં છું” તો પણ જો તું મને કાંઈ આપે તો એક સ્થાન હું દેખાડું, “તે સ્થાન, કશું પણ આપ પરાક્રમ કસ્યા વિના જીવે નહિ, તો હું “તે સંબંધી કાંઈક વાત કહું.”—

પ્રેમરાય.—(સભામંડપમાં) ભાઈ પ્રતાપરાય ! પ્રિયા આરૂમતી ! આ શો ચમત્કાર.

આરૂમતી.—પરમેશ્વરની અકળ ગતિ છે.

પ્રેમરાય.—જેહન ચતુરી, તને સાંભરે છે કે ?

ચતુરી.—હા ભાઈ, કારાગૃહમાં તમે મને કહ્યા હતા તેના તેજ એ ખોલ.

પ્રેમરાય.—ભાઈ પ્રતાપરાય ! મારા પિતા ઉદયસિંહે મને જે શબ્દો કહેલા તેજ આ શબ્દો છે. અરે આ ખેલનો આરંભ થયો છે ત્યારથી મારા મનમાં સંકલ્પ-વિકલ્પ થાય છે તે કાંઈ જૂઠાજ પ્રકારના છે.

પ્રતાપરાય.—હા, ધંગિત ઉપરથી હું કળી ગયો છું. હું પણ એટલુંજ આશ્ચર્ય પામું છું. જીવો સાંભળો એ આગળ ઉપર શું કહે છે.

ઉદયસિંહ.—કુંવર કાંઈ આપશે ત્યાર પછી હું તેને કહીશ કે “આ તાકામાં કાંઈક વસ્તુ છે, તે સ્વતઃ ધણી મૃત્યુવાન નથી, ત- “થાપિ તેના સાધનથી તને અત્યાનંદ અને ધણો લાભ થશે; પણ “તું કાંઈ એવું પરાક્રમ કરે કે તેથી લોકોમાં તારું રૂઝું નામ નીકળે.

“અને તારા ગુરુજી સ્વિકાર કરે કે એ પરાક્રમ, તને છાની ધરતું જો-
વાની સત્તા આપે છે તોજ તે તારે જોવું અને જોતી વેળાએ તેમને
સમક્ષ રાખીને જો જો તથા તેમની સલાહ લઈને અને તારી રૂડી
“બુદ્ધિ જેમ પ્રેરે તેમ વર્તજો.”

પ્રેમરાય.—(અધારા થઈ એકાએક ઉઠીને) કેમ બેઠેન ચતુરી હવે
કરો સંશય છે?

ચતુરી.—ના જી.

પ્રેમરાય.—ગુરુજી, ગુરુજી, મારા વાહલા ગુરુજી, મારા પિ-
તાનાં વચન પણ આ ખેલમાં કહી સંભળાયાં એવાંજ હતાં માટે
મારામાં અધિરાઈ એટલી બધી વધી પડી છે કે મને ખતાવેલા તાકામાં
શું છે તે જોવાને હવે હું ચોગ્ય થયો છું એવી તમે હા ભણો કે
તેનીજ સાથે તે મુલ્યવાન અને આનંદદાયક વસ્તુ જોવાને હું મારે
હાથેજ તે તાકું ઉઘાડું. ગુરુજી, ક્યાં છે મારા પિતાજી, બોલાવો એમને.

વિદ્યાધર.—મારા પ્રિય શિષ્ય, અહો, મારા ચોગ્ય રાજજી તમે
એ તાકાની વસ્તુ જોવાને ખરેખરા ચોગ્ય થયા છો. માટે ઉઠા અને
જીવો. હું આપના પિતાજીને બોલાવું છું. (બોલાવે છે.)

તેપથ્યમાં.—પુત્ર પ્રમાણે પાળેલા, મારા રાજજી, હું ઉદયસિંહ
જોને આપ પોતાના પિતા બોલાવો તે હું આપનો પિતા નથી.

પ્રેમરાય.—હું ઉદયસિંહ મારા પિતા નહિ?

ઉદયસિંહ.—(તેપથ્યમાંથી બાહાર આવીને) મારા રાજ. આ વેળા-
એ તમને જોઈને મને આનંદ થાય છે તે ખતાવી આપવાને મારી નહાની
સરખી જીવ જરા પણ શક્તિ ધરાવતી નથી. મને આ વેળાએ કહેવાને
અતિશય આનંદ ઉપજે છે કે આ ખેલમાં જે રાજકુંવરનું કથન કરવામાં
આવ્યું તે રાજકુંવર તમે પોતેજ છો. (સલામ ઉપર આનંદના પાકાર
થાય છે.) તેની શાખીતીમાં ઉઘાડોઆ મારા ધરનું તાકું અને તમે જીવો.
હું તો પ્રવાસમાંથી આવ્યો આવ્યો છું ને ધરમાં હવણાંજ દાખળ થઈ
છું. કેમ ચારમતી ખરું કે નહિ?

ચારમતી.—હા જી.

પ્રેમરાય.—પિતા ઉદયસિંહ આ ઉપકાર મારાથી કેમ વળારો?

(તે તાકા ઉઘાડે છે.) આજ તે ઝભડું ને આજ આજ નહાનકડી મારી ટોપી ?

(સાન'દાઈથી પેહરે છે.) આ શું ?

ઉદયસિંહ.—એ આપનાં દુઃખી માતાનું મંગળસૂત્ર.

પ્રેમરાય.—મારા ધર્મપિતા. મારી માતા ક્યાં ? આ સૂત્રની પે-
હરવાવાળી, (ઢોલાસચને ખતાલીને) આ દુષ્ટ ઢોલાસચે, આ કેહેવાતા રા-
જસાઈએ, અરે એ આંડાળે સતાવેલી અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને માટે
પ્રાણ આપવાને તૈયાર થયેલી એવી પેલા ધાતકી પણ દયાળુ મારા-
ઓના હાથમાં સંપાદ્યેલી તેને તમે દૂર દેશાવર ઉગારવા લઈ ગયેલા તે
ક્યાં ? અથવા તેનું શું થયું તે કૃપા કરીને મને સત્વર નિવેદન કરો.

ઉદયસિંહ.—(બાલાદેવીને પ્રવેશ કરાવીને) રાજાજી આ તમારાં મા-
તાજી એ ક્ષેમ કુરાળ છે પણ હજી લગણુ પરિપૂર્ણ રીતે ઘેળછામાંથી
મુક્ત થયાં નથી.

પ્રેમરાય.—(તને લક્ષ્ય) આ મારી માતા. તું એક મહાન્ રાજા-
ની રાણી તેની આ વલે થઈ. આ મારા ધર્મપિતા, જે ઈશ્વરે તમને
લાગ આપ્યો નાહોત તો મારી વાહાલી માતાની અને મારી શી વલે
થવાતી હતી તે મેં નજરે જોયું.

બાલાદેવી.—(નવાઈના દેખાવ ધારણ કરીને) હા, મારો કુમાર તે
આજ, મારી જે છાતીમાંથી એને દૂધ પામતું તે છાતીમાં હવે શી-
તલતા ઘણી વળી અને આજે આટલાં વર્ષે થયાં તો પણ પામે ચઢે છે
માટે એજ મારો કુમાર.

પ્રેમરાય.—માવજી, મારાં માવજી, હું તમારો તેજ કુમાર છું.
રંકસ્થિતિમાં ઉંછર્યો પણ તમારું માપ જાળવી રૂઢો છું એ બધો પ્રતાપ
આ ઉદયસિંહ મારો ધર્મપિતાનો અને તેનોજ આપણે ઉપકાર માન-
વાનો છે. અને જો મેં પોતાનાં માતા જાણ્યાં અને જો સ્તન-
પાન કરીને તેના અતિશય પ્રેમમાં હું ઉછર્યો તે માતાનો પણ એથી
વધારે પાડ માનવાનો છે. અરે તે આ પ્રસંગ જોવાને જ્યાં હોત
તો તેમને કેટલો બધો આનંદ થાત.

બાલાદેવી.—કુમાર મળ્યો, કુમાર મળ્યો. મારો વાહાળો કુમાર

આવડો મ્હોટો થઈને મને મળ્યો. હું ક્યાં હતી? મારા કુમાર, આટલ દિવસ હું ક્યાં હતી?

પ્રેમરાય.—માતાજી તે હું હજી લગણું કશું જાણતો નથી. મારા ધર્મપિતા ઉદયસિંહ જાણે.

ઉદયસિંહ.—રાણીજી તમને મેં ખાલાપુરીમાં એકાન્ત જગ્યાએ રાખ્યાં હતાં.

ખાલાદેવી.—ખાલાપુરી! મારી ન્હાની ખેહેનના રાજધાની નગરમાં. (આનંદથી મૂઝા આવે છે)

ખાલારાય.—રાણીજી શું કેહેછે? પોતાની ન્હાની ખેહેનનું રાજધાની નગર—ખાલાપુરી! અહો પરમેશ્વર, આ રાણીજીનું મુખ મને મારી માતા જેવું લાગતું હતું તેનું કારણ એજ કે? ત્યારે શું એ મારાં માશી. (તને લટછે.)

ચતુરી.—કેવું આશ્ચર્ય, આ રાણીજી મારાં માશી થાય? (તને લટવા દોડી જાય છે.)

પ્રેમરાય.—ખેહેન ચતુરી, મેં તને મારી વાહાલી ખેહેન કહી હતી તે પ્રમાણે તું ખરેખરી મારી વાહાલી ખેહેન નીકળી. શી પરમેશ્વરની ગહનગતિ! એક ઘડી ઉપર હું એક ગરીબ રજામૂતનો પુત્ર પોતાને માનતો હતો અને હવાણાંજ એક રાજાનો પુત્ર ઠસ્યો. અને ખીજી મહાનરાજાનો મથિયાઈ ભાઈ ઠસ્યો. ખાલારાય, મારા પ્રિય ખાંધવ, મારી પ્રિયા ચાકમતીને તમે આટલો બધો આશ્રય આપ્યો એમાં ભાઈપણાનું પણ કૂધ્યા ભાઈપણાનું ધણું હેત ખતાવ્યું છે.

ખાલારાય.—એક ખેહેનના ખોળ કરતાં ખેહેન હાથ લાગી અને તમારા જેવા એક પરાક્રમી ભાઈ અને મહાકરુણાજનક માશીના શોધ લાગ્યો. માશી તો મને મળ્યાં હતાં પણ તે વેળાએ માશી કાણ જાણતું હતું. (ચતુરને) ખેહેન ચતુરી, આપણાં માવજી પણ સંગાથે આવેલાં છે અને ઉદયસિંહ તમને અહિં ખોલાવા મોકલ્યું છે તે હવાણાંજ આવશે.

ચતુરી.—શું મારી વાહાલી માતા—મારી જનિતા સંગાથેજ છે અને તેનો ભોગ મને હવાગાંજ થશે.

પ્રેમરાય.—મારાં માશી પણ મને હવણાં મળશે? શો સુ-
મનો ઓધા! શું ચેલાં પધારેછે એજ!

ઉદયસિંહ.—(લીલાદેવાને) મહારાણી, આ તમારી ઓવાયલી
દુધી એનું નામ એના પાળક આ વિદ્યાધરે ચતુરી કરીને રાખ્યું છે.

લીલાદેવી.—શું મારી પુત્રી? (મૂછા પાત્રે અને શુદ્ધિમાં આવેછે.)

ચતુરી.—હા માવજી હું તમારી પુત્રી અને આ મારી માશી.

લીલાદેવી.—શું મારી મ્હોટી બેહેન, બાલાદેવી?

બાલાદેવી.—આ મારી પ્રાણપ્રિય બેહેન હું તારી મ્હોટી બે-
હેન! મહાદુષ્ટ સહન કરેલું એવી તારી મ્હોટી બેહેન અને આ
મારો ભાણેજ.

પ્રેમરાય.—(તને પગ લાગાને) મારાં વાહાલાં માશી હું રંક રજ-
ૂતની સ્થિતિમાં ઉછરેલો પણ ચતુરીના જીવેજ રાજવંશી તમારો ભા-
ણેજ અને આ (પ્રતાપરાયને બતાવીને) તમારો પુત્ર, ખરો પુત્ર નહિ
પણ મારી વાહાલી બેહેન ચતુરિયે પરણવાને પસંદ કરેલો એક શૂરવીર
રજપૂત પ્રતાપરાય.

લીલાદેવી.—(પ્રતાપરાયને માથે હાથ મૂકીને) ચિરંજીવ! દીર્ઘાયુ થાઓ.

બાલારાય.—માવજી અને મારી બાલાદેવી! પરમેશ્વરે ધણા
ચમત્કારિક પ્રસંગ આણ્યો છે. આ ચાંદની તારા ભાઈ પ્રેમરાયની
હવે પછી થનારી રાણી.

બાલાદેવી.—વહુ, મારા પુત્રની સાથે અખંડ સૌભાગ્ય અને
સુખ જોગવો.

લીલાદેવી.—બેટા ચાંદની! તું તારા પતિ સાથે ધણું જીવો.

બાલારાય.—માવજી હજી એક ચમત્કાર તમને જણાવવાનો
છે. આ ચાંદનીના પિતા કોણ છે તે આપ જાણતા નથી.

લીલાદેવી.—ના.

બાલારાય.—મારી બેહેન ઓવાઈ તેનું હરણ કરવાનું તોહોમત
દગારાઓએ એમને માથે મૂકેલું તે આપણા ભાયાત ગુણવંતરાય.

લીલાદેવી.—શું એ ગુણવંતરાય! શો આનંદનો દિવસ.

ગુણવંતરાય.—મારા ઉપરથી કલંક ગયું અને મહારાણીની

તથા મારા રાજની કૃપા સંપાદન કરવાને મને પ્રસંગ મળ્યો તેથી હું ભારમુક્ત થયો. (તેને નમન કરેછે.)

માનસિંહ.—આ આનંદને પ્રસંગે હવે પ્રેમરાય ને ખરા રાજા કરી ચૂક્યા છે અને તેની અગાઉ પણ પ્રજામતથી રાજ્યના અધિપતિ નિમાયા છે તેમને રાજ્યાભિષેક કરવાનો સમય ખરેખરો છે.

વિદ્યાધર.—આ યોધાડિયું એવું શુભ છે કે એમાં ને વિધિ થશે તે પરમેશ્વરનો પરિપૂર્ણ આશીર્વાદ પામશે માટે રાજ્યાભિષેક અને લખસમારંભ બંને એક પછી એક થવાં જોઈયે. પણ મહિષીને સ્થાને ચાક્રમતી સ્થાપવાનાં છે માટે પ્રથમ લખવિધિ ચાલવો જોઈયે. (શાસ્ત્રાનુસાર લખવિધિ થાયછે પછી.)

ગુણવંતરાય અને મોહના.—ગુણિયલ પ્રેમરાય આ અમારી પુત્રી ચાક્રમતીનું કન્યાદાન તમને દઈયે છિયે. વરવહુ અખંડ સુખ ભોગવો.

લીલાદેવી.—ગુણિયલ પ્રતાપરાય અમારી આ પુત્રી ચતુરી તમને કન્યાદાનમાં આપિયે છિયે તેની સાથે તમે નિરંતર સુખી રોહો.

બાલારાય.—બેહેન ચતુરી, તું તારા પતિ સાથે કુશળ રહે.

પ્રેમરાય.—મારી વાહાલી બેહેન ચતુરીને હાથે રાજતિલક કરાવાની મેં ધારણા કરી છે તે હવે સિદ્ધ કરો. (બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ અને સલાતા જુચજુચકારની ધ્વનિ વચ્ચે ચતુરી પ્રેમરાયને રાજતિલક કરેછે.)

પ્રેમરાય.—(સલાતે) મારા અને પ્રજાનાં સંબંધમાં આ કેદ પકડેલા ઢોલારાય અને કાયસ્થે કપટ કાર્યો કર્યાં છે તેમજ આ બેડીમાં સપડાયેલા મેધારીરાયે ને વર્ત્તણૂક ચલાવેલી છે તેમને વિષ ન્યાય કરીને તેમનાં કૃત્યનો યોગ્ય ઠરાવ કરવામાં આવશે. મારા ધર્મપિતા ઉદયસિંહની સૂચના પ્રમાણે હું જગા, ભગા અને દેવાને તુષ્ટીદાનમાં ભારે ગ્રાસ આપવા ધારૂં છું તે એ કે આ દુષ્ટ કાયસ્થને તેનાં કુટિલ કર્મો માટે જોડેલો ગ્રાસ મળેલો છે તે સર્વેના ધણી હું તેઓને કરૂં છું. તેમજ ખીજાં જેને તુષ્ટીદાન ઘટે છે તેઓને પણ હવે પછી ધારીને આપીશ. આ કેદ પકડાયેલા કપટપુરીરાયે મારા પિતાની પછીની વેળામાં અયોગ્ય ચાલ ચલાવીને મારો અને પાસેના

ખીજી રાજાઓનો દેશ ઉપાવીને પોતાના જ્ઞાના ગ્રાસનું એક મ્હોટું રાજ્ય કરી બેઠો છે. તે તપાસ કરતાં એક ભરવાડ દાખીળ થઈ ગયેલો જણાઈ આવ્યો છે માટે તેણે મેળવેલા સર્વ રાજ્યનો ધણી, તેને જીતી લેનાર પરાક્રમી પ્રતાપરાયને હું કંઈ છું. તેમજ આ દોહારા-યની વેળામાં એમણે તથા કાયરથે અને તેમની ટોળીના માણસોએ જો લોકોના ગ્રાસ, હક અને પસાયતાં લઈ લીધાં છે અને જોની નાંધ મેં મારા ૧૫ મા વર્ષમાં અને ત્યાર પછી કરી રાખેલી છે તે સર્વેને તેમના હક પાછા આપું છું. તથા મારી ખીજી સ્માર્ણીમાં લખેલા પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને જન્મકેદ તેમજ કેટલાંક વર્ષોની અચોગ્ય કેદ કરવામાં આવેલી છે તે બધાંને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરું છું. અને આ પ્રમાણે જોયોને માટે મને લાગતું તેઓને ન્યાય આપવાનો અને મારી ખરી સ્થિતિ બાહાર પડવાનો પ્રસંગ ઇશ્વરના ચમત્કારિક સંકેતથી આવ્યો તે સાચે તેની પ્રાર્થના, સ્તુતિ અને ભક્તિ કરવાનો દિવસ આવણુ શુદ્ધ ૮ મનો ઠરાવું છું. તેમાં મારી સર્વે પ્રજાએ ભાગ લેવો. એથી કરીને સત્ય કેવું તરી આવેછે, ન્યાયથી વર્તનારાઓને અન્તે કેવું સુખ અને ન્યાય મળેછે તે મારી પ્રજાના અંતઃકરણમાં જડાઈ રહે અને સર્વે સત્ય અને નીતિને માર્ગે વર્તે. માટે સર્વે જાણો કે—

(ગીતિ) સત્ય તણો જય થાઓ, થાઓ જય સત્યનો સરવ હામે,
સત્ય જગતનું ધોરણ, માટે સત્યજ તરો બધાં કામે. ૨૦૩
જનસુખનું એ જીવન, પાચો જગનો જડાય એનાથી.
એ વણુ ટકાવ પામે ઇમલો વ્યવહારનો ન કેનાથી. ૨૦૪
કર્મ, વચન ને સમનો, એ વણુ વિશ્વાસ ન કરશે કાય,
સુખમાખના માણુકા, ગાંઠી દેનાર એજ હીર હોય. ૨૦૫
ન ભજો તમીનમાં એ, માટે ટંકાઈ જાય તે ક્યારે,
તુંબડા પેડે તરીને, સંબંધીને પછીથી તો તારે. ૨૦૬
જળને છિદ્રજ મળતાં, અપ પરમાણુ કરે માર્ગ હામે,
ત્યમ એક કિરણુ ઝૂંટતાં, સત્યસૂર્યનો પ્રકાશ સૌ પામે. ૨૦૭
એ કદિ અસ્ત ન પામે, જ્યૂં વાદળથી છવાયછે સે'જે,
પણુ સત્યજ તે સત્યજ, સત્ય પ્રકાશે સદાય નિજ તેજે. ૨૦૮